

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
QAFQAZŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Musa Qasımlı
Elnur Kəlbizadə
Yeganə Baxşiyeva

ERMƏNİSTAN İSRAİL DÖVLƏTİNİN
CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ
(1991-2021-ci illər)

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
Elmi Şurasının 29 aprel 2022-ci il
tarixli qərarı ilə (protokol № 4)
çapa tövsiyə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdaresi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2022

- 29158 -

Q25

Elmi redaktor:

Musa Qasımlı

*AMEA-nın müxbir üzvü, professor,
Qafqazşünaslıq İnstitutunun direktoru*

Rəyçilər:

Qasım Hacıyev

*tarix elmləri doktoru, professor,
Qafqazşünaslıq İnstitutunun
Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri*

Samirə Məmmədova

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin müdiri*

Qasımlı M.C., Kəlbizadə E.H., Baxşıyeva Y.Ü.

Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində

(1991-2021-ci illər). – Bakı: Mütərcim, 2022. – 200 s.

Kitabda İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri, iki dövlət arasında siyasi əlaqələrin inkişaf mərhələləri, Ermənistanda antisemitizm, İsraildəki erməni icmasının qarşılıqlı münasibətlərə təsiri, İsrail əleyhinə mübarizə aparan zorakı qeyri-dövlət aktorlarının Ermənistanla bağlılığı, iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, Ermənistanın və xarici ölkələrdəki erməni təşkilatlarının İsrail Dövlətinin Türkiyə və Azərbaycanla münasibətlərini pozmaq cəhdləri və b. məsələlər müxtəlif dillərdə olan mənbə və ədəbiyyatlar əsasında araşdırılıb.

Kitab beynəlxalq münasibətlər, qafqazşünaslıq, tarix, politologiya ixtisaslarında təhsil alan tələbələr, magistrilər, həmçinin tədqiqatçılar, eyni zamanda müəllimlər və bu sahə ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulub.

ISBN: 978-9952-28-612-0

© AMEA Qİ, 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL. İSRAİL DÖVLƏTİNİN	
CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİSTANIN YERİ.....	15
1.1. İsrailin tarixi-coğrafiyası və siyasi tarixindən	16
1.2. İsrail Dövlətinin xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri	23
1.3. İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri və qarşılıqlı münasibətlərə təsir göstərən amillər	27
II FƏSİL. ERMƏNİSTAN-İSRAİL SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN	
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	45
2.1. Münasibətlərin ilk addımları	46
2.2. Robert Koçaryanın hakimiyyəti illərində iki ölkə arasında əlaqələr	49
2.3. Serj Sarkisyanın hakimiyyəti zamanı Ermənistan-İsrail münasibətləri.....	60
2.4. Ermənistanda "məxməri çevriliş"dən sonra ikitərəfli münasibətlərdə dəyişiklik cəhdləri	73
2.5. Ermənistanın İsrail-Azərbaycan və İsrail-Türkiyə münasibətlərini pozmaq cəhdləri	84
III FƏSİL. ERMƏNİSTANDAKI YƏHUDİ, İSRAİLDƏKİ ERMƏNİ	
İCMALARININ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ	95
3.1. Ermənistanda yəhudi icması.....	96
3.2. Ermənistanda antisemitizm	100
3.3. İsraildəki erməni icması, təşkilatları, kilsələri və tədqiqat mərkəzləri	117

IV FƏSİL. İSRAİL ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏ APARAN ZORAKI QEYRİ-DÖVLƏT AKTORLARI VƏ ERMƏNİSTAN	127
4.1. Yaxın Şərqdə zorakı qeyri-dövlət aktorlarının və terror təşkilatlarının rolu	128
4.2. İsrail əleyhinə mübarizə aparan zorakı qeyri-dövlət aktorlarının Ermənistanla əlaqələri.....	130

V FƏSİL. İSRAİL-ERMƏNİSTAN TİCARƏT-İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ	139
5.1. İsrailin iqtisadi imkanlarına qısa baxış.....	140
5.2. Ermənistanın iqtisadi-coğrafi mənzərəsi İsrail üçün nə qədər cəlbedicidir?	147
5.3. İqtisadi əməkdaşlığın səviyyəsi və başlıca problemləri	154
NƏTİCƏ.....	169
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT	174

GİRİŞ

Məlumdur ki, Qafqaz regionu tarix boyu müxtəlif dövlətlərin maraq dairəsində olub, çoxlu qanlı toqquşmalara və müharibələrə şahidlik edib. Qarşıdurmalar bu bölgənin əhalisinə fəlakətlər gətirib.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərdə baş verən köklü dəyişikliklər, soyuq müharibənin başa çatması, SSRİ-nin süqutu və Cənubi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması dünyanın bir sıra dövlətlərinin regiona olan marağını artırdı. Böyük əhəmiyyət daşıyan regionun geoiqtisadi və geosiyasi mövqeyi, zəngin təbii sərvətlərindən istifadə etmək istəyi böyük və qonşu dövlətləri hərəkətə gətirdi, buraya daxil olmaq və nüfuz qazanmaq uğrunda sanki bir yarış başladı.

Qafqazın dünya dövlətləri üçün əhəmiyyətini vurğulayan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi:

"Qafqaz elə bir regiondur ki, Yer kürəsinin bir çox regionlarından özünün bir sıra xassələrinə görə seçilib fərqlənir".¹

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə Qafqazın vəziyyətini qiymətləndirərkən regionda sülhün və əməkdaşlığın global miqyasda töhfələr verə biləcəyini belə ifadə edir:

"Qafqaz çox mürəkkəb və təəssüf ki, çox təhlükəli regiondur. Əlbəttə, Qafqazda sülh və əmin-amanlığın təmin edilməsinin həm Avropa, həm də bütün dünya üçün daha böyük əhəmiyyəti olacaqdır".²

¹ Əliyev, H.Ə. Müstəqillyimiz əbədidir: [46 cild] / -Bakı: Azərnaşr, c. 6, - 1998. - s. 396.

² Əliyev, İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: [Çoxcildlik] /-Bakı: Azərnaşr, c.3, - 2009, - s. 194.

Qafqaz tarixən olduğu kimi, müasir şəraitdə də təkcə özünün təbii sərvətlərinin zənginliyi, relyefinin və iqliminin rəngarəngliyi ilə deyil, eyni zamanda əhalisinin etnik, dil və din tərkibinin mürəkkəbliyi ilə seçilir. Regionda müxtəlif dil qrupuna daxil olan 50-dən artıq xalq və etnik qrup məskunlaşıb. Qafqazda üç səmavi dinin nümayəndələri – müsəlmanlar, xristianlar və iudaistlər birlikdə yaşayırlar. Marağı olan dövlətlər bu amillərdən həmişə öz mənfəətləri üçün istifadə ediblər.³ Təsadüfi deyildir ki, hələ XIX əsrin sonlarında Qafqazda yaşamış rus ictimai xadimi V.Veliçko yazırdı:

*“Qafqaz müstəqil nəticələr çıxarmaq üçün müşahidəçiyə və tədqiqatçıya geniş meydan verən hər cür təbii laboratoriyalara malik böyük bir akademiya. Qafqazda həyat hadisələri və insan xarakterləri olduqca qabarıq və eyni zamanda mürəkkəbdir”.*⁴

Qafqazda uzun əsrlər boyu ardıcıl davam edən dinc həyatdan geniş danışmaq çətindir. Müharibələr olmadığı zamanlarda belə regionda gizli və açıq siyasi-diplomatik mübarizə gedib. Bəzi güclər münafişələr yaratmaqla regionda mövcudluqlarını qoruyub saxlamağa, bəziləri isə onlardan istifadə edərək buraya daxil olmağa çalışıblar və indi də çalışırlar. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi Cənubi Qafqazda baş verən prosesləri, ayrı-ayrı dövlətlərin qonşu Gürcüstan və Ermənistanla münasibətdə yürütdükləri siyasətin məqsəd və vəzifələrini, onun həyata keçirilməsinin üsullarını, təsirlərini və nəticələrini öyrənmək vacibdir. Çünki regionda baş verənlər Azərbaycan Respublikasına bilavasitə təsir edir. Elə buna görə də qonşu

³ Ömərov, V.A., Kəlbizadə, E.H., Mirzəyeva, N.E. Gürcüstan: daxili ictimai-siyasi şərait / V.A.Ömərov, E.H.Kəlbizadə, N.E.Mirzəyev. -Bakı: Mütərcim, -2018, -s. 101.

⁴ Veliçko, V.L. Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər /V.L.Veliçko. -Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, -1995. -s. 6.

dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin, digər ölkələrin regiondakı fəaliyyətlərinin dərinəndən araşdırılması həm mövcud vəziyyəti öyrənməyə, həm də perspektivləri elmi baxımdan proqnozlaşdırmağa imkan verir. Göstərilən səbəblərdən müxtəlif dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətinin tədqiqi elmi-tarixi və praktik siyasi aktuallıq kəsb edir.

Bir sıra dövlətlərdən ərazisinin həcminə görə kiçik, əhalisinin sayının az olmasına baxmayaraq, yerləşdiyi Yaxın Şərq regionunun vacib ölkələrindən biri sayılan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətinin öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir. Cənubi Qafqazda siyasi, iqtisadi və digər maraqları olan İsrailin Ermənistan Respublikasına münasibətdə yürütdüyü siyasətin başlıca məqsədlərinin, həyata keçirilmə üsullarının, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın formalarının araşdırılması zəruridir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində ən zəif həlqə Ermənistandır. Bunun da bir sıra səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl, dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən illər göstərir ki, korrupsiya, rüşvətxorluq və kriminal elementlərin hökm sürdüyü, terror təşkilatlarının dövlət hakimiyyət orqanları ilə sıx çulğalaşdığı Ermənistan beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bərabər hüquqlu, açıq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazır deyildir. Müstəqil dövlətdən daha çox Cənubi Qafqazda sanki bir vilayət kimi görünən, nəinki xarici, hətta bir sıra daxili siyasət məsələlərini Rusiya hakimiyyəti ilə məsləhətləşmədən həll etmək iqtidarında olmayan qurama Ermənistan qeyri-ciddi dövlətdir. Ona görə də ötən illərdə İsrail bu ölkə ilə siyasi sahədə geniş qarşılıqlı əməkdaşlıq qurmaq və inkişaf etdirmək zərurəti duymayıb. İkincisi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində özünü saldıqı blokada vəziyyəti onu İsrailə düşmən olan qonşu İrana iqtisadi nəfəslik kimi baxmağa məcbur edir. Bu isə İsrailin

Ermənistanla münasibətlərinin zəif inkişafına təsir edən amillərdən biri olub. Bütün bu məsələlərə, o cümlədən İsrailin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yerinə, qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf səviyyəsinə, mövcud problemlərə dair bir çox suallara siyasi elmin metodoloji prinsipləri əsasında cavab verilməsi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətinə həsr edilmiş əsərlərin sayı həm Azərbaycanda, həm də digər ölkələrdə çox azdır. Səviyyəsi aşağı olduğundan İsrail-Ermənistan münasibətlərinin tədqiqi xüsusi maraq doğurmayıb. Tədqiqat işlərinin əksəriyyətində münasibətlərin keçdiyi yol əsasən Cənubi Qafqazın digər ölkələri ilə əməkdaşlıq baxımından qiymətləndirilir. Məsələn, İsrail tədqiqatçısı Qaliya Lindenstrauss 2005-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsini, nəticələrini təhlil edir, regional geosiyasi prosesləri qiymətləndirir, İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətinin məqsəd və vəzifələrini izah edir.⁵ Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, fərqli mədəniyyətlərə baxmayaraq, İsrail və Azərbaycan arasında xüsusi münasibətlər vardır.

ABŞ tədqiqatçısı İlya Bourtman 2006-cı ildə "Middle East Quarterly" jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində əsas diqqəti İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin təhlilinə yönəltməyə, İsrailin Ermənistan siyasətinə nəzər yetirib, Azərbaycanın İsrailə yaxınlaşmasını Ermənistana və erməni diasporuna qarşı mübarizə, İranın bitərəfləşdirilməsi kimi qiymətləndirib.⁶ Məqalədə bəzi məsələlər düzgün qoyulub təhlil edilsə də, gerçəklik olduğu kimi tam əks etdirilməyib. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq fəa-

⁵ Lindenstrauss, G. Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship // Tel Aviv, Strategic Assessment, -2005, January. №4. -s. 73.

⁶ Bourtman, İ. Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace // Philadelphia, Middle East Quarterly, -2006, Summer, Vol.13, № 3, -pp. 47-57.

liyyətində intriqlardan uzaq olan Azərbaycan Respublikası sırf milli-dövlət maraqlarını qoruyur, xarici siyasət xəttini kiçik Ermənistanın və erməni təşkilatlarının davranışlarına uyğun olaraq qurmur, İsrail Dövləti ilə əməkdaşlığı üçüncü dövlətə, konkret olaraq cənub qonşusu olan İran İslam Respublikasına qarşı yönəlməyib. Dərin dövlətçilik ənənələri olan Azərbaycan Respublikasının ərazisi intriqlar, digər ölkələr, xüsusən qonşu İran İslam Respublikası əleyhinə mübarizə meydanı deyildir.

ABŞ-ın Augusta Universitetinin professoru Maykl Bişku 2009-cu ildə "Middle Eastern Studies" jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində erməni-yəhudi əlaqələrinin tarixini araşdırıb. Müəllif regionda baş verən hadisə və proseslər barədə təbliğat xarakterli ədəbiyyatların məlumatlarına istinad edib.⁷ O, 2021-ci ildə "Journal of South Asian and Middle Eastern Studies" jurnalında çap etdirdiyi digər bir məqaləsində yazır ki, həm İsrail, həm də Ermənistan coğrafi baxımdan düşmən qonşuları olan kiçik dövlətlərdir. Hər iki ölkədəki demoqrafik şəraiti müqayisəli təhlil edən müəllif qeyd edir ki, İsrailin əhalisinin təxminən beşdə biri etnik ərəblər olsa da, Ermənistan monoetnik dövlətdir, əhalisinin təxminən 98%-i etnik ermənilərdir. O, tarixi və mədəni əlaqələri, təhlükəsizlik problemlərini nəzərə alaraq İsrailin ən yaxın müttəfiqinin ABŞ, Ermənistanın isə Rusiya olduğunu vurğulayır.⁸ Müəllif İranda və ərəb ölkələrindəki erməni, Azərbaycanda olan yəhudi icmalarının münasibətlərə təsirini təhlil edir. Yazır ki, İsrailin və Ermənistanın müəyyən qədər ortaq təcrübələri olsa da, oxşar milli təhlükəsizlik narahat-

⁷ Bishku, M.B. The South Caucasus Republics and Israel //Augusta, Middle Eastern Studies, -2009. №45, -p. 295-314.

⁸ Bishku, M. B. Israel and Armenia: So Near Experientially, But So Far Away Geopolitically? // Pennsylvania, Villanova University, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, -2021. Vol. 44, № 2, -p. 19.

lıqlarını bölüşsələr də, geosiyasi vəziyyət bu iki ölkə üçün xarici siyasətdə fərqli yanaşmalar tələb edir və bəzən fikir ayrılıqları yaradır.⁹ Ermənistanın monoetnik ölkə olmasını və digər xalqların yaşamadığını vurğulaması ilə müəllif əslində göstərir ki, bura birgəyaşayış üçün dözülməz olduğundan digərləri köçüb gedirlər. Ermənistanın müstəqil xarici siyasət yürüdə bilməməsi, ABŞ-ın rəqibi olan Rusiyanın forpostu olması Vaşinqtonun müttəfiqi olan İsrail Dövləti ilə münasibətlərin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biridir.

Tədqiqatçı Qayana Novikova 2000-ci ildə "Middle East Review of International Affairs" jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində Ermənistanın Yaxın Şərqdə maraqlarını və fəaliyyətini təhlil edib.¹⁰

İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasəti digər ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılıb. Türkiyə tədqiqatçıları Sedat Laçiner və İbrahim Kayanın kitabında¹¹, S.Laçinerin "Həftəlik Türkiyə" dərgisində çap edilmiş, sonradan isə bir çox elektron nəşrlərdə yayınlanmış məqaləsində¹² İsrailin Ermənistan siyasətinin müxtəlif tərəfləri təhlil olunub.

İran tədqiqatçısı Vəli Xalejinin məqaləsində problemə beynəlxalq münasibətlər və müasir siyasi proseslər baxımından yana-

⁹ Yenə orada, -s. 19-20.

¹⁰ Novikova, G. Armenia and the Middle East // Middle East Review of International Affairs, [Electronic resource] -2000, December. Vol. 4, №4. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_nog01.html

¹¹ Laçiner, S., Kaya, İ. The Armenian issue and the jews / S.Laçiner, İ.Kaya. - London&Ankara, -2003. -66 p.

¹² Laçiner, S. Armenia's Jewish Skepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations: [Electronic resource]/The İnstitute for Armenian Research, URL www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=YayinIcerik&IcerikNo63

şılıb.¹³ Tədqiqatçının araşdırmasına və gəlidiyi nəticələrə ölkəsinin maraqlarının və ideoloji xüsusiyyətlərinin təsiri aydın görünür.

İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətlərinin araşdırılması istiqamətində Azərbaycanda da bəzi işlər görülmüşdür. Musa Qasımlı, Samirə Məmmədova, Elnur Kəlbizadə, Aynur Əzimzadə və b. əsərlərində İsrailin Cənubi Qafqaz siyasəti, o cümlədən Ermənistanla münasibətlərinə dair bir sıra məsələlər tədqiq edilmişdir.

M.Qasımlının əsərlərində erməni terror təşkilatlarının digər xalqlarla yanaşı çar Rusiyasının yəhudi əsilli məmurlarına qarşı törətdikləri terror aktları, İsrail əleyhinə fəaliyyət göstərən bəzi terror təşkilatları ilə Ermənistanın əlaqələri, eləcə də Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında münasibətlər tədqiq edilmişdir.¹⁴

S.Məmmədovanın dissertasiya işi¹⁵ Azərbaycan Respublikası-İsrail Dövləti əlaqələrinə həsr edilsə də, yəhudi-erməni ziddiyyətlərinə də toxunulmuşdur.

İsrail-Ermənistan əlaqələrinə həsr olunmuş ilk məqalələrdən birini E.Kəlbizadə yazmışdır.¹⁶ Müəllif iki ölkə arasında qarşılıqlı

¹³ Kaleji, V. Expanding Armenia - Israel Relations: Implications for Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: [Electronic resource] / The Central Asia and Caucasus Analyst. -2020, 10 September. URL: <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13639-expanding-armenia-israel-relations-implications-for-iran>.

¹⁴ Гасымлы, М. СССР-Турция: от нормализации отношений до новой холодной войны (1960-1979 гг.) / – М. Гасымлы. Москва, АНО ИИИ Инсан. -2008. -576 с.; Турция-СССР: от переворота до распада. 1980-1991. – Москва, АНО ИИИ Инсан. -2010. -418 с.; Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины. – Москва, АНО ИИИ Инсан. -2014. -550 с.; Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cild]. -Bakı, Mütərcim, c. 2, -2015. -664 s.

¹⁵ Məmmədova, S.İ. Azərbaycan-İsrail münasibətləri (1991-2008-ci illər) / tarix üzrə fəls. doktoru elmi dər. al. üçün təq. ol. dis-nın avtoreferatı. -Bakı: BDU, -2016. - 25 s.

münasibətlərə təsir göstərən amilləri, münasibətlərin keçdiyi yolu və mərhələlərini mümkün mənbə və ədəbiyyatlardan istifadə etməklə araşdırıb.

A.Əzimzadə məqaləsində Ermənistanda yəhudilər əleyhinə yürüdülmən siyasət araşdırıb.¹⁷

Mövcud ədəbiyyatın öyrənilməsindən aydın olur ki, göstərilən problemin araşdırılmasında həm dünya, həm də ölkə siyasətsünaslıq və qafqazsünaslıq elmində boşluqlar vardır və tədqiqi aktualdır. Ona görə də belə bir kitabın yazılmasına qərar verilib.

Təqdim edilən əsərin yazılmasında başlıca məqsəd 1991-ci ildən sonra İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yerini, iki ölkə arasında siyasi-diplomatik münasibətlərin, ticarət-iqtisadi əlaqələrin aşağı inkişaf səviyyəsinin səbəblərini, İsraildəki erməni, Ermənistandakı yəhudi icmalarının qarşılıqlı münasibətlərə təsirini, İsrail əleyhinə mübarizə aparan zorakı təşkilatların Ermənistanın dövlət hakimiyyət orqanları və erməni terror təşkilatları ilə əlaqələrini, Ermənistanın və erməni təşkilatlarının İsrailin Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini pozmaq cəhdlərini araşdırmaq, əməkdaşlığın mümkün inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaqdır. Məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı məsələləri araşdırmaq qarşıya vəzifə kimi qoyulub: İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqazdakı maraqları və siyasəti; İsrailin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri; iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin zəif inkişafına təsir göstərən amillər; İsrail-Ermənistan siyasi-diplomatik münasi-

¹⁶ Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // - Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2, -s. 120-131.

¹⁷ Azimzade, A. -Ermenistan'da anti-semitizm ve yahudilerin yaşam koşulları // Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, -İzmir, - 2019, 8-10 Kasım, - 2019, -s. 343-354.

bətlərinin başlıca istiqamətləri, inkişaf mərhələləri və səciyyəvi cəhətləri; Ermənistanda antisemitizm; İsraildəki erməni icmasının, araşdırma mərkəzlərinin qarşılıqlı münasibətlərə təsiri; İsrail əleyhinə fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarının Ermənistan Respublikası ilə əlaqələri; iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulması, mövcud vəziyyəti və problemləri; Ermənistanın və xarici ölkələrdəki erməni təşkilatlarının İsrail Dövlətinin Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərini soyuqlaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətləri.

Təqdim edilən "Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində (1991-2021-ci illər)" adlı kitabda yuxarıda göstərilən məsələlərə mümkün mənbə və ədəbiyyatlar əsasında dərin elmi əsaslandırılmış cavabların verilməsinə cəhd edilib.

Giriş, beş fəsil, nəticədən ibarət olan əsərin birinci fəslində İsrailin tarixi-coğrafiyasına və siyasi tarixinə, dövlət quruluşuna diqqət yetirilib, xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri, məqsədləri, Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri və münasibətlərə təsir göstərən amillər araşdırılıb.

Ermənistan-İsrail siyasi əlaqələrinin qurulması üçün göstərilən ilk cəhdlər və onların uğursuzluğunun səbəbləri, münasibətlərin mərhələləri, Ermənistana başçılıq etmiş Robert Koçaryanın və Serj Sarkisyanın hakimiyyəti illərində, eləcə də "məxməri çevriliş"dən sonra ikitərəfli münasibətlər kitabın ikinci fəslində təhlil edilib.

Kitabın üçüncü fəslində Ermənistandakı yəhudi, İsraildəki erməni icmalarının qarşılıqlı münasibətlərə təsirləri və Ermənistanda antisemitizm tədqiq olunub. Həmçinin İsraildəki erməni icması, təşkilatları və ermənilərin tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyəti öyrənilib.

Qeyd edildiyi kimi, Ermənistanın dövlət siyasəti terror təşkilatları və terrorçuluqla sıx çulğalaşmış. Ermənistan terrorizmi

himayə edən dövlətdir. Yaxın, Orta Şərqlə bəzi qruplaşmaları da erməni terror təşkilatları ilə əlaqədirlər. Ona görə də əsərin dördüncü fəslində İsrail əleyhinə mübarizə aparan zorakı qrupların Ermənistanın dövlət orqanları və xarici ölkələrdəki erməni təşkilatları ilə əlaqələri tədqiq edilib. Burada Yaxın, Orta Şərqdə qeyri-dövlət aktorlarının və terror təşkilatlarının rolu, Ermənistanın mahiyyətə terror dövləti olmasına dair məsələlər öyrənilib, İsrailə qarşı fəaliyyət göstərən təşkilatların Ermənistanla əlaqələrinə dair bir sıra faktlar ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilib.

İsrail Dövləti ilə Ermənistan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri əsərin beşinci fəslində araşdırılıb. Ermənistan iqtisadiyyatının İsrail üçün cəlbədiciliyinin olub-olmamasına dair statistik məlumatlar müqayisəli təhlil edilib.

Kitabın Giriş, Nəticə hissələrini və ikinci fəslinin 5-ci paragrafını AMEA-nın müxbir üzvü, professor Musa Qasımlı, birinci fəslini, ikinci fəslinin 1, 2, 3, 4-cü paragraflarını, üç və dördüncü fəsillərini tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnur Kəlbizadə, beşinci fəslini isə elmi işçi Yeganə Baxşıyeva yazıb. Problem araşdırılarkən Azərbaycan, türk, ingilis, rus, ıvrit və erməni dillərində rəsmi sənəd, kitab, monoqrafiya, məqalə, dövrü mətbuat materialları, internet məlumatları və digər mənbələrdən istifadə edilib.

İnanıram ki, kitab elm və təhsil sistemimizdəki boşluğu dolduracaq, qafqazşünaslıq, beynəlxalq münasibətlər, tarix ixtisaslarında təhsil alan bakalavr və magistrantlar üçün faydalı olacaq, Qafqazşünaslıq elmini zənginləşdirəcək, praktik siyasətə məşğul olanların da işinə yarayacaqdır.

I FƏSİL

İSRAİL DÖVLƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİSTANIN YERİ

-29458-
(

İsrail Dövlətinin Qafqaz siyasətini və onun Ermənistan vektorunu başa düşmək üçün bu ölkənin yerləşdiyi geosiyasi məkanın, onun tarixi-coğrafiyasının və siyasi tarixinin bilinməsi zəruridir. İsrail Qərbi Asiyada – Aralıq dənizinin cənub-şərq sahilləri ilə Qırmızı dənizin şimal sahilləri arasında yerləşir. Əhəlinin xeyli hissəsinin Avropada gələn yəhudi mühacirlər olmasını, dövlətin tarixi ənənələrini nəzərə alaraq bəzi hallarda onu Avropa dövləti kimi də xarakterizə edirlər. İsrail Dövlətinin siyasi tarixinə nəzər saldıqda onun formalaşmasının bir sıra geosiyasi maraqlarla birbaşa bağlı olduğu aydın şəkildə görünür. Müasir İsrail dövlətinin şimalında Livan, şimal-şərqində Suriya, şərqində İordaniya, cənub-qərbində Misir yerləşir. İsrailin həm şərq, həm də qərb sərhədləri boyunca Fələstin torpaqları (Qəzzə zolağı və Qərbi Şəriə bölgələri) yerləşir.¹⁸

Ərazicə kiçik olsa da İsrailin ərazisi bir-birindən fərqlənən coğrafi rayonlara bölünür. İsraildə iqtisadi və texnoloji mərkəz Təl-Əvivdə yerləşir. Uzun illər ərzində ölkənin paytaxtı rəsmi olaraq Təl-Əviv şəhəri olmuşdur. Lakin yəhudi xalqının Yerusəlim adlandırdıqları Qüds şəhərinin tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Qüds ölkənin idarəçilik mərkəzi və paytaxtı elan edilmişdir. Bu barədə İsrail Dövlətinin rəsmi internet resurslarında, eləcə də bu ölkənin xarici işlər nazirliyinin rəsmi internet sahifəsində ayrıca bölmə vardır. Həmin hissədə yazılır ki, *"1948-ci ildə İsrail Dövlətinin yaradılması ilə Qüds (Yerusəlim) yenidən suveren yəhudi dövlətinin paytaxtı olmuşdur"*.¹⁹ Lakin BMT və ək-

¹⁸ Palestinian Territories: [Electronic resource] // US Department of State, - 2017. URL: <https://2009-2017.state.gov/p/nea/ci/pt/index.htm>.

¹⁹ Jerusalem-Capital of Israel: [Electronic resource] // The Ministry of Foreign Affairs of Israel. -2021. URL: <https://mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/pages/jerusalem%20-%20capital%20of%20israel.aspx>.

sər dünya dövlətləri tərəfindən Qüds (Yerusəlim) İsrailin rəsmi paytaxtı olaraq tanınmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi tarixi baxışına görə eramızdan əvvəl 1003-cü ildə padşah David Qüdsü (Yerusəlim) öz səltənətinin paytaxtı elan etmişdir. Sonradan Qüds (Yerusəlim) yəhudi xalqının milli və mənəvi həyatının mərkəzində dayanmışdır. Krallıq babillilər tərəfindən fəth edilənə qədər şəhər 400 il Davudilər sülaləsinin paytaxtı olmuşdur. Eramızdan əvvəl 538-ci ildə Babil sürgünündən qayıtdıqdan sonra Qüds (Yerusəlim) növbəti beş əsr yarım ərzində yenidən yəhudi dövlətinin mərkəzinə çevrilmişdi.²⁰

Sonrakı dövrlərdə şəhər müxtəlif müsəlman və qeyri-müsəlman dövlətlərinin nəzarəti altında olmuşdur. Şəhər yəhudilər kimi xristianlar və müsəlmanlar üçün də müqəddəsdir. Səlibçilərin orta əsrlərdə Şərqa yürüşləri istisna olmaqla Qüds (Yerusəlim) heç bir xristian dövlətinin ictimai və siyasi mərkəzi – paytaxtı olmamışdır. Altı əsrlik Roma və Bizans hakimiyyəti dövründə paytaxt Qüds (Yerusəlim) deyil, Qeysəriyyə idi.

Qüds (Yerusəlim) müsəlmanlar üçün müqəddəsdir və İslam aləminin ilk qibləsi hesab edilir. VII əsrin 30-cu illərinin sonlarından XI əsrin sonlarına qədər davam edən uzun bir tarixi dövr ərzində Qüds (Yerusəlim) Əməvi, Abbasi və Fatimi xilafətlərinin tabeliyində olmuşdur. Sonrakı dövrdə bu müqəddəs torpaqlar Misir Məmlük Sultanlığı (1250-1516) və Osmanlı dövləti tərəfindən (1517-1917) idarə edilmişdir. I Dünya müharibəsindən sonra Fələstin ərazisi üzərində mandat hüququ Böyük Britaniyaya verilmişdir. 1922-1948-ci illərdə Böyük Britaniyanın nəzarətində olan bölgə Qüds (Yerusəlim) Ali Komissarlığı tərəfindən idarə edilmiş və tədricən burada yəhudi icmasının sayı

²⁰ Yenə orada.

artmağa başlamışdır. 1948-ci ildən 1967-ci ilə qədər Qüds (Yerusəlim) "bölmüş şəhər" idi. On doqquz il ərzində şəhərin bir hissəsi digər tərəfindən beton divarlar və tikanlı məftillərlə ayrılmışdı. Köhnə şəhər də daxil olmaqla Qüdsün (Yerusəlim) şərq hissəsi İordaniyanın, qərb hissəsi isə İsrailin nəzarətində olmuşdur. 1967-ci ilin iyununda növbəti müharibədən sonra Qüds (Yerusəlim) yenidən birləşdi. Şəhəri ikiyə bölən maneələr söküldü. Qüdsün (Yerusəlim) tarixi hissəsinin – köhnə şəhərin qapıları bütün dinlərə mənsub insanların üzünə açıq elan edildi.

1980-ci ilin iyulunda İsrail Knesseti (parlament) Əsas Qanunla Qüdsü (Yerusəlim) İsrailin paytaxtı elan etdi.²¹ Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, İsrail Dövlətinin Qüds (Yerusəlim) şəhəri üzərində suverenliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmamışdır. Şəhərin İsrailin paytaxtı elan edilməsi məsələsi xüsusən müsəlman dünyasında ciddi müqavimətə rast gəlmişdir.

İndiki İsrail ərazisi ilk sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, orta tunc dövründən etibarən Kənan qəbilələri bu bölgədə ilk tayfa ittifaqlarını formalaşdırmış, dəmir dövründə isə ərazidə iki dövlət – İsrail və Yəhuda krallıqları qurulmuşdur. Eramızdan əvvəl 720-ci ildə Yeni Assur dövləti İsrail krallığının varlığına son qoymuşdur. Yəhuda krallığı isə Babil, Əhəməni və Ellin dövlətləri tərəfindən ələ keçirilmişdi. Eramızdan əvvəl 110-cu ildə Makkabi üsyanı nəticəsində yəhudilər tərəfindən müstəqil bir Həşmonayim krallığı yaradılsa da, eramızdan əvvəl 63-cü ildə Romanın vassalına çevrilmişdi.²²

Eramızdan əvvəl 6-cı ildə Romanın Yəhudiyyə əyaləti yaradılmışdı. Lakin burada Roma hakimiyyətinə qarşı üsyanların

²¹ Yenə orada.

²² The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean / Edited by Peter Fibiger Bang, Walter Scheidel. -New-York: Oxford University, -2013.-p. 184.

baş verməsindən sonra yəhudilər bölgədən sürgün edilmiş, bölgə Suriya Fələstini adlandırılmışdı.²³

Eramızın VII əsrində Levant adlandırılan bölgə Ərəb xilafəti ilə Bizans arasında gərgin mübarizədən sonra ərəblərin nəzarətinə keçmiş və İslam dünyasının bir parçasına çevrilmişdi. Ərəblərin bölgə üzərindəki hakimiyyətləri 1099-cu ildə baş vermiş birinci Səlib yürüşünə qədər davam etmişdi. 1187-ci ildə müsəlman Əyyubilər bölgə üzərində nəzarəti yenidən qurdular. XIII-XVI əsrin əvvəllərində hazırda İsrail Dövlətinin yerləşdiyi ərazilər Misir Məmlük Sultanlığının tərkib hissəsi hesab edilirdi. 1517-ci ildə Osmanlı dövləti bölgəni Məmlük Sultanlığının əlindən almış və I Dünya müharibəsi illərinə qədər bu ərazilər Osmanlı dövlətinin bir parçası olmuşdur.

XIX əsrdə yəhudi milli oyanışının başlamasından sonra onların milli hüquqlar uğrunda mübarizəsi gücləndi, sionist hərəkat formalaşdı. Sionizm yəhudi milli dövlətinin yaradılması və dəstəklənməsi məqsədi daşıyan millətçi hərəkat idi. Bu hərəkat XIX əsrin ikinci yarısında Şərqi və Mərkəzi Avropada yaşayan yəhudilər arasında meydana çıxdı.²⁴ Sionizmin banisi Teodir Herzl hesab edilir. O, hələ XIX əsrin sonlarında ermənilərin Osmanlı dövləti daxilindəki bölücülük, üsyan və terror hərəkatlarına qəti şəkildə qarşı çıxmış və Osmanlı sultanının hakimiyyətini dəstəkləmişdi.²⁵

Qlobal sionizm hərəkatı ilk olaraq Avropa ölkələrində təzyiq görən yəhudilərin Osmanlı torpağı olan Suriyaya köçünü

²³ Ahituv, S. The Jewish People / S.Ahituv. -New-York: Continuum International Publishing Group, -2006. -s.99.

²⁴ Zionism: [Electronic resource] / Encyclopedia Britannica, -2019, 30 January. URL: www.britannica.com/topic/Zionism.

²⁵ Elboim-Dror, R. How Herzl Sold Out the Armenians: [Electronic resource] / Haaertz, -2015, May 1. URL: www.haaretz.com/opinion/herzls-sell-out-of-armenians-1.5357026.

təmin etməyə çalışmış, I Dünya müharibəsindən sonra Fələstin ərazilərinin Böyük Britaniyanın mandatı altına verilməsindən sonra da bu proses davam etdirilmişdi.

1947-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hazırladığı Fələstin ərazilərinin bölüşdürülməsi planına əsasən bölgədə Ərəb və Yəhudi dövlətlərinin, Beynəlxalq Qüds (Yerusəlim) idarəçiliyinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu plan yəhudilər tərəfindən qəbul edildi. Planı rədd edən ərəblər səbəb olaraq bildirdilər ki, yəhudilərin Fələstin ərazilərinin cəmi 7 %-də yaşamasına baxmayaraq, bölgənin 56 %-nin onların nəzarətinə verilməsi qəbul edilməzdir, bu, 400 min ərəbin yəhudi dövlətinin hakimiyyəti altına verilməsi deməkdir. Bütün müqavimətlərə baxmayaraq, bir il sonra Yəhudi Komitəsi İsrail Dövlətinin müstəqilliyini elan etdi. Bunun ardınca 1948-ci il Ərəb-İsrail müharibəsi başladı. Müharibəyə qədər Fələstin mandatlığının ərazisində bəzi mənbələrə görə, 25 min nəfər erməni yaşayırdı. Müharibə dövründə ermənilər həm ərəblər, həm də yəhudilər arasında münaqişənin qızışmasına çalışaraq özləri üçün daha çox mənfəət əldə etmək istəyirdilər. Qarışıqlıqları fürsət bilən bəzi ermənilər Fələstinin susuz səhralarından tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış Ermənistan SSR-ə köçməyə çalışırdılar. Artıq 1947-ci ildə 1500 nəfər erməni Sovet Ermənistanına köçdü. 1948-ci ildə müharibənin başlamasından sonra köç daha da sürətləndi.²⁶ Bölgədə qalan ermənilər isə yəhudilərə qarşı qanlı qırğınlar törədirdilər. İordaniya hərbiçilərindən biri olmuş Abdulla əl-Talın "Qüds tarixinin erməni səhifələri" adlı məqaləsində 1948-ci il müharibəsi zamanı ermənilərin yəhudilərə qarşı törətdiyi qanlı hadisələr barədə bəzi məlumatlara rast

²⁶ Mattosian, B.D. The Armenians of Palestine 1918-48 // Journal of Palestine Studies Vol. XLI, №1, -2011, Autumn. -p. 31.

gəlinir.²⁷ Abdullah əl-Tal yazırdı ki, ermənilər 1948-ci ildə Fələstində gedən müharibə zamanı Qüds (Yerusəlim) və Yaffada özlərini İsrailə qarşı döyüşən qüvvələrdən fərqli görmürdülər və bu döyüşlərdə ən azı 8 erməni ölmüşdü.

Müharibə nəticəsində İsrail keçmiş Fələstin Mandatlığı altında olan ərazilərin xeyli hissəsini, qonşu ərəb ölkələri isə Qərbi Şəriə və Qəzza zolağını nəzarət altına aldılar. Bundan sonra İsrailə ərəb dövlətləri arasında müxtəlif illərdə müəyyən fasilələrlə müharibələr baş verdi. İsrail 1967-ci ildə baş vermiş "Altı günlük müharibə"dən sonra Qərbi Şəriə, Qəzza zolağı və Colan təpələrini də tutdu.

İsrail və ərəb dövlətləri, eləcə də sonradan qurulmuş Fələstin muxtariyyəti arasında müəyyən razılaşmaların əldə olunmasına baxmayaraq, münaqişə hələ də davam edir.

Coğrafi baxımdan uzun və dar bir sahədə yaradılmış İsrail Dövlətinin ərazisinin uzunluğu 470 kilometrdir. Genişlik baxımından isə ən geniş bölgəsi 135 kilometr təşkil edir. Sərhədləri və atəşkəs xəttləri daxilində qalan ərazisinin ümumi sahəsi 27 min 817 km²-dir. İsrail Dövlətinin əhalisi 9 milyon nəfərdən çoxdur. Əhalisinin etnik və dini tərkibi müxtəlifdir. Hətta ölkənin əsas sahibləri sayılan yəhudilərin özləri belə dünyanın müxtəlif bölgələrindən və ölkələrindən miqrasiya etdikləri üçün onlar arasında mədəniyyət və sosial baxımdan fərqliliklərə rast gəlinir. Ölkənin valyutası İsrail şekelidir. Ərazisinin kiçik olmasına baxmayaraq, iqtisadi baxımdan bu ölkə dünyanın 29-cu ən böyük iqtisadiyyatına sahibdir. Eyni zamanda insan inkişafı indeksinə

²⁷ Ammouri, S. Armenians in Jerusalem's History: [Electronic resource] Armenian Palestinians Is How They Define Themselves // Raassef22, -2020, 16 November. URL: <https://raseef22.net/article/1080443-armenians-in-jerusalem-history-armenians-armenian-palestinians-is-how-they-define>.

görə İsrail Yaxın Şərq ölkələri arasında birinciliyini qoruyub saxlayır. Asiya dövlətləri arasında isə bu ölkə ilk beşliyə daxildir.

1.2. İsrail Dövlətinin xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri

Avropada və Yaxın Şərqdə əsrlər boyu azlıq kimi yaşaması yəhudi xalqından öz mənafeələrini qoruyub saxlamaq və hakim rejimlər qarşısında təmsil olunmaq üçün təşkilatlanmanı, liderlik strukturlarını inkişaf etdirməyi tələb etmişdir. Yəhudilər özələrini vergiyə cəlb edir və təhsil alırdılar, əslində heç bir əraziyə nəzarət etməzdən əvvəl özünüidarəçilik bu xalq arasında kifayət qədər yaxşı tətbiq edilmişdi. XIX əsrin sonlarından etibarən Ümumdünya Sionist Təşkilatı müxtəlif sosial, coğrafi və ideoloji mənsəllərdən yaranaraq, fərqli dünyagörüşləri birləşdirdi. Yəhudi xalqını Fələstinə qaytarmaq və onların burda yerləşərək möhkəmlənməsini təmin etmək üçün strukturlar formalaşdırıldı. Yəhudi Agentliyi isə bölgədə sayları tədricən artan yəhudi icması adından ingilislərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün quruldu. Sionistlər 1920-ci ilin aprel ayında 28 min yəhudi seçici arasında səsvermə keçirərək özünü idarə edən məclis seçdilər. Məclis geniş səlahiyyətlərə malik olmasa da, ümumi seçki hüququ var idi və partiyalar topladıqları səslərə əsasən proporsional şəkildə təmsil olunurdular.

İsrail Parlamenti 120 üzvü ilə dövlətin ali siyasi qurumu olaraq qalır. Seçki sistemi proporsionaldır. Seçicilər ayrı-ayrı şəxslərə deyil, siyasi partiyalara səs verirlər. Parlamentdə yerlər partiyaların topladıqları səslər əsasında müəyyənləşir. İsrail hökuməti adətən bir neçə partiyadan ibarət koalisiyadan təşkil olunur. Bu cür bölgü koalision kabinetlərdə vəzifələrin tutulması üçün səslərin mübadiləsini və büdcə ayırmalarına çıxışı tələb edir. İcra orqanı olan Nazirlər Kabineti seçkilərdə ən çox

yer qazanmış siyasi partiyadan olan baş nazir tərəfindən formalaşdırılır. İsrail Dövlətinin prezidenti vəzifəsi mahiyyətə formaldır. Ali Məhkəmə ölkənin ən yüksək məhkəməsidir. İstənilən İsrail vətəndaşı Ali Məhkəməyə müraciət edə bilər.

İsrail Dövlətinin siyasi sistemində qanunlar xüsusi yer tutur. Ölkənin Müstəqillik bəyannaməsində konstitusiyanın yazılması çağırışı olsa da, bu baş vermədi. Onun əvəzində parlament İsrail hökuməti və vətəndaş öhdəliklərinin strukturunu təşkil edən 13 əsas qanunu qəbul etdi. Yarandığı dövrdən bəri İsrailin 13 baş naziri və 900-ə yaxın müxtəlif parlament üzvü olub. İsrail ordusu baş nazirin və Nazirlər Kabinetinin yurisdiksiyasındadır.²⁸

Ölkənin 1948-ci ildə qəbul edilən Müstəqillik bəyannaməsində İsrail torpağı *"yəhudi xalqının doğulduğu yer"* olaraq xarakterizə olunmuşdur. Burada istinad edilən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri Balfur bəyannaməsidir. Yazılır ki, yəhudilərin öz vətənlərinə qayıtmaq hüquqları *"2 noyabr 1917-ci il tarixli Balfur bəyannaməsi ilə təsdiq edilmişdir və yəhudi xalqının Fələstinlə tarixi əlaqəsini və öz milli yurdunu bərpa etmək hüququnu açıq şəkildə beynəlxalq səviyyədə tanıyan Millətlər Liqasının Mandatı ilə bir daha təsdiqlənmişdir"*.²⁹

Sənəddə daha sonra İkinci Dünya müharibəsinin yəhudi xalqının tarixi taleyindəki rolu barədə belə yazılır:

"Fələstindəki yəhudi xalqı azadlıqsevər xalqların nasist şərinə qarşı mübarizəsinə tam töhfə verdi. Əsgərlərinin fədakarlığı və zəhmətkeşlərinin zəhməti onlara Birləşmiş Millətlər Təşkilatını quran xalqlar arasında xüsusi status qazandırdı".³⁰

²⁸ Political Institutions: [Electronic resource] / Center for İsrail Education. - 2022. URL: <https://israeled.org/themes/political-institutions/>.

²⁹ Israel Declaration of Independence (1948) [Electronic resource] / Center for İsrail Education. - 2022. URL: <https://israeled.org/israel-declaration-independence>.

³⁰ Yənə orada.

Müstəqillik bəyannaməsində həmçinin o da qeyd olunur ki, İsrail Dövləti səpələnmiş olduqları bütün ölkələrdən yəhudilərin gəlməsinə açıq olacaq, ölkənin bütün sakinlərinin mənafeyi naminə onların inkişafına kömək edəcək, İbrani peyğəmbərlərinin öyrətdiyi azadlıq, ədalət və sülh qaydalarına əsaslanacaq, irqindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının tam sosial və siyasi bərabərliyini müdafiə edəcək, vicdan, ibadət, təhsil və mədəniyyət azadlığına tam təminat verəcək, bütün dinlərin ziyarətgahlarının və müqəddəs yerlərinin müqəddəsliyini və toxunulmazlığını qoruyacaq və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin prinsiplərinə əsaslanacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İsrail Dövlətinin xarici siyasətinin başlıca prinsipləri hələ dövlətin qurulmasından 100 il öncə dövlət axtarışı və quruculuğu üçün yəhudilər arasında sionizm ideologiyasının yayıldığı dövrdə formalaşmışdır. Dövlət qurulduqdan sonra sionizm və İsrail Dövlətinin xarici siyasətinin başlıca yeddi elementi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- əhəmiyyətli sayda yəhudi əhalisi olan yəhudi ərazisinin – Vətəninin yaradılması və qorunması;
- həyat qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı;
- böyük dövlətlərin siyasi dəstəyinin qazanılması;
- “Bir daha heç vaxt sindromu”nun inkişaf etdirilməsi, yəni yəhudilərin bir daha özlərini müdafiə edə bilməyəcəkləri vəziyyətə gəlməməsi üçün fəaliyyətin aparılması, ordunun daim güclü saxlanması və nüvə silahının olması;
- İsrailin demoqrafik problemlərinin aradan qaldırılması, qonşu ərəblərlə müqayisədə az olan yəhudi əhalisinin sayının artırılması və müdafiə siyasətinin yürüdülməsi;
- dövlətin rifahını təmin etmək üçün kifayət qədər su, karbohidrogen və digər yanacaq mənbələrinə çıxışın təmin edilməsi;

- regional ekzistensial (mövcudiyyat əleyhinə yönəlmiş) təhlükələri bitərəfləşdirmək.³¹

İsrailin Müstəqillik bəyannaməsində xarici siyasət məsələləri barədə yazılır:

“Biz bütün qonşu dövlətlərə və onların xalqlarına sülh və dostluq təklif edir, onları hamının ümumi rifahı naminə müstəqil yəhudi xalqı ilə əməkdaşlığa dəvət edirik. İsrail Dövləti Yaxın Şərqi dinc tərəqqisinə və inkişafına öz töhfəsini verməyə hazırdır”.³²

İsrail Dövləti formalaşdığı vaxtdan başlayaraq beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq edir. İsrailin qoşulduğu ilk beynəlxalq təşkilat 1949-cu ilin əvvəlində yaradılmış Beynəlxalq Təxıl Şurası olmuşdur. İsrail Dövləti 1949-cu il mayın 11-dən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür. İsrail Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR), Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) daxil olmaqla, bir çox qurumlara qoşulmuşdur. İsrail həmçinin Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi (MAQATE) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) kimi beynəlxalq təşkilatlarda da iştirak edir.

YUNESKO çərçivəsində İsrail Dövləti bir çox beynəlxalq proqram və təşkilatların üzvüdür. Elm sahəsində İsrail İnsan və Biosfer Proqramının (MAB), Hökumətlərarası Okeanoqrafiya Komissiyasının (IOC), Beynəlxalq Hidroloji Proqramın (IHP) fəal üzvü olmuşdur.

İsrailin fəal üzvü olduğu digər qurumlar Hamı üçün Təhsil Hərəkatı, Avropa Ali Təhsil Mərkəzi, Ümumdünya İrs Komitəsi, Mədəni Əmlakın Qorunması və Bərpasının Öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz, Abidələr və Tarixi Yerlər üzrə Beynəlxalq Şura dır.

³¹ Israeli Foreign Policy: [Electronic resource] / Center for İsrail Education. -2022. URL: <https://israeled.org/bibliographies/israeli-foreign-policy-bibliography/>.

³² Israel Declaration of Independence (1948) [Electronic resource] / Center for İsrail Education. -2022. URL: <https://israeled.org/israel-declaration-independence>.

Bu dövlət 1994-cü ildə Avropa İttifaqının Tədqiqat və Texnologiya İnkişaf üzrə Çərçivə Proqramlarına qoşulmuşdur, eyni zamanda NATO-nun Aralıq dənizi Dialoqu forumunun üzvüdür.

2022-ci ilin məlumatına görə, İsrail Dövlətinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 192 üzv dövlətindən 160-ı, həmçinin Müqəddəs Taxt-Tac, Kosovo, Kuk adaları və Niue ilə diplomatik əlaqələri vardır. Bu dövlətin dünyada 79 rezident səfirliyi, 22 baş konsulluğu, 6 xüsusi missiyası vardır.³³ Bəzi ölkələr İsraili dövlət kimi tanısalar da, onunla diplomatik əlaqələri yoxdur. Bir neçə ölkə vaxtilə İsrailə diplomatik əlaqələrə malik olmuşdur. Məsələn, Latın Amerikasında Kuba və Venesuela, Ərəb Liqasında Mavritaniya, Afrikada Mali və Niger, Cənubi Asiyada Maldiv adaları və İslam inqilabına qədər İran. Lakin onlar sonradan bu əlaqələri pozmuşlar. Bundan əlavə, bir vaxtlar İsrail Dövləti ilə rəsmi iqtisadi əlaqələri (əsasən ticarət ofisləri) olan və tam diplomatik əlaqələrdən məhrum olan bir sıra ölkələr (Ərəb Liqasının bütün üzvləri) sonradan bu əlaqələri kəsmişlər.

1.3. İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri və qarşılıqlı münasibətlərə təsir göstərən amillər

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində üç Cənubi Qafqaz respublikasının dövlət müstəqilliklərini bərpa etmələri həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan bu regionu bir çox dövlətlərin maraq dairəsinə saldı. Yəhudilərin tarixən yığcam diasporlar şəklində məskun olduqları bölgələrdən biri

³³ Israel's Diplomatic Missions Abroad: Status of relations: [Electronic resource] / The site of İsrail Ministry of Foreign affairs. -2022. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutTheMinistry/Pages/Israel-s%20Diplomatic%20Missions%20Abroad.aspx>.

kimi Qafqaz hələ Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövrdə də İsrail Dövlətinin diqqətində olmuşdu.

1991-ci ildən sonra Qafqaz ölkələrindən İsrailə yəhudilərin müxtəlif səbəblərdən köçünün artması əlaqələrin intensivləşməsinə səbəb oldu.

Qafqaz regionuna xüsusi maraq göstərən ölkələrdən biri İsrail Dövləti idi. Müasir mərhələdə İsrailin Qafqazdakı maraqları üç əsas məsələ ilə bağlıdır:

1) Strateji olaraq İsrail Cənubi Qafqazı İranı mühasirəyə alma vasitəsi olaraq görür – İrandakı Pəhləvi şahlığının İsraili heç bir zaman rəsmi olaraq tanınamasına baxmayaraq, de-fakto XX əsrin 70-ci illərinin sonlarına qədər İsrailə İran dövləti arasında sıx əlaqələr mövcud olmuşdur. 1967-ci il Ərəb-İsrail müharibəsi zamanı Rza Şah Pəhləvi İsrailin hərbi fəaliyyətlərini açıq şəkildə tənqid etsə də, İran dövləti İsrailə əməkdaşlığını ortaqların maraqları nəzərə alaraq davam və inkişaf etdirirdi.³⁴ İranda baş verən 1979-cu il İslam inqilabından sonra da İsrail-İran əlaqələri bir müddət davam etdi. Şahın devrilməsindən sonra islamçılar inqilabın son hədəfinin bundan ibarət olmadığını, Yaxın Şərqi ABŞ ağalığından xilas edəcəklərini bildirdilər. Onlar ABŞ, İsrail və SSRİ-ni “üç şeytan” elan etdilər. Bu siyasət İranla Körfəzdə ABŞ müttəfiqi olan ərəb dövlətləri arasında münasibətləri gərginləşdirdi. Xüsusən, əhalisinin dini tərkibində şiə müsəlmanlarının da olduğu Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, İraq kimi ölkələr bu proseslərdən narahatlıq duyurdular. İrana özünün hədəflərinə çatmaq, İraqla müharibədə istifadə etmək üçün silah təmin etmək lazım idi. Bunun üçün mənbə ölkə isə İsrail ola bilərdi. Eyni dövrdə ərəb millətçiliyinin, ərəb dövlətlə-

³⁴ Kaye, D.D., Nader, A., Roshan, P. Israel and Iran: A Dangerous Rivalry / D.D.Kaye, A.Nader, P.Roshan. -Rand Cooperation, -2011. p. 9.

rinin, xüsusən İraqın zəiflədilməsində İsrail də maraqlı idi. İran-İraq müharibəsi dövründə tədricən İranda anti-İsrail ritorikasının yüksəlməsinə baxmayaraq, iki dövlət arasında hərbi əməkdaşlıq və ticarət əlaqələri davam edirdi.³⁵

Bəzi mənbələrə görə, İsrail Dövləti 1981-ci ildə hərbi əməliyyatlar üçün İsrail Hərbi Sənayesi, İsrail Aviasiya Sənayesi və İsrail Müdafiə Qüvvələrinin ehtiyatlarından İrana 75 milyon ABŞ dolları dəyərində silah satmışdı.³⁶ Hərbi yüklərə hər silah üçün 24.000 mərmə olan 150 M-40 tank əleyhinə silah, tank və təyyarə mühərrikləri üçün ehtiyat hissələri, 106 mm, 130 mm, 203 mm və 175 mm mərmə və TOW raketləri daxil idi. Hərbi yüklər əvvəlcə Argentinanın Transporte Aéreo Rioplatense hava yolu ilə, sonra isə gəmi vasitəsilə daşınmışdı. Elə həmin il İsrail iranlıların özlərinin də əvvəllər hədəf aldıkları Bağdad yaxınlığındakı Osirak nüvə reaktorunu məhv edərək İraqa qarşı hərbi əməliyyatlarda əslində İrana fəal hərbi dəstək vermişdi.

Təl-Əviv Universitetinin Jafe Strateji Araşdırmalar İnstitutunun məlumatına görə, 1981-1983-cü illərdə İrana silah satışı təxminən 500 milyon dollar təşkil etmişdi. Bu məbləğin böyük hissəsini İran İsrailə neft göndərməklə ödəmişdi. O dövrdə hətta ABŞ-dakı Ronald Reyqan administrasiyası İraqın asan və erkən qələbəsinin qarşısını almaq üçün İsrailə ABŞ mənşəli silahları İrana göndərməyə icazə vermişdi.³⁷

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən isə tədricən münasibətlər gərginləşməyə başladı. İsrail İrani, İran isə İsraili təhlükə mənbəyi olaraq gördü və münasibətləri kəskin düşmənçilik

³⁵ Yenə orada, s. 9.

³⁶ Bergman, R. The Secret War with Iran: The 30-Year Clandestine Struggle Against the World / R.Bergman. -New-York: Fine press. - 2011. -p. 45.

³⁷ Phythian, M. Arming Iraq: How the U.S. and Britain Secretly Built Saddam's War Machine / M.Phythian. -Boston: Northeastern University Press, -1997. -p.20

həddinə çatdı. İki dövlət bir-birinə qarşı mübarizəni demək olar ki, bütün sahələrdə aparırdılar. Ona görə də İsrail Dövlətinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri İranın həmsərhəd ölkələri ilə əlaqələri inkişaf etdirmək, bu ölkənin əlaqələrini məhdudlaşdırmaq yolu ilə onun zəifləməsini təmin etmək idi. Bu baxımdan hər üç Cənubi Qafqaz respublikası, xüsusən İranla bir-başə sərhədə malik olan Azərbaycan və Ermənistanla münasibətlər İsrail Dövləti üçün əhəmiyyətli idi.

2) Orta müddətli perspektivdə İsrail Dövləti Cənubi Qafqazı enerji təchizatı zonası olaraq görürdü. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları, Gürcüstanın Mərkəzi Asiyadan, o cümlədən Azərbaycandan enerji ehtiyatlarının daşınması üçün tranzit əhəmiyyəti bölgənin İsrail üçün əhəmiyyətini artırır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan neftinin boru kəmərləri vasitəsi ilə Qərbə axınının təmin olunması İsraili İtaliyadan sonra bu neftin ikinci ən böyük idxalatçısına çevirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının COMTRADE beynəlxalq ticarət məlumat bazasına əsasən, Azərbaycanın İsrailə xam neft ixracı 2021-ci ildə 887,54 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi.³⁸ Beləliklə, Cənubi Qafqazla sıx əlaqələr Azərbaycanın nəhəng enerji ehtiyatları, coğrafi mövqeyi, Xəzərin neft-kimya ehtiyatlarını almaq, eyni zamanda şərqdən qərbə gedən yola, Mərkəzi Asiyanın təbii ehtiyatlarına çatmaq demək idi.

3) Qısamüddətli perspektivdə isə İsrail Dövləti Cənubi Qafqazı yüksək texnoloji silah və sursat satmaq üçü bazar olaraq görürdü. Gürcüstan-Rusiya, Ermənistan-Azərbaycan arasında aktiv münaqişələrin, dövlətlərarası toqquşmaların mövcud olduğu bölgə silah istehsal edən ölkələr üçün həm də əhəmiyyətli idi.

³⁸ Azerbaijan Exports of crude oil to Israel: [Electronic resource] / Trading economics, -2022. URL: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/exports/israel/crude-oil-petroleum-bituminous-minerals>.

yətli satış bazarı idi. Doğrudur, İsrailin bu bazarda Rusiya, Ukrayna, Belarus kimi kifayət qədər ciddi rəqibləri olsa da, bütün dünyada bu ölkənin hərbi məhsulları keyfiyyəti, dəqiqliyi və texnoloji baxımdan üstünlüyü ilə seçilirdi. Ona görə də dövlətlər İsrail silahını almağa üstünlük verirdilər. Aparılan statistik hesablamalar göstərir ki, 2018-ci ildə silah ixracı üzrə ölkələrin sıralamasında 109 ölkə arasında İsrail Dövləti 9-cu yeri tutmuşdu.³⁹ Bu göstəriciyə görə İsrail yalnız ABŞ, Rusiya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Koreya, Çin və Böyük Britaniyadan geri qalırdı. Ərazi baxımından kiçik, əhalisinin sayının az olmasına baxmayaraq, İsrailin həmin dövlətlərlə rəqabət aparması intellektual zəka ilə əlaqədar idi. Qafqaz ölkələri ilə İsrailin bu istiqamətdə əməkdaşlığının müqayisəsi də bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir. BMT-nin COMTRADE beynəlxalq ticarət məlumat bazasından aydın olur ki, İsrail Dövləti təkcə 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasına 44,6 milyon dollarlıq təyyarə və kosmik avadanlıqlar, 9,24 milyon dollarlıq silah və döyüş sursatı⁴⁰, Gürcüstana 5,40 milyon dollarlıq maşınlar, nüvə reaktorları, 1,12 milyon dollarlıq silah və döyüş sursatı, hərbi avadanlıqlar və texnikalar üçün ehtiyat hissələri⁴¹, Ermənistana isə 344 min dollarlıq nüvə reaktorları satmışdır.⁴²

İsrailin Qafqaz ölkələri ilə əlaqələri 2000-ci illərin sonlarından etibarən bu ölkənin Xarici İşlər Nazirliyinin strukturun-

³⁹ Arms exports (SIPRI trend indicator values) - Country Ranking: [Electronic resource]/ Index Mundi, -2018. URL: www.indexmundi.com/facts/indicators/MS.MIL.XPRT.KD/rankings.

⁴⁰ Israel Exports to Azerbaijan: [Electronic resource] / Trading economics, - 2022. URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/azerbaijan>.

⁴¹ Israel Exports to Georgia: [Electronic resource] / Trading economics, - 2022. URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/georgia>.

⁴² Israel Exports to Armenia: [Electronic resource] / Trading economics, - 2022. URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/armenia>.

da Qafqaz və Orta Asiya ilə əməkdaşlığa dair xüsusi şöbələrin yaradılması ilə daha da intensivləşdi.

Azərbaycan və İsrailin maraqları daha çox enerji ehtiyatları, müsəlman coğrafiyasında təklənmənin qarşısını almaq cəhdləri ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmişdir.

İsrailin Gürcüstan siyasətində isə intensivləşmə bu ölkədə baş verən "Qızılgül inqilabı"ndan sonra gücləndi. İsrail Gürcüstan ordusunun təchizatı və yeniləşdirilməsi üçün bu ölkə ilə fəal əməkdaşlıq etdi. Rusiyanın dəstəklədiyi Abxaziya və Tsxinvalidəki osetin separatçılarına qarşı əməliyyata hazırlaşan, bölgə üzərində Gürcüstanın suveren hüquqlarını bərpa etməyə çalışan Mixeil Saakaşvilinin prezidentliyi illərində Gürcüstan zəif ordusunu gücləndirmək üçün silah almağa başladı. Bu dövrdə Gürcüstanı prosesdə dəstəkləyən ölkələr arasında ABŞ, bir sıra Avropa ölkələri ilə yanaşı İsrail də var idi. Bəzi məlumatlara görə, 2000-ci ildən bəri İsrail Gürcüstana 300 milyon dollarlıq silah satmışdır.⁴³

İsrail Gürcüstana zirehli maşın və kiçik çaplı silahların satışını həyata keçirdi, bu ölkənin xüsusi təyinatlıları və özəl podratçılar gürcü qoşunlarına təlimlər keçdilər.⁴⁴ Başqa bir məlumata görə isə İsrail Gürcüstana PUA-lar, LAR-160 raket qurğuları, tank əleyhinə minalar və kaset bombaları da satmışdı.

2008-ci ildə Rusiya ilə Gürcüstan arasında Tsxinvali regionunda baş verən müharibə zamanı rəsmi Təl-Əviv Moskva ilə qarşıdurmaya getməmək üçün Gürcüstanda bu istiqamətdə fəaliyyətləri nisbətən zəiflətdi, Gürcüstandakı itirdiyi mövqeləri

⁴³ Perelman, M. Israel's Military on Display in Georgia: [Electronic resource] / Forward, -2008. September. URL: <https://forward.com/news/14193/israel-s-military-on-display-in-georgia-02514/>.

⁴⁴ Shachtman, N. How Israel Trained and Equipped Georgia's Army: [Electronic resource] / -2008. URL: www.wired.com/2008/08/did-israel-trai/.

kompensasiya etmək üçün Azərbaycandakı mövqeyini gücləndirdi. Qısa müddətdə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 4 milyard dollara yüksəldi, Azərbaycan neftininin və qazının ixsalının həcmnin artırılması üçün fəal şəkildə danışıqlar aparıldı.

Cənubi Qafqaz regionunda siyasətini gücləndirməklə həm də geosiyasi rəqibi olan İranın təsir imkanlarını zəiflətməyə çalışan İsrailin bu regionda yürütdüyü siyasətində zəif həlqə rolunu Ermənistan oynamışdır. İranla fəal əməkdaşlıq edən⁴⁵ Ermənistan hakimiyyətləri paralel olaraq yəhudi icmasını sıxışdırmışdır. İsraildə kifayət qədər çoxsaylı erməni icmasının mövcud olmasına, Ermənistanda isə müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa belə, mövcudluğunu qoruyub saxlayan yəhudi icmasının olmasına baxmayaraq, İsrail ilə Ermənistan arasında münasibətlər kifayət qədər soyuqdur.

İsrail Dövləti ilə Ermənistan Respublikası arasında münasibətlərə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) Geosiyasi amillər;
- b) Geoiqtisadi amillər;
- c) İdeoloji amillər;
- d) Təhlükəsizlik amilləri.

Geosiyasi amillər dedikdə, mövcud geosiyasi şəraitin yaratdığı şərtlərin ikitərəfli münasibətlərə təsirləri nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, İsrail Dövlətinin yaradılması və formalaşmasında ABŞ, Böyük Britaniya və bir sıra digər Avropa dövlətləri, Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılmasında isə Rusiya önəmli rol oynamışdır. Bu iki dövlətyaratma anlayışında başlıca fərq ondan ibarət idi ki, Yaxın Şərqdə İsrail Dövlətinin

⁴⁵ Ətraflı bax: Kəlbizadə, E.H., Baxşıyeva, Y.B., Əzimov. Ə.D. Ermənistan İranın Qafqaz siyasətində / E.H.Kəlbizadə, Y.B.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimov. –Bakı: MTM Innovation, 2019. -360 s.

yaradılması tarixi, etnomədəni və hüquqi əsaslara söykənirdisə, Ermənistan dövlətinin Qafqazda yaradılması heç bir etnomədəni, hüquqi və tarixi əsasa söykənmir.⁴⁶ Ermənilər Cənubi Qafqazda aborigen deyillər, çar Rusiyası tərəfindən gətirilib yerləşdirilmişlər. İsrail Dövlətinin yaradılması isə fərqlidir. Tarixdən bəlli olduğu kimi İsrail Dövlətinin yaradıldığı ərazi yəhudilərin tarixi vətəni, ilk yəhudi dövlətlərinin formalaşdığı ərazidir. Yəhudilər dünyaya məhz buradan yayılmış, müxtəlif şərtlərin təsiri altında zaman-zaman buradan uzaqlaşmış və ya geri dönmüşlər. Hüquqi olaraq da yəhudi dövlətinin yaradılması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi qərarlara əsaslanmışdır. Belə ki, BMT Baş Məclisi 1947-ci il noyabrın 29-da Fələstin ərazisində müstəqil yəhudi və ərəb dövlətlərinin yaradılmasına dair məşhur 181 sayılı qətnaməsini qəbul etmişdi.⁴⁷ Qərarla yazılırdı ki, yaradılacaq hər iki dövlət öz ölkəsində sayca azlıqda qalan millətlərin hüququnu təmin etməli və bu hüquqların müdafiəsi əsas qanunla təsbit olunmalıdır. İsrail Dövləti üçün ayrılan 14, 1 km² ərazidə yaşayan ərəblərin sayı 497 min nəfər, yəhudilərin sayı isə 498 min nəfər idi. Qeyd edildiyi kimi, bu ərazi keçmişdə Osmanlı dövlətinin tərkibində olan, 1917-ci ildən etibarən isə Böyük Britaniyanın mandatı altındakı Fələstin ərazisinin 56 %-ni təşkil edirdi. Qüds (Yerusəlim) şəhərinə isə BMT idarəsi altında xüsusi beynəlxalq rejimli inzibati vahid statusu verildi. Sənəddə Qüdsün (Yerusəlimin) statusu barədə yazılırdı:

"Qüds şəhəri xüsusi bir beynəlxalq rejim altında bir korpus separatum hesab ediləcək və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfin-

⁴⁶ Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // -Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2, -s. 121.

⁴⁷ Resolution 181 (II). Future government of Palestine: [Electronic resource] / UN General Assembly, 1947, 29 November. URL: <https://unispal.un.org/dpa/dpr/unispal.nsf/0/7f0af2bd897689b785256c330061d253>.

dən idarə olunacaqdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adından idarəedici təşkilat olaraq Qəyyumlar Şurası təyin ediləcəkdir".⁴⁸

Göründüyü kimi, İsrail Dövlətinin yaradılması üçün həm tarixi, həm də beynəlxalq hüquqi əsas mövcud idi.

Qafqaz isə ermənilərin tarixi vətəni deyildir. Az sayda ermənilərin bu regionun aborigen xalqı olan azərbaycanlıların təsərrüfatlarında işləmək üçün gəlmələri XIV-XV əsrlərə təsadüf edir. Tarixi mənbələr sübut edir ki, hazırda Ermənistan dövlətinin yaradıldığı ərazidə ermənilər XIX əsrə qədər heç vaxt kütləvi şəkildə yaşamamış, əsas çoxluğu təşkil etməmişlər.⁴⁹ Yalnız XIX əsrdə çar Rusiyasının özünün geosiyasi məqsədlərinə uyğun olaraq erməniləri Osmanlı imperiyası və Qacarlar dövlətinin ərazilərindən Cənubi Qafqaza köçürməsindən sonra onların sayı tədricən artmağa başlamışdır, ermənilər əvvəlcə azərbaycanlıların torpaqlarına yerləşmiş, onların hesabına varlanmış, terror-siyasi təşkilatlarını yaratmış, qarışıq şəraitlərdə yerli əhalini qovaraq tarixdə olmayan "Böyük Ermənistan" qurmaq üçün qırğınlar törətmişlər. XX əsrin əvvəllərində yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər üçün regionda süni şəkildə dövlət yaradıldı. Hazırkı geosiyasi şəraitdə İsrail Dövlətinin ABŞ və Böyük Britaniya üçün Yaxın Şərqdəki rolu böyükdür. Ermənistan isə Rusiya üçün Qafqazda hegemonluqda bir vasitədir, forpostdur.

Başqa bir geosiyasi amil ondan ibarətdir ki, Ermənistan İsrailə düşmən olan ölkələrlə – İran, Suriya və Livanla çox yaxındır və eyni mövqedən hərəkət edir. Ermənistan İsrailin düşmənləri ilə geniş ittifaq qurmaqdadır. Qeyd edildiyi kimi, İsrailin Yaxın və Orta Şərq regionunda mübarizə apardığı əsas dövlət İran İslam Respublikasıdır. Ermənistan isə müəyyən siyasi və

⁴⁸ Yenə orada.

⁴⁹ Bax: Qasımlı, M.C. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724–1920) /M.C.Qasımlı. –Bakı: Mütərcim, -2014. – 468 s.

iqtisadi səbəblər ucbatından İranla fəal şəkildə əməkdaşlıq edir.⁵⁰ Belə əməkdaşlıq İsrail Dövlətinin İranın əlaqələrini məhdudlaşdırmaq siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edir.

İqtisadi amillər İsrailin Azərbaycanda, Ermənistanın isə İranda reallaşan maraqları ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Qeyri-sabit, bir çox hallarda İsrailə qarşı düşmən mövqe tutan ərəb dövlətlərinə nisbətən İsrail daha sabit Azərbaycan neftinin alınmasına üstünlük verir. İqtisadi baxımdan süquta uğramış Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan İsrailin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Bununla paralel olaraq, Azərbaycan İsrailin silah sənayesinin əsas alıcılarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, həm 2016-cı ildə baş vermiş aprel döyüşləri, həm də 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş müharibə bəzən Azərbaycan-İsrail hərbi sənaye tərəfdaşlığının uğurlu nümayişi kimi də xarakterizə olunur.⁵¹ Qeyd etmək lazımdır ki, İsrailə Azərbaycan arasında hərbi sənaye sahəsində 2009-cu ildə əsası qoyulan bu tərəfdaşlıq 10 il ərzində əhəmiyyətli səviyyəyə yüksəlmişdir. Belə ki, Azərbaycan tərəfi Hindistandan sonra İsrail hərbi sənayesinin ən böyük ikinci (17%) müştərisinə çevrilmiş, İsrailin "Elbit", "IAI MALAT" və "RAFAEL" (əvvəllər "ADS") kimi müdafiə sənayesi şirkətləri ilə çalışan Azərbaycan, xüsusilə pilotsuz uçuş aparatlarına

⁵⁰ Kelbizadeh, E.H. 2018 Devrimi Sonrası Ermenistan-İran İlişkilerinin Analizi // -Ankara, TÜDEV dergisi, -2019. №7. -s. 171-190.

Kelbizadeh, E.H. Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkileri // -Ankara, Ermeni araştırmaları dergisi, -2019. Sayı 62, -s. 73-94.

Kelbizadeh, E.H. Siyasal inkatörlerin Ermenistan-İran ilişkileri örneğinde uygulanması // -İstanbul, Avrasya incelemeleri dergisi, -2020. Cilt 9, № 2, -ss. 247-257.

⁵¹ Hüseynov, R. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İsrail: [Elektron resurs] / Topchubashov center, -2020, 01 avqust. URL: <https://top-center.org/az/analytics/3036/armenia-azerbaijan-conflict-where-does-israel-stand>.

(PUA) daha çox maraq göstərmişdir.⁵² İsrail PUA-larının alınması ilə Azərbaycan Ermənistan üzərində hərbi-texniki üstünlüyünü xeyli artırdı və 2020-ci il müharibəsində qazanılan qələbədə nəticənin əldə olunmasında bu amil də əhəmiyyətli rol oynadı.

44 günlük müharibə zamanı Ermənistan İsrailə qarşı kəskin diplomatik etiraz edərək Təl-Əvivdəki səfirini geri çağırdı. Bunun əsas səbəbi İsrail silahlarının Azərbaycana tədarükü idi. Ermənistanın İsraildəki səfiri oktyabrın 1-də geri çağırıldı. Rəsmi İrəvan buna səbəb kimi məsləhətləşmələrin aparılmasını göstərdi.⁵³

Hərbi əməliyyatların gedişində ərəb mətbuatının İsrailin Azərbaycana silah dolu təyyarələr göndərməsi, İsraildəki "Haaretz" qəzetinin Azərbaycan təyyarələrinin Negev səhrasında yerləşən hərbi bazalara eniş etməsi ilə bağlı yaydıqları informasiyalar Ermənistanı narahat edir və bu tədarüklər düşmənçilik addımı kimi qiymətləndirilirdi. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi İsrail-Türkiyə münasibətlərinin soyuq olmasından istifadə edərək Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən dəstəklənməsini İsrailin diqqətinə çatdırmağa, bununla da Azərbaycana verilən dəstəyin zəiflədilməsinə çalışırdı. Ermənistan XİN-in mətbuat katibi Anna Naq-dalyan müharibə zamanı diplomatik kanallar vasitəsilə bu barədə dəfələrlə İsrailə məlumat verdiklərini mətbuata açıqlamışdı.

Halbuki, rəsmi İrəvanın bu cəhdləri əbəs idi. Çünki Azərbaycan-İsrail münasibətləri və müdafiə sahəsində əməkdaşlığı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq imzalanmış müqavilələr əsasında həyata keçirilirdi.

⁵² Yenə orada.

⁵³ Armenia recalls its ambassador to Israel due to the supply of arms by Tel Aviv to Azerbaijan: [Electronic resource] / EG24, 2020, October 1. URL: www.eg24.news/2020/10/armenia-recalls-its-ambassador-to-israel-due-to-the-supply-of-arms-by-tel-aviv-to-azerbaijan.html.

Ermənistan iqtisadi baxımdan İsrail üçün cəlbedici olan heç nə təklif edə bilmirdi. Ermənistan İsrailin silah bazarında əsas rəqibi olan Rusiya silahının alıcısıdır. Rusiya bu regiona İsrail silahının daxil olmasının əleyhinə idi. Ermənistan müstəqil olmadığından yalnız Rusiyanın icazəsi ilə İsrail silahlarını almaq istəyirdi. Lakin bu istəyi də reallaşdırmaq mümkün deyildi. Çünki yüksək keyfiyyətli, qiyməti nisbətən daha baha olan İsrail silah sənayesi məhsullarını almaq üçün Ermənistanın real iqtisadi imkanları yox idi. Digər tərəfdən, Ermənistan əhalisinin minimal tələbatını ödəmək üçün zəruri olan məhsulların xeyli hissəsini İsrailə qarşı düşmən mövqe daşıyan İran İslam Respublikasından alır. Bu isə Ermənistanın zəif iqtisadi imkanlarını bərpa edirdi. Ermənistanın İsrail ilə əlaqələrinin genişlənməsi İran tərəfindən qıcıq yaradırdı.

İsrail-Ermənistan münasibətlərinə ideoloji amillər də əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Belə məsələlərdən biri soyqırımı iddiaları məsələsidir. Məlum olduğu kimi, II Dünya müharibəsi illərində Almaniya tərəfindən yəhudi xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı-Holokost dünya tərəfindən qəbul edilən ilk soyqırımıdır. Dünya erməniləri bu məsələdə yəhudilərə qarşıdır. Ermənilər özlərinin mənfur ideoloji məqsədlərini həyata keçirmək, eyni zamanda bunun siyasi və iqtisadi mənfəətlərindən faydalanmaq üçün XX əsrin 60-cı illərində uydurma "1915-ci il soyqırımı" iddialarını ortaya atdılar. Bununla da onlar yəhudilərdən daha əvvəl soyqırımına uğradıqlarını sübut etməyə çalışmaqla tarix baxımdan "dünyanın soyqırımı uğrayan ilk xalqı" statusunu qazanmağa çalışır və xristian Avropasının bununla bağlı dəstəyini müəyyən qədər də olsa ala bilirlər.⁵⁴ Erməni təbliğatı bütün vasitələrlə

⁵⁴ Şıxəliyev, E.A. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi /E.A.Şıxəliyev. –Naxçıvan: Əcəmi, - 2018. -s.116.

Holokostu ikinci yerə keçirməyə çalışırdı. Bu cür əsassız və açıq-aşkar status qazanmağa yönəlmiş iddialar İsraildə və dünya yəhudiliyi arasında da qıcıq doğurdu. Tarixdə ilk soyqırımı məruz qalmış yəhudilərin bu statusunu uydurduqları yalanlarla əllərindən almağa çalışan ermənilər həm də ideoloji olaraq İsrail əleyhinə fəaliyyət göstərirdilər. Belə fəaliyyətlər davam edir.

İrəvanın istəklərindən biri uydurma "erməni soyqırımı"-nın İsrail tərəfindən tanınmasıdır. Bu barədə edilən müraciətlərin sayə salınmaması Ermənistanı narazı salırdı.

İsrailin Ermənistan və ermənilər tərəfindən uydurulmuş "soyqırımı"-nı tanımamasının başlıca səbəbi tarixdə belə bir "soyqırımı"-nın olmamasıdır. İsrail Dövləti tarixi gerçəkliklərin saxtalaşdırılmasının əleyhinədir. Digər tərəfdən, İsrail Dövləti yanlış addım ataraq Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini korlamaq istəmir. Belə addımın atılması İsrailin maraqlarına uyğun deyildir. İsrail üçün strateji əhəmiyyətli bu ölkələrdən fərqli olaraq Ermənistan elə də ciddi əhəmiyyət kəsb etmir.

Digər amil erməni ünsürünün xəstə tənəyyülünün məhsulu olan dünyanın "ilk xristian xalqı" və İsa Məsihin də az qala erməni olduğunu iddia etmələri ilə bağlıdır. İsbati heç bir şübhə doğurmayan İsanın yəhudi olması faktını bu yolla ermənilər özününküləşdirməyə çalışırlar.⁵⁵

Qarşılıqlı münasibətlərə təhlükəsizlik amili də təsir etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, terroru dövlət siyasətinə çevirən Ermənistan və erməni terror təşkilatları ilə İsrailə qarşı radikal çağırışları ilə seçilən Yaxın Şərqdəki bir çox təşkilatlar arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Onlar bəzən sinxron hərəkət edirlər. Uzun zaman ərzində Yaxın Şərqdəki bəzi təşkilatların üzvlərinə

⁵⁵ Георгий Мурадян. Родина и мир: «Бог – армянин» [Электронный ресурс] / Эксперт. -2016, 1 апреля. URL: <https://expert.ru/2016/04/1/rodina-i-mir-bog-armyanin/>.

Ermənistanda və bu ölkənin 27 il ərzində işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində hərbi təlimlərin keçirilməsi ilə bağlı çoxsaylı məlumatlar vardır. Ermənistanın Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarını işğal altında saxladığı illərdə bu ərazilərdə terror təşkilatlarına şərait yaradılmasına dair konkret faktlar mövcuddur. Şərqi Zəngəzur regionunun Laçın rayonunda terrorçu "Kürd konqresi" (başçısı Zeylan Öcalan), Zəngilan rayonunda "Hizbullah" və "Həmas", Qarabağ regionunun Xocavənd rayonunda suriyalıların "Xalq Azadlıq Cəbhəsi" kimi terrorçu qruplarının dəstələri təlimlər keçmişlər. "ASALA" erməni terrorçu təşkilatının radikal qanadı üçün vaxtilə Xankəndi ətrafında, Şuşanın Xəlfəli, Xocavəndin Kiş yaşayış məntəqələrində təlim düşərgələri təşkil olunmuşdu.⁵⁶

Təhlükəsizliklə bağlı başqa bir məsələ Ermənistan-İran hərbi əlaqələri ilə bağlıdır. Ermənistanla İranın hərbi sahədə sıx əməkdaşlığı mövcuddur. XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcından etibarən İran İslam Respublikasının adı dəfələrlə Ermənistana hərbi yüklərin daşınmasında tranzit ölkə kimi hallanmışdır.⁵⁷

2002-ci ilin mart ayında İranın müdafiə naziri admiral Əli Şamxaninin Ermənistana səfəri zamanı iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlığa dair müqavilə imzalanmışdır. Müqavilədə tərəflər arasında hərbi əməkdaşlığın inkişafı, hərbi layihələrin həyata keçirilməsi, təcrübə mübadiləsi məsələləri nəzərdə tutulurdu.⁵⁸ Belə bir fakt maraqlıdır ki, İsrailin Gürcüstanda hərbi varlığını gücləndirdiyi 2005-ci ildə Ermənistanla İran arasında

⁵⁶ Azərbaycan tarixi [Yeddi cildə]. c. 7. –Bakı: Elm, -2008. (Elektron resurs). s. 268-269.

⁵⁷ Kəlbizadə, E.H. Ermənistan və İran İslam Respublikası arasında hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əlaqələr //Bakı, Sosiologiya. sosial psixologiya. siyasət, -2021. № 1, -s. 31-39.

⁵⁸ Parker, J.W. Persian Dreams: Moscow and Tehran Since the Fall of the Shah /J.W.Parker. -Washington DC: Potomac Books, -2009, -423 p.

təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq məsələləri geniş müzakirə edilmişdir. Həmin ilin fevral ayının 7-9-da İran İslam Respublikasının Milli Təhlükəsizlik üzrə Ali Şurasının katibi Həsən Ruhanınin dəvəti ilə Ermənistan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasının katibi, müdafiə naziri Serj Sarkisyanın İran İslam Respublikasına səfəri zamanı bir sıra təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri müzakirə olunmuşdu.

2015-2018-ci illərdə İran İslam Respublikası ilə hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələsi Ermənistanda qəbul edilən hökumət proqramlarının əksəriyyətinə daxil edilmişdir. Məsələn, 2016-cı ildə Ermənistanda qəbul edilmiş hökumət proqramında "Xarici siyasət, diaspora, müdafiə, təhlükəsizlik, fəvqəladə hallar, insan hüquqları, ədliyyə və korrupsiyaya qarşı mübarizə" adlanan bölmədə İran və Gürcüstan kimi qonşu ölkələrlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi xarici siyasət prioritetlərindən biri kimi önə çəkilmişdi.⁵⁹

Ermənistanın İranla hərbi sahədə əməkdaşlığının genişləndirməsi İsrail ilə əməkdaşlığa mənfi təsir etmişdir.

Digər tərəfdən, rəsmi İrəvan Suriya münaqişəsi başladığı gündən etibarən, İsrailə xüsusi düşmən mövqeyi ilə seçilən Bəşər Əsədi dəstəklədi. Belə mövqeyə həm Rusiyanın, həm də Yaxın, Orta Şərqdə terror qruplaşmalarının təsiri aşkar idi. Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan 2019-cu ildə hərbi mütəfiqi olan Rusiyanın təkidi ilə Suriyaya bir heyət göndərirdi.⁶⁰ Ermənistan özəl şirkətləri də İranın Suriyadakı fəaliyyətinə fəal dəstək verdilər. Məsələn, 2019-cu ilin yanvar ayında ABŞ dövləti İrandan Suriyaya silah daşıyan və İslam İnqilabı Keşikçiləri

⁵⁹ Programme of the Government of the Republic of Armenia. – Yerevan, October 2016, - p. 23.

⁶⁰ Danielyan, E. Armenian Military Personnel Deployed To Syria: [Electronic resource] / Azatutyun, -2009. URL: www.azatutyun.am/a/29759157.html.

Korpusunun "Qüds Qüvvələri" ilə dolayı əlaqələr quran "Mahan Eyr" ilə əməkdaşlıq etdiyinə görə Ermənistanın "Flight Travel LLC" şirkətinə və onun direktoru Bella Gevorqyana qarşı sanksiyalar tətbiq etdi.⁶¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistandan Suriyaya mal (əmtəə) ixracı təkcə 2020-ci ildə 31,24 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi, 2019-cu ildə isə bu rəqəm 50 milyon ABŞ dollarına yaxın olmuşdu.⁶²

Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti, terror-təxribat fəaliyyətləri, həm də uzun müddət İsrailin enerji təhlükəsizliyini təhdid etmişdir. Bir sıra mütəxəssislər 2020-ci il iyul ayının ortalarında Azərbaycanın Tovuz rayonu istiqamətində Ermənistanın hücumlarının İsrailin enerji təhlükəsizliyini ciddi şəkildə təhdid etdiyi fikrini irəli sürmüşdülər. Bu baxımdan toqquşmaların mərkəzi olan Tovuzun Gürcüstanla həmsərhəd olması təsadüfi deyildi. Azərbaycandan Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə uzanan bir neçə əsas infrastruktur layihəsi – Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars (BTK) dəmiryolu xətti məhz bu rayonun ərazisindən keçir. Cənubi və Cənub-Şərqi Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün vacib olan bu infrastruktur İsrail baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri ilə Aralıq dənizinə çıxarılan Azərbaycan neftinin əsas idxalatçılardan biri İsraildir. İsrailin ümumi neft idxalının təxminən 40 %-ni (bəzi məlumatlara görə 65 %-ə qədərini) Azərbaycan nefti

⁶¹ Hüseyinov, R. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İsrail: [Elektron resurs] / Topchubashov center, -2020, 01 avqust. URL: <https://top-center.org/az/analytics/3036/armenia-azerbaijan-conflict-where-does-israel-stand>.

⁶² Armenia Exports to Syria: [Electronic resource] / Trading economics, - 2020. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports/syria>.

təşkil edir.⁶³ Buna görə, BTC əsas ixrac neft boru kəmərinə qarşı təxribatlar birbaşa İsrailin enerji təhlükəsizliyinə qarşı da real təhdidlər yaradırdı.

* * *

Beləliklə, fəsildə araşdırılan məsələlərdən aydın olur ki, İsrail Dövləti ilə Ermənistan Respublikası arasında siyasi münasibətləri şərtləndirən deyil, bu münasibətlərə təsir göstərən bir sıra amillər mövcuddur. Həmin amillər əksər hallarda münasibətlərin inkişaf etdirilməsini deyil, əksinə bu münasibətlərin zəif vəziyyətdə saxlanılmasını, əhəmiyyətsizliyini göstərir. İsrailə Ermənistanın münasibətlərinin inkişafı üçün təbii əsaslar çox cüzdür və demək olar ki, iki ölkə arasında rəsmi şəkildə "beynəlxalq hüquq normalarına" əsaslanan, söylənilən ibarələrdən uzağa getmir. Bu iki ölkəni bir-birindən uzaqlaşdıran səbəblər, onları yaxınlaşdıran səbəblərdən daha çoxdur. Başqalarının əlində alət olan Ermənistanın siyasəti İsrail Dövlətinin nüfuzdan düşürülməsinə yönəldiyindən qarşılıqlı əlaqələr xeyli zəifdir. Bu, özünü siyasi sahədə aydın şəkildə göstərir.

⁶³ Hüseynov, R. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İsrail: [Elektron resurs] / Topchubashov center, -2020, 01 avqust. URL: <https://top-center.org/az/analytics/3036/armenia-azerbaijan-conflict-where-does-israel-stand>

II FƏSİL

ERMƏNİSTAN-İSRAİL SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

2.1. Münasibətlərin ilk addımları

İki ölkə arasında ilk təmaslar hələ SSRİ-nin süqutundan əvvəl olmuşdu. Belə ki, 1988-ci ilin dekabrında baş verən dağıdıcı Spitak zəlzələsi qurbanlarına humanitar yardım göstərən ölkələr arasında o dövrdə SSRİ ilə diplomatik əlaqələri olmayan İsrail Dövləti də var idi. İsraildən bir qrup xilasedici humanitar yardım məqsədi ilə Ermənistandakı xilasetmə əməliyyatlarında iştirak etmişdi.

1992-ci ilin aprel ayında iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasına dair xarici işlər nazirliklərinin notalar mübadiləsi oldu. Həmin ildə İsrail ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra mənzil-qərargahı Tbilisidə olan İsrail Dövlətinin Gürcüstandakı səfirliyi Ermənistan üzrə də səlahiyyətli hesab edildi. Belə diplomatik təmsilçilik 2007-ci ilə qədər davam etdi. İkitərəfli əlaqələrin qurulmasında İsrailin Sovet İttifaqına göndərilmiş diplomatı Aryeh Levinin böyük rolu oldu. Aryeh Levin özünün xatirələrində o zaman Ermənistanın xarici işlər naziri olmuş Raffi Hovanisyanla keçirdiyi görüşlər, aparılan danışıqlar barədə "Moskvadakı elçi: İsrail səfirinin xatirələri, 1988-92" adlı kitabında geniş məlumat vermişdir.⁶⁴ Hələ o zaman Ermənistan Respublikasının Prezidenti Levon Ter-Petrosyanla görüşündə Yaxın Şərqdə İsrail-Ərəb münasibətlərindən söz açan Aryeh Levin yazırdı ki, qarşı tərəf, yəni Ermənistan prezidenti bu mövzuya maraq göstərmədi. Səfir bunu həm Levon Ter-Petrosyanın Suriyaəsilli bir erməni ailəsindən olması, həm də Azərbaycanla müharibə şəraitində ərəblərdən kömək almağa çalışmaları ilə izah edirdi.⁶⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxt Yaxın, Orta Şərqdən terrorçular və muzdlular təcavüz-

⁶⁴ Levin, A. *Envoy to Moscow: Memories of an Israeli Ambassador, 1988-92* /A.Levin. -Routledge, -1996. -pp. 366-367.

⁶⁵ Yəni orada, -s. 369.

kar Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalında iştirak edirdilər.

1994-cü ildə Ermənistanın xarici işlər naziri Vahan Papazyan İsrailə səfər etdi. Həmin il dekabr ayının 19-da Ermənistan və İsrail arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Sazişdə tərəflər mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlığın xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı və iki ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafını asanlaşdıracağına əminliklərini ifadə edirdilər. Birinci maddəyə görə, iki ölkə mədəniyyət, incəsənət, humanitar elmlər, təhsil, media, kinematoqrafiya, gənclik və idman sahələrində səlahiyyətli qurumlar və ya təşkilatlar arasında əməkdaşlığın inkişafını təşviq etməyi öhdələrinə götürürdülər. İkinci maddə elmi qurumlar, tədqiqat institutları və ali təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təşviqi və əlaqələrin qurulmasının asanlaşdırılması ilə bağlı idi. Burada tədqiqatçılar, alimlər, universitet tələbələri və mütəxəssislərin mübadiləsi nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, sazişdə iki dövlət arasında elmi-akademik ədəbiyyat, dərsliklər, dövrü nəşrlər, elmi-texniki-tədris lentləri, eləcə də təhsil və elmi əhəmiyyət kəsb edən digər materialların mübadiləsi də əməkdaşlığın formaları kimi təsbit edilmişdi. Üçüncü maddəyə görə, razılığa gələn tərəflər təsviri sənət, musiqi, teatr, ədəbiyyat, kinematoqrafiya, çap, mədəniyyət abidələri və milli muzeylər sahəsində əməkdaşlığa dair razılığa gəlirdilər. Sazişin dördüncü maddəsində İsrail və Ermənistan xəbər agentlikləri, radio və televiziya qurumları arasında birbaşa əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi niyyətləri ifadə edilmişdi. İdman, gənclik, idman və gənclik pedaqogikası sahələrində birbaşa əməkdaşlıqla bağlı məsələlər beşinci maddədə əksini tapmışdı.

Sazişin icrasının təmin edilməsi məqsədilə iki ölkə arasında birgə komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu ko-

missiya hər üç ildən bir müvafiq olaraq Ermənistanın paytaxtı İrəvanda və BMT mandarı altında olan Qüdsdə (Yerusəlim) iclaslarını keçirməli idi. Birgə komissiyanın səlahiyyətləri daxilində iş proqramlarının hazırlanması, sazişin müddəalarının təتبiqinə dair təfərrüatların aydınlaşdırılması, onun icrasının monitorinqi, mübadilənin həyata keçirilməsi ilə bağlı maliyyə və inzibati məsələlərin aydınlaşdırılması məhz bu qurumun səlahiyyətlərinə aid edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ildə beş il müddətinə imzalanan müqavilə 17 ilə yaxın bir müddət keçdikdən sonra – yalnız 2011-ci ildə qüvvəyə mindi.⁶⁶

1995-ci ilin fevral ayında Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyan İsrail Dövlətinə səfər etdi.⁶⁷ Bu hadisədən sonra Ermənistan müəyyən addımlar atmaqla İsrailə əlaqələri genişləndirməyə çalışdı. Belə ki, 1996-cı ildə Çolak Momjyan Ermənistanın Qüdsdəki (Yerusəlim) fəxri konsulu təyin edildi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Ermənistanda anti-semitizm meylləri zaman-zaman İsrail-Ermənistan münasibətlərinə kəskin şəkildə mənfi təsir göstərirdi. 1997-ci ilin noyabrında Ermənistan parlamentinin vitse-spikeri Ara Saakyanın “yəhudi lobbisi” təhlükəsi və Ermənistanla bağlı planlardan bəhs etməsi, Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazasının yaradılmasına dair pakta qarşı çıxanları “yəhudi agentləri” kimi ittiham etməsi vəziyyəti xeyli gərginləşdirdi. Ara Saakyan paktın ratifikasiyasına etiraz edən millət vəkllərini “yəhudi lobbisinin əlində oyuncaq” adlandırdı.

⁶⁶ Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջև վշակույթի, զիտության եվ կրթության բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ: [Electronic resource]: / Armenian Legal Information System. URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=80539>.

⁶⁷ Bilateral relations:[Electronic resource] / MFA.am, -2021. URL: www.mfa.am/en/bilateral-relations/il.

O zaman cəmi 4 erməni deputat sənədin ratifikasiyasına qarşı çıxmışdı. Bununla əlaqədar olaraq Türkiyə tədqiqatçıları Sedat Laçiner və İbrahim Kaya yazırlar ki, A.Saakyanın çıxışı Ermənistanda "yəhudi problemi" ətrafında qızgın müzakirələrə səbəb oldu.⁶⁸

2.2. Robert Koçaryanın hakimiyyəti illərində iki ölkə arasında əlaqələr

1998-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Levon Ter-Petrosyan istefaya göndərildikdən sonra prezident səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başlayan Baş nazir Robert Koçaryan həmin ildə əlində olan inzibati, zorakı vasitələrdən istifadə etməklə, Rusiyanın da razılığı ilə antidemokratik yolla prezident vəzifəsinə yiyələndi.⁶⁹ O, 10 il ərzində – 1998-2008-ci illərdə Ermənistana başçılıq etdi.

R.Koçaryan 1954-cü ildə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində anadan olmuşdu.⁷⁰ O, Xankəndidə yerləşən İpək Kombinatında Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsində işləmiş, Kommunist Partiyasının siyasi təbliğat və təşviqatı pərdəsi altında qatı erməni millətçiliyi və xalqlar arasında düşmənçilik təbliğatı aparmışdı. 1988-ci ildən etibarən erməni millətçilərinin başlatdığı "Miatsum" ("Birləşmə") hərəkatının üzvlərindən olan, sonralar isə bu hərəkatın liderinə çevrilən R.Koçaryan azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən qırğınlarda erməni silahlı dəstələrinə başçılıq etmişdi. O, 1991-1992-ci illərdə qon-

⁶⁸ Laçiner, S., Kaya, İ. The Armenian issue and the jews / S.Laçiner, İ.Kaya. - London&Ankara, -2003. -66 p.

⁶⁹ Армения: в предверии внутривполитической нестабильности, Доклад МГПК No 158 Европа, Ереван/Брюссель 18.09. 2004, с. 1, 10.

⁷⁰ Биография президента Армении: [Электронный ресурс] / President.am, - 2006, 23 январь. www.president.am/president/rus/?task=12.

darma "Dağlıq Qarabağ Ali Soveti"nin deputatı olmuşdu. 1992-ci ildən qondarma qurumun "Baş naziri" və "Müdafiə Komitəsinin sədri" kimi azərbaycanlı mülki əhaliyə qarşı törədilmiş qanlı cinayətlərə bilavasitə rəhbərlik etmişdi.⁷¹ 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində soyqırımının törədilməsi cinayətinin iştirakçısı olmuşdu. 1994-cü il noyabrın 24-də qondarma "Ali Sovet" onu "prezident" elan etmişdi, 1996-cı ildə isə Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ regionunda saxta seçkilər keçirilmiş və R.Koçaryanın prezidentliyi məsələsi "qanuniləşdirilmişdi". 1994-cü ildən 1996-cı ilə qədər qondarma qurumun "prezidenti" vəzifəsini yerinə yetirən R.Koçaryan 1997-ci ilin martında Ermənistan Respublikasının Baş naziri təyin edilmişdi.⁷²

Əslində, Ermənistan Prezidenti L.Ter-Petrosyan siyasi baxımdan zərbə aldığı bir zamanda R.Koçaryan artmaqda olan nüfuzundan yararlanmaqla vəziyyətin düzəlməsinə çalışırdı. Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsində və qondarma "DQR"-in təşkilində rolu olan R.Koçaryan Ermənistanda rəhbərliyə gətirilmək üçün münasib namizəd hesab edilirdi. Lakin onun Azərbaycan SSR vətəndaşı olması bu baxımdan Ermənistan vətəndaşları tərəfindən qəbulunda problem yaradırdı. Bu Ermənistan konstitusiyasına tamamilə zidd idi. R.Koçaryan ilk mərhələdə hakimiyyət orqanları üzərində nəzarətini təmin edə bilmədi, dövlət qeyri-rəsmi olaraq baş nazir Vazgen Sarkisyan tərəfindən idarə olunurdu. Hakimiyyətə çevriliş yolu ilə gələn R.Koçaryan

⁷¹ Kəlbizadə, E.H., Baxşıyeva, Y.Ü., Əzimov, Ə.D. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində /E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimli. – Bakı: MTM Innovation MMC, -2019. –s. 115.

⁷² Kəlbizadə, E.H. Robert Koçaryan'ın Cumhurbəşkanlığı dönəmində Ermənistan-İran münasibətləri // Ankara, Ermeni araştırmaları dergisi, -2019. Sayı 62, -s. 79.

“süngü üzərində oturaraq” ölkəni zor gücünə idarə etməyə başladı. 1999-cu il oktyabrın 27-də Ermənistan parlamentində tərəvilən terror aktı nəticəsində⁷³ Vazgen Sarkisyanın öldürülməsindən sonra R.Koçaryan səlahiyyətlərini tam yerinə yetirmək imkanı əldə etmişdi. Ölkədə nəzarəti ələ aldıqdan sonra o, daxili və xarici siyasətdə bəzi tədbirlər həyata keçirməyə çalışırdı. Ermənistan parlamentinə terror hücumunun arxasında o zamankı prezident Robert Koçaryan və Milli Təhlükəsizlik naziri Serj Sarkisyan dayanırdı. Bu hadisə Ermənistan siyasi hakimiyyətinin ölkə daxilində problemlərin həllində zorakılıq yolu tutduğunu və kriminallaşdığını göstərirdi.⁷⁴

R.Koçaryan prezident olduğu müddətdə dövlətin xarici siyasətində bir sıra məsələlər prioritet oldu. Xüsusilə, qondarma “erməni soyqırımı” təbliğatı, qondarma “DQR-in müstəqilliyi”nin tanınması, erməni diasporu ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və xarici ölkələrlə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi mühüm yerləri tuturdu.

O, hakimiyyətə gələn zaman bəzi iqtisadi problemlər həll edilsə də, köklü dəyişikliklər baş vermədi⁷⁵. Onun qarşılaşdığı ən ciddi problem xarici borcların ödənməsi məsələsi idi. R.Koçaryan xüsusilə Rusiyaya olan borclarını ödəmək üçün Ermənistanın strateji əhəmiyyət daşıyan mülki və hərbi sənaye müəssisələrinin nəzarətini bu ölkəyə verdi.⁷⁶

⁷³ Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu, -Bakı: Poliart MMC, -2017, -s. 70.

⁷⁴ Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cild] /M.C.Qasımlı. -Bakı, Mütərcim, c. 1, -2015. -s. 258

⁷⁵ Пузанов, Ю.Е. Вопросы экономического развития Армении // В кн.: Армения: проблемы независимого развития. М., -1998., -с. 253-264.

⁷⁶ Kəlbizadə, E.H., Baxşıyeva, Y.Ü., Əzimov, Ə.D. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində /E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimli. - Bakı: MTM Innovation MMC, -2019. -s. 116.

R.Koçaryan işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən qovulmuş azərbaycanlıların var-dövlətini mənimsəməklə sərvət toplamışdı. Onun hakimiyyəti illərində Ermənistanda korrupsiya, özbaşınalıq və qanunsuzluq tüğyan edirdi. O, Ermənistanın qarşılaşdığı problemləri həll etmək üçün daha pragmatik xarici siyasət həyata keçirmək yerinə işğalçılıq siyasətinə davam etdirdi, Türkiyə ilə münasibətlərin əhəmiyyətini anlamadı. O, 2001-ci ildə Türkiyənin CNN Türk kanalına verdiyi müsahibələrindən birində Türkiyənin qondarma "soyqırımı"nı tanıyacağı və üzr istəyəcəyi təqdirdə hüquqi olaraq Ermənistan dövlətinin Türkiyədən təzminat və torpaq tələb etməyəcəyinə dair aldadıcı fikirlər səsləndirsə də,⁷⁷ paralel olaraq qatı millətçi qruplara bununla bağlı etirazlar səsləndirmək barədə göstəriş verirdi.

Ermənistanın şimal və qərb nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşən Azərbaycan və Türkiyəni nəzərə almaması, İran və Rusiya ilə əməkdaşlığı gücləndirməsi ölkənin problemlərinin həllində istənilən nəticəni vermədi. R.Koçaryanın hakimiyyəti illərində Ermənistan Rusiyadan iqtisadi, siyasi, hərbi və təhlükəsizlik baxımından daha çox asılı hala düşdü. L.Ter-Petrosyanın həyat yoldaşının yəhudi qohumlarının olması, yəhudilər tərəfindən müəyyən qədər dəstəklənməsi R.Koçaryanın ölkə daxilində yəhudilərə qarşı təzyiqi artırmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, L.Ter-Petrosyanın həyat yoldaşının yəhudi mənşəli olması ilə bağlı müxtəlif məlumatlar zaman-zaman həm erməni mətbuatında, həm erməni ictimaiyyəti arasında geniş yayılmışdır. "Jewage" online ensiklopediyasında Lyudmila Ter-Petrosyan haqqında belə yazılırdı:

⁷⁷ Ömer, L. Olaylar və yorumlar // Ankara, Ermeni araştırmaları. Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1. -s. 22-23.

"Lyudmila Ter-Petrosyan SSRİ-nin Leninqrاد şəhərində anadan olub, yəhudi əsillidir. Onun atası II Dünya müharibəsində döyüşmüş ordu zabiti, anası isə Leninqrادın müdafiəsində iştirak etmiş həkim olmuşdur. Leninqrاد Dövlət Universitetinin germanistika fakültəsini bitirmişdir. 1972-ci ildə o, gənc aspirant olan Levon Ter-Petrosyanla evlənmiş və İrəvana köçmüşdür".⁷⁸

Ölkə daxilində hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra isə R.Koçaryan hakimiyyəti İsrailin dəstəyini özünə tərəfə çəkməyə çalışdı. Bu həm də L.Ter-Petrosyana yenidən hakimiyyətə qayıtmağına şərait yaratmamaq istəyindən irəli gəlirdi. Lakin bu cür addımlar təsirli olmadı. 1998-ci ilin oktyabrında Ermənistan xarici işlər naziri Vardan Oskanyanın İsrailə səfəri oldu. Səfər çərçivəsində ikitərəfli əlaqələrin inkişafı məsələlərinə dair İsrail rəhbərliyi, bu ölkənin yüksək səviyyəli diplomatlar və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirilsə də⁷⁹, səfərdən sonrakı proseslər münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər olmadığını göstərdi. Səfər zamanı Ermənistan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında sağlamlıq və tibb sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Sazişin birinci maddəsində iki ölkənin bərabərlik, qarşılıqlı fayda əsasında sağlamlıq və tibb sahəsində əməkdaşlıq niyyəti ifadə olunmuşdu. İkinci maddədə əməkdaşlığın konkret istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi. Buraya qarşılıqlı maraq kəşb edən sahələrdə məlumat mübadiləsi, əməkdaşlıq proqramlarına uyğun olaraq tədqiqat və məsləhətləşmələr üçün mütəxəssis mübadiləsi, müvafiq sahədə fəaliyyət göstərən strukturlar arasında birbaşa əlaqələrin qurulması, tibb, səhiyyə, yeni avadan-

⁷⁸ Lyudmila Ter-Petrossian – Biography: [Electronic resource] / Jewage, - 2022. URL: www.jewage.org/wiki/en/Article:Lyudmila_Ter-Petrossian_-_Biography.

⁷⁹ Oskanian Visits Israel: [Electronic resource] / Asbarez. -1998. October 29. URL: <https://asbarez.com/oskanian-visits-israel/>

lıqlar, dərmanlar, yeni texnologiya sahəsində əməkdaşlıq və s. daxil idi. Nəzərdə tutulurdu ki, iki ölkə səhiyyə və tibb məsələləri ilə əlaqədar olaraq çağırılacaq beynəlxalq konfranslar və seminarlar haqqında məlumat mübadiləsi aparacaqlar. Bu sənəd də əvvəlki kimi imzalanmasından xeyli müddət keçdikdən sonra yalnız 2001-ci ilin mayında qüvvəyə mindi.⁸⁰

R.Koçaryanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ermənistanın İran İslam Respublikası ilə siyasi münasibətlərini, iqtisadi, humanitar və mədəni sahələrdə əlaqələrini genişləndirməsi təbii olaraq İsrailin bu ölkəyə münasibətdə tənqidi yanaşmasına səbəb oldu. İsrail dövlət adamları, diplomatlar, siyasətçilər çıxışlarında Ermənistanın İran İslam Respublikası ilə əlaqələr qurmasını İsrailə münasibətin göstəricisi kimi qiymətləndirirdilər. Ermənistan tərəfi isə ciddi-cəhdlə məsələni milli maraqlar kontekstində qiymətləndirməyi təklif edirdi. Məsələn, Ermənistan Prezidenti R.Koçaryan 2000-ci ildə çıxışlarından birində bu barədə demişdi:

"Biz milli maraqlarımıza əsaslanan addımlar atırıq. Dost olmaq istəmirsinizsə, düşmən axtarmağa da ehtiyac yoxdur".⁸¹

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində regiondakı geosiyasi güc tarazlığından bəhs edərkən tədqiqatçılar ABŞ-ın dəstəklədiyi İsrail-Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan və Suriya-İran-Ermənistan-Rusiya geosiyasi oxlarını

⁸⁰ Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեւ առողջապահության եվ բժշկության բնագավառներում համագործակցության մասին (Tərc: Respublikası Hökuməti ilə İsrail Dövləti Hökuməti arasında səhiyyə və tibb sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş): [Electronic resource] / Armenian L.I.S. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21164.

⁸¹ Bishku, M. The South Caucasus Republics and Israel // Middle Eastern Studies, -2009. №45, -p. 303.

fərqləndirirlər.⁸² Təbii ki, ABŞ və İsrailin potensial düşmənlərinin yanında yer alan Ermənistanla İsrailin münasibətlərini inkişaf etdirməsini gözləmək olmazdı.

2000-ci ilin yanvarında Ermənistan Prezidenti R.Koçaryan İsrailə səfəri zamanı Baş nazir Ehud Barak, Prezident Ezer Veyzman, Knessetin sədri Avraham Burq, daxili işlər naziri Natan Şaranski və Qüds (Yerusəlim) şəhərinin bələdiyyə başçısı Ehud Olmert ilə görüşlər keçirdi.⁸³ Səfər çərçivəsində o həmçinin Qüds (Yerusəlim) İvrit Universitetində oldu və Vad Vaşem Holokost Şəhidlərinin və Qəhrəmanlarının Xatirə Abidəsini ziyarət etdi. R.Koçaryan Qüds (Yerusəlim) və Beytüllahimdəki erməni patriarxının iştirakı ilə keçirilən Erməni milad bayramı mərasimlərinə də qatıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, səfər zamanı Ermənistan başçısını bu ölkənin xarici işlər, səhiyyə və mədəniyyət nazirləri müşayiət edirdi. 2000-ci il yanvarın 19-da iki ölkə arasında İsrail kapitalının Ermənistanın daxili bazarına nüfuz etməsi və ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün təşviqini nəzərdə tutan "İnvestisiyaların qarşılıqlı stimullaşdırılması və qorunması haqqında" dövlətlərarası müqavilə imzalandı. Müqavilə 2003-cü ilin iyun ayının 26-da qüvvəyə mindi. Müqaviləyə görə, Ermənistan və İsrail sərmayədarların öz ərazisinə sərmayə qoymasını təşviq etmək üçün təbirlər həyata keçirməyi, bunun üçün əlverişli şərait yaratmağı, qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq sərmayələri qəbul etməyi öhdələrinə götürürdülər. Sənəddə yazılırdı ki, hər bir razılığa gələn tərəfin sərma-

⁸² Lindenstrauss, G. Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship // Strategic Assessment, -2005, January. №4. -p. 73.

⁸³ President of Armenia-Visit to Israel: [Electronic resource] / The official site of Israel Ministry of Foreign Affairs. -2000, January 20. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2000/Pages/President%20of%20Armenia%20-%20Visit%20to%20Israel.aspx>

yədarlarının yatırımları digər razılığa gələn tərəfin ərazisində tam qorunmalı, təhlükəsizliyi təmin edilməli, onlara münasibətdə ədalətli, qərəzsiz rəftar nümayiş etdirilməlidir. Əsas müddəalardan biri sərmayədarlara yatırımların idarə edilməsi, saxlanması, istifadəsi, idarə olunması və ya köçürülməsi prosesində əsassız maneələrin yaradılmaması ilə bağlı idi.

Müqavilədə həmçinin nəzərdə tutulurdu ki, sərmayədarların mülkiyyəti sərmayə yatırılan ölkənin silahlı qüvvələri və ya səlahiyyətliləri tərəfindən özgəninkiləşdirilə bilməz. Əgər silahlı qüvvələr və ya səlahiyyətlilər tərəfindən mülkiyyətlər hərbi əməliyyatlar və ya vəziyyətin zəruriliyi səbəbindən istifadə edilmişdirsə mütləq şəkildə o sərmayədarlara kompensasiya ödənməli idi.

Sənədin səkkizinci maddəsində Ermənistan Respublikasının müvafiq beynəlxalq konvensiyalara qoşulacağı təqdirdə investisiyalarla bağlı mübahisələrdə Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həll Mərkəzinə (BİMHM) müraciət edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sənəd 10 il müddətinə imzalanmışdı.⁸⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, BİMHM-ə üzv olmağın bir sıra üstünlükləri var. Üzv dövlətlər və onların vətəndaşları BİMHM Konvensiyası və Əlavə Mexanizm əsasında investisiya mübahisələrinin həllinə, həmçinin Katibliyin imkanlarına və ekspert xidmətlərinə çıxış əldə edirlər. Üzvlər kimi dövlətlər İnzibati Şurada təmsil olunmaqla Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həll Mərkəzində iştirak edirlər. Onlar həmçinin Beynəlxalq

⁸⁴ Համաձայնագիրն հի կառավարության ել իրադեյի պետության կառավարության միջեկ կապիտալ ներդրումների իրախուսման ել փոխադարձ պաշտպանության մասին (Դեր: Երմանիստան Դեպուբլիկասի Դոկումեթի վե Իսրայիլ Դոկումեթի Դոկումեթի արասինա կապիտալ կոյուլուշարինն տեշվիկ վե կարիլիկլի կորունասի հազունա Տաշիշ): [Electronic resource] / Armenian LIS. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21192.

İnvestisiya Mübahisələrinin Həll Mərkəzinin Arbitrlər və Barışdırıcılar Panelləri üçün şəxsləri irəli sürə və müvafiq Konvensiyasının məqsədləri üçün təyinatlar və bildirişlər edə bilirlər.⁸⁵ Bu cür təminat mexanizmi İsrail tərəfdən investisiyaların qorunması üçün əhəmiyyətli hesab edilirdi. Ermənistan kimi ölkələrdə investisiyaların qorunması üçün onların müvafiq quruma üzvlüyü xarici investisiyaların təhlükəsizliyinə və mübahisələrin yarandığı şəraitdə dönərliyinə təminat verə bilərdi. Müqaviləyə yuxarıda qeyd olunan məsələnin daxil edilməsi də məhz bununla bağlı idi.

Siyasi münasibətlərdə və iqtisadi əlaqələrdə uğur əldə edilə bilmədiyi şərtlərdə Ermənistan münasibətlərin genişləndirilməsi üçün ideoloji amillərdən, din xadimlərinin əlaqələrindən istifadə etməyə də çalışırdı. Həm yəhudilərin, həm də ermənilərin həyatında din əhəmiyyətli yerə və rola sahibdir. İudaizm din olaraq bütün dünya yəhudilərini birləşdirən amildir. Lakin bununla belə, İsraildəki yəhudilərin özlərinin daxilində də müxtəlif qruplar və bu müxtəlifliyin yaratdığı gərginliklər mövcuddur. Bu cür fərqlərin meydana çıxmasının başlıca səbəbi İsrailin qurulmasından əvvəl başlayan və 1950-ci ildə dövlət tərəfindən Geri Dönüş Qanununun qəbulu ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən daha da güclənən yəhudi köçü ilə bağlıdır. Belə ki, müxtəlif keçmişə və təhsil səviyyəsinə malik olan yəhudilər arasında dinə yanaşma məsələsində də müəyyən fərqlər var idi.

İsrail Dövlətinin qurulduğu ilk illərdə dünyəvi sionist hökumətlə dindar yəhudilər arasında əldə olunmuş razılığa əsasən ortodoksal yəhudilik rəsmi statusa malikdir. Müasir dövrdə İsrail Dövləti sekulyar siyasətçilər tərəfindən idarə edilsə də,

⁸⁵ About ICSID: [Electronic resource] / The official site of ICSID, -2022. URL: <https://icsid.worldbank.org/about/member-states>

mövcud şərtlər dövlətin dindar yəhudilərin təsiri altına düşməsinə və dinin ölkə daxilində əhəmiyyətli rol oynamasına şərait yaradır. Həm yəhudilərin dini həyat tərzini tənzimləyən “halaha qaydaları” ilə bağlı tənzimləmələr, həm dini məbədlərin – sina-qoqların inkişafı, həm ravvinlərin maaşlarının ödənilməsi bir-başa olaraq dövlət tərəfindən həyata keçirilməkdədir.⁸⁶

Erməni ünsürünün vahidliyinin qorunmasında, erməni dövlətinin yaradılmasında və müasir Ermənistanın həyatında da din əhəmiyyətli yerə sahibdir. Qriqorian kilsəsi Ermənistan-da “kölgə dövlət” rolunu oynayır.⁸⁷ Kilsə ölkədə proseslərə ciddi təsir göstərmək imkanına malikdir. Bununla paralel olaraq Ecmiədzindəki (Üçkilsə) erməni katolikosunun dünya ermənilərinin katolikosu statusunu daşması Spruk (Diaspor) – dövlət əlaqələrində kilsənin rolunu artırmaqdadır. Bütün bunları nəzərə alaraq Ermənistan İsrailə münasibətləri sekulyar-siyasi səviyyədə yaxınlaşdırma bilmədiyi üçün müxtəlif dövrlərdə din amilindən istifadə etməyə çalışmışdır. 2003-cü ildə bütün dünya ermənilərinin patriarxı və katolikosu II Qareginin İsrailə səfər etməsi də məhz bu məqsədi daşıyırdı. Səfər zamanı II Qaregin İsraildə Baş Haham Yona Metzgerlə görüşdü.

Y.Metzger 2005-ci ilin noyabrında II Qareginin dəvəti ilə Ermənistana gəldi. O, səfər zamanı Qaranquştəpədəki (Çiçernakaberd) uydurma “soyqırımı” abidəsini də ziyarət etdi. Aşkenazi Baş ravvin Yona Metzger 1915-1918-ci illərdə Osmanlı Türkiyəsində ermənilərin köçürülməsi zamanı təbii səbəblər ucbatından yaşanan hadisələri ədalətsizcəsinə “soyqırımı” adlandırsa da, o bunun İsrail Dövlətinin rəsmi mövqeyi olmadığını bildirdi.

⁸⁶ Alıcı, M. Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine // -Ankara, Akra Kültür Sanat və Edebiyat Dergisi, -2015. № 7, -s. 25.

⁸⁷ Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // -Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2. -s. 124.

II Qareginin Eçmiədzindəki ofisində keçirilən görüşdə erməni və yəhudi xalqları arasında din sahəsində əlaqələr müzakirə edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu səfərdə Y.Metzgeri İsrail parlamentinin üzvü Yuri Stern də müşayiət edirdi.⁸⁸

Səfər zamanı Baş Haham Metzger Ermənistanın Baş naziri Andranik Marqaryanla görüşdü. Yəhudi din xadimlərindən ibarət nümayəndə heyəti Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasında və Matenadaran Əlyazmaları Fondunda oldu.⁸⁹

2006-cı ildən etibarən İsrail-Ermənistan iqtisadi və humanitar əlaqələrində müəyyən dərəcədə inkişaf oldu. Məsələn, 2006-cı ildə Ermənistanın xarici ölkələrdən mal və məhsullar idxalının 4,8%-i İsrailin payına düşürdü. Həmin ildə Ermənistanın xaricə göndərdiyi mal və məhsulların ümumi həcmnin 7%-i İsrailə gedirdi. Bu göstəriciyə görə İsrail hətta ABŞ-ı üstələyirdi. Ermənistanla İsrail arasında ən geniş iqtisadi fəaliyyət sahəsi almaz ticarəti idi. Siyasi münasibətlərin vəziyyəti nəqliyyat və kommunikasiya sahəsində də əlaqələrin müəyyən dərəcədə inkişafına səbəb oldu. Ermənistanın Armavia Hava Yolları Şirkəti 2006-cı ildə İrəvan və Təl-Əviv arasında həftədə bir dəfə olmaqla uçuşlar həyata keçirməyə başladı.⁹⁰

2007-ci ilin martında İsrailin Ermənistanda yeni səfiri Ehud Qol təyin edildi. Lakin onun iqamətgahı İrəvanda deyil, Qüdsdə (Yerusəlim) yerləşirdi. 1946-cı ildə Qüdsdə (Yerusəlim) doğulan Ehud Qol İsrailin ən tanınmış diplomatlarından biri

⁸⁸ Israel's Chief Rabbi Remembers Armenian Genocide Victims: [Electronic resource] / Azatutyun, -2005. URL: www.azatutyun.am/a/1579351.html.

⁸⁹ His Holiness Karekin II and Chief Rabbi Metzger Visit Armenian Genocide Memorial: [Electronic resource] / The Armenian Church, -2005, November. URL: www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=3&nid=421&y=2005&m=10&d=22&lng=en.

⁹⁰ Bishku, M. The South Caucasus Republics and Israel // Middle Eastern Studies, -2009. №45, -p. 304.

hesab olunur. O, 1964-1965-ci illərdə İsrail Müdafiə Qüvvələrinə xidmət etmiş, 1969-1971-ci illərdə Yerusəlim İvrit Universitetində Beynəlxalq münasibətlər və siyasi elmlər üzrə bakalavr təhsili almışdı. 1965-1971-ci illərdə o, paralel olaraq İsrail Dövləti Xarici İşlər Nazirliyinin Kadrlar Departamenti rəisinin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdı. 1973-1975-ci illərdə Nyu York Universitetində Amerikanşünaslıq təhsili alan Ehud Gol eyni zamanda 1972-1977-ci illərdə Nyu Yorkdakı İsrail konsulluğunda konsulun müavini olmuşdu.

Müxtəlif illərdə o, İsrail Dövlətinin İtaliya, Malta, San-Marino, İspaniya, Andorra, Albaniya, Portuqaliya, Tacikistan və Türkmənistanda səfiri, Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində baş konsulu işləmişdi. Eləcə də BMT başda olmaqla müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda ölkəsini təmsil etmişdi. 2007-ci ildə Ermənistana səfir təyin edildiyi zaman Ehud Qol həm də İsrail Dövlətinin Türkmənistan və Tacikistanda qeyri-rezident səfiri idi.⁹¹ Yeni təyinatla baxmayaraq, iki ölkə arasında diplomatik-siyasi əlaqələr yenə də pərakəndə xarakter daşıyırdı.

2.3. Serj Sarkisyanın hakimiyyəti zamanı Ermənistan-İsrail münasibətləri

2008-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Əgər 1998-2008-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş R.Koçaryan nisbətən demokratik seçki görüntüsü yaratmağa çalışmışdısa, ondan sonra prezident vəzifəsinə gətirilən Serj Sarkisyan hakimiyyət əslində ötürüldü. Prezident seçkiləri yalnız görüntü xarakterində idi.

⁹¹ Former Ambassadors: [Electronic resource] / The official site of MFA of Israel. -2021. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutTheMinistry/Israeli%20ambassadors/Pages/International-Organizations.aspx#NY>

rakteri daşıyırdı. Demək olar ki, seçki adlandırılan prosesin bütün mərhələlərində rüsvayçı, kobud saxtakarlıq və teatrlaşdırılmış səhnələr nümayiş etdirildi.

Serj Sarkisyan 1954-cü il iyunun 30-da Azərbaycanın Xankəndi şəhərində doğulmuş, İrəvan Dövlət Universitetini bitirmiş, əmək fəaliyyətinə bu şəhərdə çilingər kimi başlamış, daha sonra Xankəndidə komsomol təşkilatında yüksək vəzifələr tutmuşdur. O, Vilayət Komsomol Komitəsində işləyərkən Bakıdan gələn qonaqlara göstərdiyi xüsusi xidmətlərinə görə "ofisiant" ləqəbi ilə tanınmışdı⁹².

S.Sarkisyan 1989-cu ildən 1993-cü ilə kimi Ermənistanın işğala hüquqi don geyindirmək üçün yaratdığı qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın "özünümüdafiə qüvvələri komitəsi"nə (faktiki olaraq isə təcavüzkar Ermənistan ordusunun Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki hissələrinə) rəhbərlik etmişdi. Bu hərbi qüvvələrin Ermənistan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin hissələri olduğunu S.Sarkisyanın özünün sonrakı vəzifə yüksəlişi də sübut edir. Belə ki, o, 1993-1995-ci illərdə Ermənistanın müdafiə naziri vəzifəsinə irəli çəkilmışdi.⁹³ O, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən məcburi köçkünə çevrilmiş əhəlinin var-dövlətini talamaqda, sərvət toplamaqda ad çıxarmışdır. 1995-1996-cı illərdə əvvəlcə dövlət təhlükəsizliyi departamentinin başçısı vəzifəsini yerinə yetirmiş, sonralar Ermənistanın daxili işlər naziri və milli təhlükəsizlik naziri kimi ölkənin güc strukturlarında möhkəmlənmişdi. Hakimiyyətə gəlməsində də bu strukturların zorakı dəstəyindən faktiki olaraq

⁹² От «официанта» до президента?: [Электронный ресурс] / Газ. Зеркало, -2007, 06 Апрель. URL: www.zerkalo.az/rubric.php?id=15853.

⁹³ Kəlbizadə E. Qafqazda geosiyasi təlatümlər dövründə Ermənistan-İran münasibətləri (2008-2018-ci illər) // VI Beynəlxalq Türk dünyası araşdırmaları simpoziumu. 13-15.06.2019, cild 2, -s. 94.

geniş şəkildə istifadə etmişdi. 2000-2007-ci illər arasında yeni-dən müdafiə naziri olmuşdu. R.Koçaryan hakimiyyətinin son ilində o, ölkənin baş naziri postunu ələ keçirmişdi. Ermənistanın baş naziri olmuş Andranik Markaryanın müəmmalı ölümündən sonra 2007-ci il aprelin 4-dən 2008-ci il fevralın 9-na qədər baş nazir olan S.Sarkisyan 2008-ci il fevralın 19-da prezident elan ediləndən sonra nəinki Azərbaycana qarşı, hətta qanlı hərbi xunta hakimiyyətinin özünə etiraz edən erməni xalqına qarşı da zorakılıq və cinayət əməllərinin sifarişçisi olmuşdu.⁹⁴

2008-2018-ci illərdə Ermənistanı ən avtoritar üsullarla idarə edən S.Sarkisyan tarixə təkcə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətlərin təşkilatçısı və icraçısı kimi düşmədi, o həm də yəhudilərə qarşı aqressiv münasibəti ilə seçilirdi. Onun hakimiyyəti illərində Ermənistan daxilində yəhudilərə qarşı anti-semit çağırışlar gücləndi. O, hiyləgərliklə İranla əlaqələrin genişlənməsi fonunda İsrailə əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün addımlar atdı. Lakin bu siyasi addımlar səmimi xarakter daşıyırdı və təsirli deyildi.

2008-ci ildə İsrailə Ermənistan arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında daha bir müqavilə imzalandı. 1999-2008-ci illərdə Ermənistanın Fransadakı səfiri olan Edvard Nalbandyan həm də İsrail, Vatikan və Andorrada səfir idi. 2008-ci ildə onun xarici işlər naziri təyin edilməsindən sonra Ermənistanın İsraildəki səfiri postu boş qaldı.⁹⁵

İsrail ilə Türkiyə arasındakı böhran, Qəzzadakı "azadlıq donanmasının" ələ keçirilməsi ilə bağlı hadisələrdən sonra

⁹⁴ Yenə orada, -s. 94-95.

⁹⁵ Chernamorian, A. Armenia Already Has An Ambassador In Israel: [Electronic resource] / The friends of Armenia, -2012, 05 November. URL: <https://web.archive.org/web/20141030120236/http://www.friends-of-armenia.org/armenia-already-has-an-ambassador-in-israel>

Ermənistanla münasibətlərdə müəyyən yaxınlaşma müşahidə edildi. Məlum olduğu kimi, hələ 2004-cü ildə Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası hökumətinin İsrailin Qəzza zolağında yürütdüyü siyasəti "dövlət dəstəkli terror" kimi qiymətləndirməsi, baş verən hadisələrə etiraz əlaməti olaraq Türkiyədə kütləvi nümayişlər İsrailə münasibətləri gərginləşdirdi.⁹⁶

Türkiyə hökumətinin 2008-2009-cu illərdə İsrail-Fələstin münaqişəsinə dair sərt mövqeyi, Fələstin ərəblərini birmənalı şəkildə dəstəkləməsi Türkiyə-İsrail münasibətlərini gərginləşdirdi. 2009-cu ilin oktyabrında Türkiyənin "Anadolu Kartalı" hərbi təlimində İsrailin iştirakını qadağan etməsindən sonra İsrail Dövlətinin Baş naziri Benyamin Netanyahu Suriya ilə İsrail arasında *"Türkiyə vicdanlı vasitəçi ola bilməz"* deyərək Türkiyəyə vasitəçi olaraq etiraz etdi. Gərginliyin ən yüksək həddə çatdığı hadisələrdən biri 2009-cu ilin yanvar ayında İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda Rəcəb Tayyib Ərdoğanla İsrail Prezidenti Şimon Peres arasındakı qalmaqal oldu.⁹⁷

Ermənistan hər vasitə ilə bu gərginlikdən istifadə etməyə, İsrailə mövqelərini yaxınlaşdırmağa çalışdı. 2009-cu il fevral ayının 11-də İsrail Dövlətinin Ermənistan, Türkmənistan və Tacikistanda (iqamətgahı Qüdsdə) yeni təyin olunmuş səfiri Şemi Tzur etimadnaməsinin surətini Ermənistanın xarici işlər naziri Edvard Nalbandyana təqdim etdi. Nazirlə səfir arasında

⁹⁶ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949–2006: [Electronic resource] / Washington Institute. -2009. URL:

www.washingtoninstitute.org/documents/44edf1a5d337f.pdf. -p. 7.

⁹⁷ Stormy debate in Davos over Gaza: [Electronic resource] / Aljazeera. -2009. January 30. URL: <http://english.aljazeera.net/news/europe/2009/01/20091291976879610.html>.

əlaqələrin inkişafına dair müzakirələr aparıldı.⁹⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, Shemi Tzur 1968-1971-ci illərdə Yerusəlim İvrit Universitetinin tarix fakültəsində təhsil almış, müxtəlif illərdə Kipr, Yeni Zelandiya, Türkmənistan, Finlandiya və Estoniyada səfir, İsrailin Sidneydəki Baş Konsulluğunda konsul, Ficidə müvəqqəti işlər vəkili, Anqola və Mozambikdəki səfir vəzifələrini müvəqqəti icraçısı olmuşdu.

2009-cu ildə İsrail Dövlətinin qurulmasının 60-cı ildönümü şərəfinə İrəvanın Zəfər Parkında "Ermənistan-İsrail Dostluq Xiyabanı" açıldı. Açılış mərasimində rəsmi şəxslər, xüsusilə İrəvan meri Qaqik Beqlaryan, İsrail Dövlətinin Ermənistandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Şemi Tzur, Ermənistan Yəhudi İcmasının sədri Rimma Varjapetyan, hüquq müdafiəçisi Armen Arutyunyan iştirak edirdilər. Ermənistandakı yəhudi icmasının rəhbəri R.Varjapetyan keçirilən tədbirdəki çıxışında dedi:

"Biz ölkələrimizin bütün vətəndaşlarını - Ermənistan və İsraili bu mühüm və xoş hadisə münasibətilə təbrik edirik. Mən İrəvanın əvvəlki meri Yervand Zakaryana bu tədbirin əhəmiyyətini başa düşdüynə və xiyaban üçün belə gözəl yer ayırdığına görə dərin minnətdarlığımı bildirirəm".⁹⁹

O, ümid etdiyini bildirdi ki, yeni mer Qaqik Beqlaryanla da münasibətlər yaxşı olacaqdır. Öz növbəsində Q.Beqlaryan İsrail-lə münasibətləri daha da yaxınlaşdırmağın yeganə yol olduğunu dedi. İsrailin Ermənistandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri

⁹⁸ Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -2011, 06 July. URL: <https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>

⁹⁹ "Аллея дружбы" Армения-Израиль открылась в Ереване: [Электронный ресурс] / Newsarmenia, -2009. URL: <https://newsarmenia.am/news/politics/arm1-20090320-42044770/>

Şemi Tzur bu aksiyanın təşkilinə icazə verdiyinə görə Ermənistan hökumətinə təşəkkür edərək dedi:

"Bu, Ermənistan və İsrail arasında dostluğun əlamətidir. Əminəm ki, bu xiyaban gələcəkdə ermənilərin və gələn turistlərin sevimli məkanlarından birinə çevriləcəkdir".¹⁰⁰

2010-cu ildə "ərəb baharı"nın başlamasından sonra hadisələrin Suriyaya da keçməsi və ermənilərin Bəşər Əsədə rəğbət bəsləmələri İsrailə Ermənistan arasında soyuq münasibətlərin daha da zəifləməsinə səbəb oldu. Aparılan təbliğat ondan ibarət idi ki, guya Suriyadakı şiə-ələvilər Kilikiya (Çukuroba) ermənilərinin nəsiləridir. Ermənistan-Suriya münasibətlərinin təhlili göstərir ki, 2009-cu ildən etibarən iki ölkə arasında nümayəndə heyətlərinin mübadiləsi və rəsmi səfərlərin sayı artmışdır. 2009-cu ilin iyununda Suriya Prezidenti Bəşər Əsəd Ermənistan, 2010-cu ildə Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan Suriyaya səfər etmişdi. 2010-cu ildə Deyr əz-Zorda Ermənistanın konsulluğu açılmışdı.¹⁰¹ Belə fəaliyyət İsraildə Ermənistana münasibətdə şübhələr yaradırdı.

2010-cu ilin oktyabrında Şmuel Meïrom İsrail Dövlətinin Ermənistanı yeni səfiri təyin edildi.¹⁰² 2011-ci ilin avqustunda iki ölkənin diplomatları arasında İrəvanda keçirilən görüşdə ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yolları müzakirə olundu. Görüşdə iştirak edən İsrail nümayəndə heyətində İsrail Dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin Şərqi Avropa və yeni müstəqil dövlətlər ilə işlər üzrə idarəsinin rəsmisi Pinças Avivi, Ermənistan

¹⁰⁰ Yenə orada.

¹⁰¹ İbrahim, M. On 30th anniversary of Armenia's independence... Armenian-Syrian relations based on mutual respect: [Electronic resource] / Syrian Arab News Agency (SANA). -2021, 21 September. URL: <http://sana.sy/en/?p=249029>

¹⁰² Bilateral relations: [Electronic resource] / MFA.AM. -2017, 06 August. URL: <https://web.archive.org/web/20170806141056/http://mfa.am/en/country-by-country/il/>

nümayəndə heyətinə isə xarici işlər nazirinin müavini Arman Kirakosyan rəhbərlik edirdi. Maraqlıdır ki, Pinças Avivi 2003-2007-ci illərdə İsrail Dövlətinin Türkiyə Cümhuriyyətində səfiri olmuş və Türkiyənin Ermənistanla bağlı məsələlərdə həssaslığını dərinlən bilən diplomatlardan biri hesab olunurdu.¹⁰³ Məsləhətləşmələr zamanı tərəflər Ermənistan-İsrail əməkdaşlığı, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bölgələrində baş verən hadisələr və qarşılıqlı maraqlı doğuran digər məsələləri müzakirə etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox təhlilçilər bu müzakirələrin 2010-cu ildə İsrailin xarici işlər naziri Aviqdor Libermanın Azərbaycan Respublikasına səfərindən və işğal olunmuş ərazilər məsələsi barədə ədalətli fikirlər səsləndirməsindən sonra Ermənistanla yaranmış gərginliyi azaltmaq cəhdi kimi də qiymətləndirirdilər.

2012-ci ilin aprelində İsrailin Kənd Təsərrüfatı Xidmətinin (Nazirliyinin) rəhbəri Orit Noked İrəvana səfər etdi.¹⁰⁴ Avqust ayında isə Təbliğat və Diaspor İşləri üzrə nazir Yuliy Edelşteyn Ermənistanda oldu. Səfərlər zamanı bir sıra sahələrdə razılaşmalar əldə edildi, sənədlər imzalandı, 2013-cü ildə Ermənistan-da İsrail mədəniyyəti günlərinin, bir il sonra isə İsraildə Ermənistan mədəniyyət günlərinin keçirilməsinə dair qərarlar qəbul edildi.

Ermənistanın Misirdəki səfiri Armen Melkonyan 2012-ci ildə həm də bu ölkənin İsraildəki səfiri təyin edildi.¹⁰⁵ Həmin

¹⁰³ Armenia, Israel Review Tenuous Relationship: [Electronic resource] / Azatutyun, - 2011. URL: <https://www.azatutyun.am/a/24305921.html>

¹⁰⁴ Месамед, В.И. Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)/ В.И. Месамед. –Москва, -2015. -с. 19.

¹⁰⁵ Chernamorian, A. Armenia Already Has An Ambassador In Israel: [Electronic resource] / The friends of Armenia, -2012, 05 November. URL: <https://web.archive.org/web/20141030120236/http://www.friends-of-armenia.org/armenia-already-has-an-ambassador-in-israel>

ilin oktyabr ayında A.Melkonyan etimadnaməsini İsrail Prezidenti Şimon Peresə təqdim etdi.¹⁰⁶ O, Misirin paytaxtı Qahirədən səfir fəaliyyətini həyata keçirsə də, yerli erməni icmaları ilə iş aparmaq üçün ildə 3-4 dəfə İsrailə səfər edirdi. Erməni icmalarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirən səfir Qüdsdəki (Yerusəlim) Erməni Patriarxlığı, İsraildəki Fəxri konsulluq, Yaffa şəhərindəki erməni icmasının nümayəndələri, Petah-Tiqvadakı "Nairi" Erməni Birliyi ilə fəal şəkildə iş aparırdı.¹⁰⁷

Ölkələr arasında 2014-cü ilin dekabrında gömrük sahəsində əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı.

2015-ci ildən etibarən Ermənistan İsrailə münasibətlərini inkişaf etdirmək, eləcə də qondarma "erməni soyqırımı"nın İsrail Knesseti tərəfindən tanınmasına nail olmaq məqsədilə parlament diplomatiyasından daha geniş istifadə etməyə çalışdı. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Ermənistanın məqsədi müxtəlif partiya və fraksiyaların təmsilçisi olan parlament üzvlərini müxtəlif yollarla "ələ keçirmək", parlamentdə səs çoxluğu yaratmaqla qondarma "soyqırımı"nın tanıtılmasına nail olmaq idi. 2015-ci il dekabrın 13-14-də Ermənistan Milli Assambleyasının Xarici Əlaqələr üzrə Daimi Komitəsinin sədri Artak Zakaryanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Qüds (Yerusəlim) və Təl-Əvivdə səfərdə oldu. Nümayəndə heyəti Qüdsdə (Yerusəlim) Knessetin vitse-spikeri, İsrail-Ermənistan Parlament Dostluq Qrupunun sədri Tali Pleskova, parlamentin xarici əlaqələr və təhlükəsizlik daimi komitəsinin sədri Çaxi Aneqbi, Yaxın Şərq və Asiya

¹⁰⁶ Cashman, G.F. New Egyptian envoy: We're committed to peace: [Electronic resource] / The Jerusalem Post, -2012, 17 October. URL: www.jpost.com/Diplomacy-and-Politics/New-Egyptian-envoy-Were-committed-to-peace

¹⁰⁷ Chernamorian, A. Armenia Already Has An Ambassador In Israel: [Electronic resource] / The friends of Armenia, -2012, 05 November. URL: <https://web.archive.org/web/20141030120236/http://www.friends-of-armenia.org/armenia-already-has-an-ambassador-in-israel>

Departamentinin rəhbərli Ariel Şafranski, Avrasiya məsələləri üzrə departamentin rəhbəri Zvi Rav-Nerom, İsrail-Ermənistan Ticarət Palatasının sədri Zvi Kan-Toromla görüşlər keçirdi. Görüşlərdə parlamentlərarası əlaqələrin fəallaşdırılması və əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olundu.¹⁰⁸ Zakaryan Ermənistan parlamenti adından İsrail parlamentinin nümayəndə heyətinin İrəvanda uydurma “erməni soyqırımı”nın 100 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərdə iştirakına görə İsrail Knessetinə təşəkkür etdi.

Görüşlər zamanı parlament dostluq qruplarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, qrupların nəzdində Ermənistan-İsrail forumunun yaradılması ideyası müzakirə edildi. Forumu iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafında maraqlı olan təşkilat və şəxslərin də cəlb edilməsinin mümkün perspektivləri qiymətləndirildi.¹⁰⁹

Ermənistan nümayəndə heyəti vurğuladı ki, erməni parlamentariləri Knessetdən qondarma “erməni soyqırımı”nın tanınması və pislənməsi məsələsində öz rəsmi mövqeyini təqdim edəcəyini gözləyir və “soyqırımdan sağ çıxanlar kimi” ermənilər və yəhudilərin beynəlxalq ictimaiyyətlə birlikdə bu cinayətin qarşısını almaq üçün mübarizəni davam etdirməsini istəyirlər. Tali Pleskova Knesset Dostluq Qrupunun əlaqələrin inkişafına və möhkəmlənməsinə töhfə verərək fəaliyyətini daha da gücləndirəcəyini vurğuladı.¹¹⁰

Knessetin Xarici Əlaqələr və Təhlükəsizlik Məsələləri Daimi Komitəsinin sədri Tzaçi Anegbi ilə görüşdə Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda vəziyyət, təhlükəsizlik məsələləri, o cümlədən münaqişələrin dinc vasitələrlə həlli müzakirə olundu. Tzaçi

¹⁰⁸ НС Армении и Кнессет Израиля: первые официальные межпарламентские встречи: [Электронный ресурс] / Республика Армения, -2015, 18 декабря. URL: <https://www.ra.am/archives/7312/>

¹⁰⁹ Yənə orada.

¹¹⁰ Yənə orada.

Anegbi erməni tərəfinin xahişi ilə xarici əlaqələr, təhlükəsizlik və müdafiə üzrə parlament idarəetmə sistemində İsrail təcrübəsini, strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə parlament və hökumət arasında səmərəli əməkdaşlığın idarə edilməsi və s. barədə məlumat verdi.¹¹¹

2017-ci ilin iyul ayında İsrailin regional əməkdaşlıq naziri Tzaçi Anegbi İrəvanda xarici işlər naziri Eduard Nalbandyan ilə görüşdü. Tərəflər İsrail-Ermənistan münasibətlərinin vəziyyətini, beynəlxalq təşkilatlardakı əməkdaşlığı, ticarət-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi tədbirlərini və turizm potensialının reallaşdırılmasını müzakirə etdilər. Sonra nazirlər diplomatik pasport sahibləri üçün vizaların ləğvi barədə saziş, həmçinin ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması və vergidən yayınma ilə mübarizə haqqında ikitərəfli konvensiyanı imzaladılar. Bundan əlavə, Tzaçi Anegbi Ermənistanın mədəniyyət naziri Armen Amiryanla birlikdə 2017-2020-ci illər üçün elm, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlıq planını imzaladı.

Bununla belə, İsraili nazirin Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan tərəfindən qəbul edilməməsi diqqəti cəlb edirdi. Serj Sarkisyan 2017-ci ilin avqustunda ikinci dəfə prezident seçilmiş Həsən Ruhaninin andıçmə mərasimində iştirak etmək üçün İran İslam Respublikasına səfər etmişdi. Həmin dövrdə Ermənistan mətbuatı S.Sarkisyanın istirahətini yarımçıq qoyaraq hətta ölkəsinə səfər edən İsraili nazirlə görüşmədən İrana səfər etməsini xüsusi qabartmağa çalışırdı.¹¹²

¹¹¹ НС Армении и Кнессет Израиля: первые официальные межпарламентские встречи: [Электронный ресурс] / Республика Армения, - 2015, 18 декабря. URL: <https://www.ra.am/archives/7312/>.

¹¹² İran-Ermənistan münasibətləri: andıçmə mərasimi və yeni geosiyasi reallıqlar fonunda // Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üfüqləri: [seçilmiş məqalələr] / N. İ. Məmmədov və b.; baş red. N. İ. Məmmədov; red. heyəti: Ə. İ. Həbibbəyli [və b.]. - Bakı: Şərq-Qərb, -2018. s. 268.

2017-ci ildə İsrailin Qüdsdə (Yerusəlim) yerləşən Ermənistan səfirliyinə rəhbərlik Eliyahu Yerusəlima tapşırıldı.¹¹³ E.Yerusəlim İsrailin kifayət qədər məsuliyyətli diplomatlarından biri hesab edilirdi. O, 1979-cu ildən 1981-ci ilə qədər İsrail Knessetində Milli Dini Partiyanın parlament köməkçisi olmuşdu. 1981-ci il seçkilərindən sonra İsrail Xarici İşlər Nazirliyində xarici işlər nazirinin müavini ofisinin başçısı təyin edilmişdi. Onun geniş diplomatik karyerası Misirin İsgəndəriyyə şəhərində vitse-konsul (1985-1987), ABŞ-ın cənub-qərbindəki Hyuston şəhərində konsul (1987-1990), Xarici İşlər Nazirliyində Kilsələr Şöbəsinin direktor köməkçisi (1990-1993) kimi vəzifələrdən keçmişdi. E.Yerusəlim İsrail və Vatikan arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasından ötrü İsrail və Müqəddəs Taxt-Tac arasında danışıqlarda iştirak etmişdi.

Sonrakı illərdə E.Yerusəlim İsrailin Kanadanın Ottava şəhərindəki səfirliyində nazir müşaviri, müvəqqəti işlər vəkili (1993-1996), İsrailin Londondakı səfirliyində ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə nazir müşaviri (1998-2002) və nazir vəzifələrində çalışmışdı. İsrailin Avstraliyanın Kanberradakı səfirliyində çalışarkən (2006-2010) həmçinin Yeni Zelandiya, Papua Yeni Qvineya və Fici ilə əlaqələrə məsul diplomat olmuşdu. 2005-2006-cı illərdə İsrail Xarici İşlər Nazirliyində Yəhudi İcmaları Departamentinin direktoru vəzifəsini icra etmişdi. 2012-ci ildə E.Yerusəlim İsrailin Ekvadordakı səfiri vəzifəsinə təyin edilmiş, 2016-cı ilə qədər orada çalışmışdı. 2017-2019-cu illərdə İsrailin Ermənistan və Moldovada qeyri-rezident səfiri kimi çalışan diplomat bununla da diplomatik karyerasını başa vurmuşdu.

¹¹³ Ahren, R. Israel says Armenia planing to open embassy: [Electronic Resource] / The Times of Israel. – 2019, September 19. URL: www.timesofisrael.com/israel-says-armenia-planing-to-open-embassy/

2017-ci ilin sentyabr ayında İsrail-Ermənistan parlament dostluq qrupuna rəhbərlik edən Knesset sədrinin müavini Tali Pleskovanın başçılıq etdiyi parlament nümayəndə heyəti Ermənistanla səfər etdi. Səfər zamanı iki ölkə arasında müxtəlif səviyyələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə dair məsələlər müzakirə olundu.

Ermənistan-İsrail parlament dostluq qrupunun rəhbəri Qaqik Minasyanla görüşdə Tali Pleskova Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasının zəruriliyi məsələsini vurğuladı. Görüşdə iqtisadiyyat, yüksək texnologiyalar, kənd təsərrüfatı, turizm, mədəniyyət sahələrində əlaqələrin dərinləşdirilməsinin yolları da müzakirə edildi.¹¹⁴

Ümumiyyətlə, Tali Pleskovanın 2015-ci ildən bəri Ermənistanla İsrail arasında əlaqələrin fəallaşmasında rolu xüsusən diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan onun kimliyi və keçmişi məsələsi də maraq doğurur. T.Pleskova 1962-ci ildə Moldova SSR-in Baltı şəhərində anadan olmuşdur. O, 1991-ci ildə İsrailə köçənə qədər şəhərdə məktəb sistemində çalışmışdı. İsrailə gəldikdən sonra o, qocalar evində tibb bacısı işləmiş, Ölü dəniz sahilindəki bir oteldə qulluqçu olmuşdu. Dünyəvi, millətçi sağçı siyasi partiya olan İsrail Beiteinu (Bizim Evimiz İsrail) Partiyasına qoşulduqdan sonra o, Arad Şəhər Şurasına seçilmiş, 2007-ci ildə bələdiyyə sədrinin müavini olmuşdu. 2010-cu ildə seçkilərdə qalib gələrək bələdiyyə başçısı olan ilk qadın sovet mühacir kimi İsrail tarixinə düşmüşdü. 2015-ci il seçkilərindən əvvəl T.Pleskova Moşe Kahlonun yeni yaratdığı Kulanu ("Hamımız") Partiyasına qoşulmuş və onun siyahısında altıncı yeri tutmuşdu. Partiya on yer qazandığı üçün Knessetə seçilmişdi. Knessetdə

¹¹⁴ Вице-спикер Кнессета: Если бы мир не простил Геноцид армян, возможно, не было бы и еврейского Холокоста: [Электронный ресурс] / Arminfo, - 2017, 13 сентября. URL: https://arminfo.info/full_news.php?id=27267

təmsil olunduğu elə birinci müddətdə o, Knesset sədrinin müavini vəzifəsini tutmuşdu.

2017-ci il noyabrın 6-da Ermənistanın xarici işlər naziri Edvard Nalbandyanın İsrailə səfəri zamanı Tali Pleskovanın onunla görüşdə xüsusi fəallıq nümayiş etdirməsi də diqqəti cəlb etmişdi. Bu görüşdə parlamentlərarası əlaqələrin daha da genişləndirilməsinin vacibliyi müzakirə edildi, dostluq qruplarının əməkdaşlığı, Ermənistan-İsrail ictimai forumunun fəaliyyəti yüksək qiymətləndirildi. Tərəflər həmçinin İsrailin erməni icmasının və Ermənistanın yəhudi icmasının fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələr apardılar.¹¹⁵ Həmin dövrdə ABŞ Prezidenti Donald Trampın Qüdsün (Yerusəlim) İsrailin paytaxtına çevrilməsinin zəruriliyi ilə bağlı bəyanatından sonra Türkiyə ilə İsrail arasında gərginliyin artması fonunda ermənilərin uydurma “soyqırımı” ilə bağlı məsələni Knessetdə yenidən gündəliyə gətirmək cəhdləri gücləndi. Dekabr ayında İsrailin mərkəzi partiyalarından biri olan Yeş Atidin lideri Yair Lapid Knessetdə təkliflə çıxış edərək 1915-ci ildə baş verən hadisələrin “erməni soyqırımı” kimi tanınması üçün çalışacaqlarını bildirdi.¹¹⁶

2018-ci ildə qondarma “erməni soyqırımı”nın İsrail parlamentində tanınılması üçün bütün imkanlarını səfərbər edən Ermənistan buna nail ola bilmədi. Həmin ilin iyun ayında Knessetdə Birinci Dünya müharibəsində ermənilərin köçürülməsini “soyqırımı” kimi tanımaq üçün planlaşdırılan səsvermə İsrail hökumə-

¹¹⁵ Министр ИД Армении Эдвард Налбандян встретился с вице-спикером Кнессета Израиля Тали Плескова [Электронный ресурс] / Armenpress, - 2017, 07 ноября. URL: <https://armenpress.am/rus/news/911564/nalbandyann-israyelum-handipel-e-kneseti-pokhnakhagahi.html>.

¹¹⁶ Knesset'e soyqırım önergesi: [Elektronik kaynak] / Agos, -2017, 13 Aralık. URL: www.agos.com.tr/tr/yazi/19875/knesete-soykirim-onergesi.

tinin dəstəyi olmadığı üçün ləğv edildi.¹¹⁷ "Yerusəlim Post" səsvərmənin ləğvi səbəbləri sırasında bir amili xüsusi vurğulayırdı:

"...İsrailin Azərbaycanla yaxşı münasibətləri var. Azərbaycanın İranın qonşusu olması onu İsrail üçün strateji müttəfiq edir".¹¹⁸

2.4. Ermənistanda "məxməri çevriliş"dən sonra ikitərəfli münasibətlərdə dəyişiklik cəhdləri

2018-ci il Ermənistan üçün təlatümlər və dəyişikliklərlə yadda qalan oldu. Ölkədə bu dövrə qədər hökm sürmüş rüşvət, korrupsiya, qanunsuzluq və özbaşınalıqlara etirazlardan faydalanmaqdan ötrü ölkədəki müxalif siyasi qüvvələr xaricdəki müəyyən mərkəzlərin də dəstəyi ilə bu narazılıqlardan istifadə etməyə çalışırdılar. 2018-ci ilin ortalarında elə vəziyyət yarandı ki, rəsmi İrəvanın siyasi iflasından danışmağa başlamışdılar.¹¹⁹

2016-cı ildəki Aprel döyüşləri ilə Ermənistanın hərbi sisteminə Azərbaycan Ordusu tərəfindən vurulan sarsıdıcı zərbə bu ölkənin gücü barədə mifi dağıtdı. Eyni zamanda erməni ünsürünün mənəvi-psixoloji vəziyyətinə də ciddi təsir göstərdi. Bu, Ermənistanın öz təhlükəsizliyini təmin edə bilməməsinə bir işarə idi. Ermənistan rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində ölkə Rusiyadan tam asılı vəziyyətə düşmüşdü.

¹¹⁷ Knesset vote on recognizing Armenian genocide withdrawn: [Electronic resource] / The Times of Israel. – 2018, June. URL: www.timesofisrael.com/knesset-vote-on-recognizing-armenian-genocide-withdrawn/.

¹¹⁸ İsrail Parlamentosu'ndakı 'Ermeni soyqırımı' oylaması gündəmdən çıxarıldı: [Elektronik kaynak] / BBC, 2018, 29 Mayıs. URL: www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44287365.

¹¹⁹ Rəsmi İrəvanın siyasi iflası: ermənilər Azərbaycanı xilaskar görürlər: [Elektronik resurs] / Nyutayms, -2018, 12 İyun. URL: <http://newtimes.az/az/processes/trends/5678/>.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2018-ci il iyunun 7-də bu məsələ barəsində deyirdi:

"Mənim illər ərzində dediyim sözləri indi erməni xalqı deyir. Mən dünyanın ən ali kürsüsündən – BMT kürsüsündən Ermənistanın əvvəlki kriminal rejimini ifşa etmişəm. Onları öz adları ilə çağırmışam. Onları Xocalı soyqırımında ittiham etmişəm, hərbi cinayətlərdə ittiham etmişəm. Ermənistanın əvvəlki hakimiyyətini qanıçan, kriminal, quldur rejim adlandırmışam. Bütün bunlar həqiqətdir. Mən həqiqəti demişəm, indi bu həqiqəti erməni xalqı deyir"¹²⁰.

Dövlət başçısı fikirlərini davam etdirərək ermənilərin bir həqiqəti də dərk etməyə başladığı barədə bildirirdi:

"Mən dəfələrlə demişdim ki, Ermənistanda iqtisadi böhran, demoqrafik böhran yaşanır, ölkə boşalır, hər il on minlərlə insan o ölkəni həmişəlik tərk edir, Ermənistanda inkişaf üçün heç bir perspektiv yoxdur. Demişəm ki, Azərbaycan Ermənistanı dalana çevirib, iqtisadi, siyasi, nəqliyyat dalanına çevirib. Nəyə görə? Ona görə ki, Ermənistan torpaqlarımızı işğal edib"¹²¹.

Yaranmış mövcud şəraitdə Ermənistanda 2018-2019-cu illərdə müstəqil addımlara bənzər çıxışlar demokratik seçki keçirmək şüarları altında "məxməri çevriliş" nəticəsində Nikol Paşinyan baş nazir kürsüsünü ələ keçirdi. Onun hakimiyyətə gəlməsi o qədər təsadüf oldu ki, uzun müddət proseslər küçə oyunları səviyyəsindən irəli getmədi.¹²² Belə ki, Armen Sarkisyanın prezident vəzifəsinə yiyələnməsindən sonra Serj Sarkisyanın

¹²⁰ Prezident İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib: [Elektron resurs] / Azertag, -2018, 06 iyun. URL: https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_muqeddes_Ramazan_ayi_munasibetile_iftar_merasiminde_istirak_edib_yenilanib_2_video-1170206

¹²¹ Yenə orada.

¹²² Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmayılova, T., Əzimzadə, A., İmaməli, Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. –Bakı: MTM Innovation MMC. -2019. -s. 93.

özünü baş nazir təyin etdirməsi fonunda Ermənistanda ABŞ və Avropanın bəzi qurumlarının qeyri-rəsmi maliyyə yardımları ilə bir sıra hadisələr baş verdi. Hadisələrin başında dayanan Nikol Paşinyan Ermənistanın Azərbaycana məxsus ərazilərlə bağlı iddialarının açıq müstəviyə keçdiyi XX əsrin 80-ci illərində tələbə etirazları, nümayişləri və yürüşlərinin təşkilində iştirak etmişdi. 1998-2018-ci illərdə Ermənistanda hakimiyyətdə olan "Qarabağ klanı"nın üzvü olmayan Nikol Paşinyan Ermənistanın Azərbaycanın ərazilərini işğal etmək üçün başladığı müharibə zamanı orduda da xidmət etməmişdi. Bunun səbəbi isə onun özündən böyük qardaşlarının müharibədə iştirakı və belə olan halda qanunun ona orduda xidmət etməmək hüququnu tanıması idi. 1991-1995-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetində jurnalistika təhsili alan N.Paşinyan universiteti başa vurmada ali təhsil almaqdan məhrum edilmiş, universitetdən qovulmuşdu.¹²³

2012 və 2017-ci illərdə Ermənistan Milli Assambleyasına keçirilən seçkilərdə parlamentə seçilən N.Paşinyan qatı anti-Rusiya mövqeyindən çıxış etdi. Serj Sarkisyanın özünü baş nazir postuna təsdiqlətdirməsinə kəskin etiraz edən N.Paşinyan Qərb ölkələrinin qurduğu xüsusi mexanizmlər sayəsində 2018-ci il aprelin 12-də Ermənistanda başlayan etirazların başçısına çevrildi. Etirazlar nəticəsində həmin il aprelin 23-də Serj Sarkisyan istefa verdi. Nəhayət, 2018-ci il mayın 8-də N.Paşinyan Ermənistanın 16-cı baş naziri postuna yiyələndi.¹²⁴

2018-ci il oktyabrın 16-da N. Paşinyan istefa verdi və baş nazir vəzifəsini icra etdiyini bildirdi. Oktyabrın 24-ü Ermənistanın Milli Məclisi ilk dəfə ölkə baş nazirini seçmədi. Noyabrın

¹²³ Kəlbizadə, E.H., Baxşıyeva, Y.Ü., Əzimov, Ə.D. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində / E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimli. – Bakı: MTM Innovation MMC, -2019. -s. 156.

¹²⁴ Yenə orada, s. 157.

1-də baş nazirin seçilməsi üçün parlamentdə ikinci dəfə səsvermə keçirildi. Ermənistan prezidenti A.Sarkisyan parlamenti buraxdı və Ermənistanda dekabrın 9-da vaxtından əvvəl parlament seçkilərinin keçirilməsi ilə bağlı fərman imzaladı. Seçkidə N.Paşinyanın "Mənim addımım" bloku 70,43% səs qazandı. 2019-cu il yanvarın 14-də N.Paşinyan yenidən Ermənistanın baş naziri oldu. Bu dəfə də hakimiyyətə küçədən gəldi.¹²⁵

Ölkədə baş verən proseslər ermənilərin siyasi şüurunda müəyyən dəyişikliklər yaratdı, Ermənistan cəmiyyətinin monolit siyasi mövqe tutması haqqında uydurmalar və illüziyalar tədricən dağılmağa, yox olmağa başladı. Belə bir şəraitdə yeni hakimiyyət ən azı xarici siyasət məsələlərində müəyyən addımlar atmaq, bununla da uğurlar qanadığını göstərməyə çalışırdı. Dəyişikliklər, Ermənistanda fərqli siyasi baxışa malik qüvvənin hakimiyyətə gəlməsi ilə İsrail bu ölkədəki proseslərə daha yaxından maraqlanmağa başladı.

"Məxməri çevriliş"dən sonra, 2019-cu ildə İsrail Dövləti Eliav Belotserkovskini Ermənistana yeni fəvqəladə və səlahiyyətli səfir təyin etdi. O, keçmiş SSRİ siyasi məkanını ən yaxşı bilən İsraili diplomatlardan biri hesab edilirdi. E.Belotserkovski 1969-cu ildə Kişinyovda anadan olmuşdu. Qüds (Yerusəlim) İvrit və Boston universitetlərində təhsil almışdı. Diplomatik karyerasına 1996-cı ildə İsrail Xarici İşlər Nazirliyində başlayan E.Belotserkovski 1996-1998-ci illərdə İsrail Xarici İşlər Nazirliyində baş direktor müavininin iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi, 1998-2001-ci illərdə İsrailin Sinqapurdakı səfirliyinin birinci katibi, 2001-2003-cü illərdə İsrailin Kiprdəki səfirinin müavini, 2003-2007-ci illərdə İsrail Xarici İşlər Nazirliyində

¹²⁵ Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmayılova, T., Əzimzadə, A., İmaməli, Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. –Bakı: MTM Innovation MMC. -2019. -s. 94.

Avrasiya departamentinin direktor müavini, 2007-2011-ci illərdə İsrailin Hindistandakı səfirinin müavini, 2011-2014-cü illərdə Çin və Hindistanla iqtisadi əlaqələr üzrə direktor, 2014-2019-cu illərdə İsrailin Ukraynadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri vəzifələrində çalışmışdı. O, 2019-cu il iyulun 9-da etimadnaməsini Ermənistan prezidenti Armen Sarkisyanə təqdim etdi.

2019-cu ilin iyulunda E.Belotserkovski İrəvanda Ermənistanın səhiyyə naziri Arsen Torosyan ilə səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq perspektivlərini müzakirə etdi. Tərəflər uşaqların reabilitasiyası sahəsində təcrübə mübadiləsi barədə razılığa gəldilər, İsrailin erməni həkimləri üçün təhsilin maliyyələşdirilməsi məsələsinə dair müzakirələr apardılar. Bundan əlavə, fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üçün ortaq bir proqramın hazırlanması müzakirə edildi.

Həmin ilin sentyabrın 19-da Ermənistan Nazirlər Kabinetinin iclasında Ermənistanın İsraildəki səfirliyinin iqamətgahının Təl-Əvivdə yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul edildi.¹²⁶ Səfirliyin açılmasının əhəmiyyəti ilə bağlı açıqlamalarda qeyd olunurdu ki, bu, İsrailə münasibətlərə "yeni təkan" verməklə yanaşı, erməni apostol kilsəsinin "Müqəddəs Torpaq"da davamlı mövcudluğunu təmin etməyə kömək edəcəkdir. Qərar Ermənistanın əsas xarici tərəfdaşlarından biri olan İranın bəzi rəsmiləri tərəfindən tənqid edildi. İran parlamenti sədrinin beynəlxalq məsələlər üzrə xüsusi köməkçisi Hüseyn Əmir-Abdollahian Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq qərarını pislədi, bunun Fələstin xalqının maraqlarına zidd olduğunu bildirdi. İran rəsmisi həmçinin qeyd etdi ki, Ermənistan rəsmiləri və mütəxəssislərinin İranın narahatlığını azaltmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Təl-

¹²⁶ Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // -Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2, - s. 126.

Əvivdə Ermənistan səfirliyinin açılması regional təhlükəsizliyə mənfəət təsir göstərəcəkdir.¹²⁷

Ermənistanın İrandakı səfiri Artashes Tumanyan iyun ayında İran Xarici İşlər Nazirliyinin yüksək rütbəli rəsmisi ilə görüş zamanı söz verdi ki, İrəvan Ermənistan-İsrail əlaqələrini yaxşılaşdırmaq istəyinə baxmayaraq, İslam Respublikası ilə "dostluq" münasibətlərinə sadıq qalacaqdır.¹²⁸

Səfirlik binasının açılışı əvvəlcə 2020-ci ilin ilk aylarına planlaşdırılsa da, bu COVID-19 pandemiyası səbəbindən mümkün olmadı.¹²⁹ Baxmayaraq ki, yanvar ayında Ermənistan Prezidenti Armen Sarkisyan İsrailə səfər etmiş, bu ölkənin Prezidenti Reuven Rivlin ilə Qüdsdəki iqamətgahında görüş keçirmişdi. Xüsusən N.Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ermənistanla İsrail arasındakı yaxınlaşma İran İslam Respublikasının narahatlıqlarını artırdı və bir çox addımların atılmasına səbəb oldu. Səfirliyin açılmasına etiraz olaraq iyun ayında Ermənistanın Tehrandakı səfirliyi yaxınlığında etiraz aksiyası keçirildi. Aksiya iştirakçıları Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq qərarına etirazlarını bildirdilər, ona yenidən baxılması üçün çağırışlar etdilər.

Sentyabr ayının 17-də İsraildə Ermənistan səfirliyinin təntənəli açılışı oldu.¹³⁰ Açılış mərasimindəki çıxışında Ermənista-

¹²⁷ Kaleji, V. Expanding Armenia - Israel Relations: Implications for Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: [Electronic resource] / The Central Asia-Caucasus Analyst, -2020, September 10. URL: www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13639-expandin

¹²⁸ İsrail Parlamentosu'ndakı 'Ermeni soykırımı' oylaması gündəmdən çıxarıldı: [Elektronik kaynak] / BBC, -2018, 29 Mayıs. URL: www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44287365

¹²⁹ Yenə orada.

¹³⁰ Aharon, E.B. Disunited by Genocide: How Armenia's Relations With Israel Have Come to a Dead End: [Electronic resource] / Haartez. -2021. URL:

nın İsraildəki səfiri Armen Smbatyan vurğuladı ki, binanın açılışı mənalı bir gün – yəhudilərin yeni ili Roş-Ha-Şana ərəfəsində keçirilir.

İsrail Xarici İşlər Nazirliyinin İkinci Avrasiya departamentinin rəhbəri İtzhak Karmel Kaqan səfirliyin açılması münasibətilə təbriklərini çatdırdı və bunun Ermənistan-İsrail əlaqələrinin inkişafı üçün mühüm addım olduğunu vurğuladı.¹³¹

Bu proses Ermənistanda N.Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra soyumaqda olan İran-Ermənistan əlaqələrinə təsirsiz ötüşmədi. 2020-ci ilin aprel ayında İranın Azərbaycan Respublikasındakı səfiri Möhsün Pakayin Ermənistanın Təl-Əvivdə səfirliyinin açılmasını gələcəkdə regionun təhlükəsizliyinə faydasız adlandırdı. O, qeyd etdi ki, bu baxımdan İran Ermənistanın Təl-Əvivdə səfirliyinin açılmasına öz münasibətini incəliklə bildirməli və bu hadisənin regiona mümkün mənfəi təsirini diqqətlə dəyərləndirməlidir.¹³²

Sonrakı aylarda İrandakı Ermənistan səfirliyinin qarşısında müxtəlif aksiyalar keçirildi və etirazlar bildirildi. İran tərəfi hesab edirdi ki, İran və Ermənistan arasında sıx ikitərəfli əlaqələr İrəvan-Təl-Əviv əlaqələrinin qəfil genişlənməsi ilə kölgədə qalacaqdır. Məlum olduğu kimi, rəsmi Tehran İsraili İranın Ermənistan da daxil olmaqla qonşuları ilə münasibətlərində mənfəi rol oynayan, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyi təhdid edən “üçüncü qüvvə” və regiona aidiyyəti olmayan xarici oyun-

www.haaretz.com/world-news/.premium-disunited-by-genocide-how-armenia-s-relations-with-israel-have-come-to-a-dead-end-1.9270625

¹³¹ Kocharyan, S. Armenian Embassy officially inaugurated in Tel Aviv: [Electronic resource] / Armenpress, -2020, 18 September. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1028117/>

¹³² Iranian envoy: Opening Armenian embassy in Tel Aviv not to benefit regional security: [Electronic resource] / Azernews, -2020, April 10. URL: www.azernews.az/region/163968.html

çulardan biri kimi görür. Ermənistan rəsmiləri ciddi cəhdlə gös-tərməyə çalışırdılar ki, Ermənistanın verdiyi qərar barədə əv-vəlcədən İran məlumatlı olub və İrəvan-Təl-Əviv əlaqələrinin gücləndirilməsi başqalarına, o cümlədən İrana qarşı deyildir.¹³³

İranlı tədqiqatçı Vəli Kaleji yazırdı ki, bu proses İsrailin Mərkəzi Asiya və Qafqazda ənənəvi əyalət doktrinasının inkişə-finə təkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin doktrina-ya görə, İsrail müsəlman ərəb dövlətlərinin mühasirəsini yar-maq üçün ərəb olmayan hər hansı müsəlman dövləti ilə əlaqələ-rini genişləndirməyə çalışırdı. Müəllif daha sonra yazırdı:

“Ermənistanın İrandan ciddi iqtisadi və geosiyasi asılılığı sə-bəbindən İrəvan İsrailə münasibətlərdə həmişə ehtiyatlı olub və buna görə də 30 il ərzində Ermənistan İsrailə ən aşağı və ən məh-dud əlaqələrə malik idi. İsrail üçün İranın qonşuları ilə əlaqələrin hər hansı formada genişləndirilməsi bir uğurdur”.¹³⁴

İran İsrailin istənilən fəaliyyətini ABŞ-ın bu ölkəyə qarşı planları ilə əlaqələndirirdi. İddia olunurdu ki Ermənistanla İsrail arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi ABŞ Prezidenti Donald Trampın təsiri nəticəsində baş vermişdir.

2020-ci ilin sentyabrında səfirliyin açılmasından sonra Cə-nubi Qafqaz regionunda baş verənlər İsrail-Ermənistan münasi-bətlərinin gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə cavab olaraq Azərbaycan Vətən müharibəsi-nə başladı. İsrail-Ermənistan münasibətlərinin gərginləşməsi-nin başlıca səbəbi aparılan müharibədə Azərbaycan Ordusunun İsrail istehsalı olan və ən yüksək texniki tələblərə cavab verən

¹³³ Kaleji, V. Expanding Armenia – Israel Relations: Implications for Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: [Electronic resource] / The Central Asiya-Caucasus Analyst, -2020, September 10. URL: www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13639-expandin

¹³⁴ Yenə orada.

silahlardan istifadə etməsi, İsrailin Azərbaycanın haqlı və beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini dəstəkləməsi idi.

Xarici ölkə tədqiqatçılarından Avioam İdan və Brenda Şaffer İsrail silahlarının Azərbaycan Ordusu tərəfindən istifadəsi ilə bağlı yazırlar:

"2020-ci il müharibəsində Azərbaycan İsrail silahlarının innovativ istifadəsini, Türkiyə və İsrailin pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) integrasiyasını, eləcə də PUA-ların yeni nəsil nümayəndələrinin istifadəsini nümayiş etdirdi. Bura çoxsaylı tapşırıqların yerinə yetirilməsi və onların döyüş meydanında digər silahlarla integrasiyası daxildir. Dünyadakı hərbi planlaşdırıcılar və strateqlər bu integrasiyanı, eləcə də ümumiyyətlə, müasir hərbi tarixində mühüm nümunə kimi qiymətləndirilən müharibəni öyrənməyə davam edirlər. Bundan əlavə, Türkiyə və İsrail silahlarının uğuru və onların 2020-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində döyüş meydanına integrasiyası həm Türkiyə, həm də İsrail müdafiə sənayesinə global miqyasda ticari marağın artmasına səbəb olub. Müharibə həm də Türkiyə və İsrail arasında siyasi dostluq münasibətlərinə potensial qayıdış da daxil olmaqla mühüm siyasi proseslər üçün zəmin yaratdı".¹³⁵

Beləliklə, özünün iqtisadi, hərbi təhlükəsizlik maraqlarını, eləcə də uzun illər ərzində Azərbaycanla qurduğu qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı nəzərə alaraq İsrailin Azərbaycana silah satması barədə Ermənistanın "haray-həşir" salması yersiz idi. Çünki bu əməkdaşlıq ikitərəfli müqavilələrə və İsrail-Azərbaycan münasibətlərində formalaşmış ənənələrə dayanırdı. Başlıca məqsədi Azərbaycana qarşı yeni işğalçı müharibədə İsraili Azərbay-

¹³⁵ İdan, A., Shaffer, B. Israel's role in the Second Armenia-Azerbaijan War: [Electronic resource] / FDD, -2021, December 3. URL: www.fdd.org/analysis/2021/12/07/israels-role-armenia-azerbaijan-war/

candan uzaqlaşdırmaq olan Ermənistan diplomatiyasının bütün cəhdləri uğursuzluğa düşər oldu.

Belə olan halda oktyabr ayının əvvəllərində Ermənistan İsraildəki səfiri Armen Smbatyanı geri çağırdı.¹³⁶ Oktyabrın 5-də yaranan gərginliklərlə əlaqədar olaraq İsrail Dövlətinin Prezidenti Reuven Rivlin Ermənistanın başçısı Armen Sarkisyanla telefon əlaqəsi saxlayaraq bu mövzuda fikir mübadiləsi apardı. Telefon danışığında İsrail Prezidenti Azərbaycanla ölkəsi arasında sıx əlaqələrin olduğunu, lakin bu əməkdaşlığın üçüncü tərəfə qarşı yönəlmədiyini diqqətə çatdırdı. Həmçinin qeyd etdi ki, İsrail tərəfi Ermənistana humanitar xarakterli yardım göstərə bilər, bu ölkə ilə əlaqələrin davam etməsində maraqlıdır və ümid edir ki, tezliklə Ermənistan səfiri Təl-Əvivə qayıdacaqdır.¹³⁷

Müharibədən sonra Ermənistan səfiri yenidən vəzifəsinin başına qayıtdı. O, bəzi tədbirlərdəki çıxışlarında əslində Ermənistanın mövqeyinin əsassız olduğunu özü də etiraf etdi. Məsələn, Armen Smbatyan 2021-ci ilin yanvar ayının 27-də Beynəlxalq Holokost Qurbanlarını Anma Günü münasibətilə erməni yəhudi icması tərəfindən təşkil edilən tədbirdə onun həqiqətə münasibətinə dair sualı cavablandırarkən dedi:

"İsrail Azərbaycana silah satır. Silahların hamıya satıldığını başa düşürük. Bura sərbəst bir bazardır, hamıya satırlar. Bizə də təklif etdilər. Mənəvi problemlər var idi, çünki çoxları bu silahdan öldü. Ancaq rus, türk və çex silahları da istifadə edildi. Düşünürəm

¹³⁶ Hovannsiyan, N., Ayyub, R. and oth. Armenia Recalls Ambassador to Israel Over Arms Sales to Azerbaijan: [Electronic resource] / US News, Reuters, -2020, October 1. URL: www.usnews.com/news/world/articles/2020-10-01/armenia-says-it-recalls-ambassador-from-israel-over-arms-sales-to-azerbaijan

¹³⁷ Armenian envoy expects Israel will halt arms sales to Azerbaijan amid conflict: [Electronic resource] / The Times of Israel, -2020, October 5. URL: www.timesofisrael.com/armenian-envoy-expects-israel-will-halt-arms-sales-to-azerbaijan-amid-conflict/

*ki, İsrailin Azərbaycana silah satmasına diqqət yetirməliyik. Bu səbəbdən İsrail və yəhudilərlə problemimiz var. Buna baxmayaraq İsrail güclü bir dövlətdir və bu ölkə ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün hər şeyi etməliyik”.*¹³⁸

Lakin uzun illər ərzində erməni nasizminin, antisemitizmin rəsmən dəstəkləndiyi və təbliğ edildiyi Ermənistanda İsrailə bağlı təxribatlar da baş verdi. 2021-ci ilin fevral ayında 12 il əvvəl İrəvan şəhərində Ermənistan-İsrail Dostluq Xiyabanında ucaldılmış abidə təhqir edildi. Abidənin üzərində erməni və ingilis dillərində həkk olunmuş “Ermənistan-İsrail Dostluq Xiyabanı, 20.03.2009, İrəvan” yazısı parlaq qırmızı boya ilə rənglənmişdi.¹³⁹ Şərhlilər bunun ermənilərin “İsrailin qanlı mahiyyətinə”, Azərbaycana kömək etməsinə etirazlarının ifadəsi olduğunu yazırdılar.

ABŞ Prezidenti Jozef Baydenin Azərbaycan və Ermənistan arasında baş vermiş 44 günlük müharibədən sonra 1915-ci il hadisələrindən danışarkən “soyqırımı” ifadəsini işlətməsi erməniləri daha da həvəsləndirdi və İsrailin də oxşar addım atacağına ümidlərini artırdı. Lakin İsrail tərəfinin rəsmi açıqlamalarında I Dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətində baş verənlər böyük faciə kimi qiymətləndirilsə də, bunun üçün “soyqırımı” ifadəsi işlədilmədi.¹⁴⁰

¹³⁸ «Իսրայելը ՀՀ-ին էլ է զենք առաջարկել, մենք հրաժարվել ենք». ղեապան Արսեն Սմբատյան (Tərc: “İsrail Ermənistana da silah təklif etdi, biz bundan imtina etdik”. Səfir Armen Smbatyan): [Էլեկտրոնային ռեսուրս] / Aravot, -2021, Հունվար 27. URL: www.aravot.am/2021/01/27/1167498/

¹³⁹ Armenia-Israel friendship monument desecrated in Yerevan: [Electronic resource] / Aznews, -2021, February. URL: www.azernews.az/region/176238.html.

¹⁴⁰ After Biden acknowledges Armenian genocide, Israel stops short of doing the same: [Electronic resource] / The Times of Israel. -2021, 25 April. URL:

2021-ci ilin dekabr ayında Ermənistan İsrailə yeni səfirini təyin etdi. Prezident Armen Sarkisyanın sərəncamı ilə səfir təyin edilən Arman Akopyan şərqşünaslıq üzrə ekspert, filologiya elmləri namizədidir. İbranicə "Müasir İvrit dili" (İrəvan, 2003), "Klassik Suriyaca" (İrəvan, 2005), "Arami və Suriyaşünaslığa giriş" (İrəvan, 2015) dərsliklərinin müəllifi olan A.Akopyan ingilis, fransız, rus, ərəb, ivrit, portuqal, latın dillərini bilir. 2007-ci ildən fəvqəladə və səlahiyyətli səfir diplomatik dərəcəsinə malikdir.¹⁴¹

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni səfirin təyin olunmasından sonrakı dövr ərzində iki ölkə arasında münasibətlərdə elə də ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

2.5. Ermənistanın İsrail-Azərbaycan və İsrail-Türkiyə münasibətlərini pozmaq cəhdləri

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən müddət ərzində Ermənistan Respublikası, xarici ölkələrdəki erməni təşkilatları daim İsrail Dövlətinin Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərini soyuqlşadırmağa, pozmağa cəhd ediblər. Bu fəaliyyətlərdə bir neçə məqsəd güdülüb. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan digər ölkələrlə yanaşı İsrailə də neft satır. Dünya bazarında Azərbaycan neftinin ən böyük alıcısı İsraildir. Bu ölkənin aldığı neftin 40-45%-i Azərbaycanın payına düşür. Ermənistan hakimiyyətinin mövqeyinə görə, İsrailə münasibətlərin pozulması Azərbaycanı həmin gəlirdən məhrum

www.timesofisrael.com/israel-recognizes-terrible-suffering-of-armenians-doesnt-use-term-genocide/

¹⁴¹ Arman Akopian appointed Armenia's Ambassador to Israel: [Electronic resource] / Armenpress, -2021, December 28. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1071922.html>

edə bilər. Digər tərəfdən, Azərbaycan İsrailin əsas silah alıcısıdır. İsrail hətta heç bir dövlətə satmadığı silahları Azərbaycana satır. Ermənistan və erməni təşkilatları münasibətləri soyuqlaşdırmağa cəhd etməklə iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlığı pozmağa, Azərbaycan ordusunu İsraildən alınan silah, sursat və digər texnoloji avadanlıqlardan məhrum etməyə çalışırlar. Ən müasir, mükəmməl hazırlanmış, döyüşdə sınaqdan çıxarılmış İsrail silahları Ermənistanın aldığı Rusiya istehsalı olan silahları birbaşa dəf etmək gücünə malikdir.¹⁴² Nəhayət, Ermənistan Cənubi Qafqazda antisemitizmin ən yüksək olduğu, digər millətlərdən və dinlərdən olanlara qarşı dözümsüzlüyün hökm sürdüyü ölkədir. Azərbaycanda isə bütün millətlərə və dinlərin nümayəndələrinə tolerant münasibət həm xalqın minilliklər ərzində formalaşmış xarakterindən irəli gəlir, həm də rəsmi dövlət siyasətidir. Ermənistanda belə hesab edirlər ki, İsrailə münasibətlər soyuqlaşarsa, bu, guya Azərbaycandakı yəhudilərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarar, beləliklə, diqqətlər antisemitizmin hökm sürdüyü Ermənistandan yayınar.

Ermənistan hakimiyyəti və xarici ölkələrdəki erməni təşkilatları İsrailin qondarma "erməni soyqırımı"nı tanımasından ötrü müxtəlif üsullarla fəaliyyətlər göstərməklə Türkiyə-İsrail münasibətlərini soyuqlaşdırmağa çalışırlar. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, İsrail Dövləti ilk növbədə tarixi hadisə və proseslərə münasibətində gerçəkliklərə sadıq qalaraq uydurma tarix yaratmağın əleyhinə çıxıb. Digər tərəfdən, yaxın, orta və uzaq məsafəli məqsədlərini dəqiq müəyyənləşdirən İsrail Dövləti Türkiyə ilə münasibətlərin ən gərgin vaxtlarında belə addım

¹⁴² Hofman, M. İsrail Ermənistanla əlaqələri dərinləşdirməməlidir: [Elektron resurs] / Lent.az, -2018, 11 iyul. URL: https://lent.az/xeber/siyaset/xeber_color_red_the_jerusalem_post_color__israil_ermenistanla_elaqeleri_derinlesdirmemelidir_-305523

atmağın yanlış olduğunu başa düşüb, erməni avantürasına getməyib. İsrail üçün strateji əhəmiyyətli və əməkdaşlığın böyük gələcəyi olan Azərbaycan və Türkiyədən fərqli olaraq qarşılıqlı münasibətlərdə Ermənistan elə də vacib rol oynamır.

İsrail ilə Türkiyə arasındakı böhran, Qəzzadakı "azadlıq donanmasının" ələ keçirilməsi hadisələrindən sonra Ermənistanın və erməni təşkilatlarının bu istiqamətdəki cəhdləri daha da gücləndi. Məlum olduğu kimi, hələ 2004-cü ildə Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası hökumətinin İsrailin Qəzza zolağında yürütdüyü siyasəti "dövlət dəstəkli terror" kimi qiymətləndirməsindən və baş verən hadisələrdən sonra İsrail əleyhinə Türkiyədə keçirilən kütləvi nümayişlər münasibətləri gərginləşdirdi.¹⁴³

İsrail-Fələstin münaqişəsinə dair Türkiyə hökumətinin 2008-2009-cu illərdə tutduğu sərt mövqe, Fələstin ərəblərini birmənalı şəkildə dəstəkləməsi İsrailə münasibətlərdəki gərginliyi artırdı. 2009-cu ilin oktyabr ayında Türkiyənin keçirdiyi "Anadolu Kartalı" hərbi təlimində İsrailin iştirakını qadağan etməsindən sonra İsrail Dövlətinin Baş naziri Benyamin Netanyahu Suriya ilə İsrail arasında danışıqlarda "Türkiyə vicdanlı vasitəçi ola bilməz" deyərək rəsmi Ankaranın vasitəçiliyinə etiraz etdi.

Gərginliyin ən yüksək həddə çatdığı hadisələrdən biri 2009-cu ilin yanvar ayında İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İsrail Prezidenti Şimon Peres arasındakı qalmaqal oldu.¹⁴⁴ Bu hadisə münasibətləri tamamilə soyuqlaşdırdı. Diplomatik əlaqələr

¹⁴³ Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949–2006: [Electronic resource] / Washington Institute. -2009. URL: www.washingtoninstitute.org/documents/44edf1a5d337f.pdf. -p. 7.

¹⁴⁴ Stormy debate in Davos over Gaza: [Electronic resource] / Aljazeera. -2009. January 30. URL: <http://english.aljazeera.net/news/europe/2009/01/20091291976879610.html>

qırılma nöqtəsinə gəldi. Türkiyə Təl-Əvivdəki səfirini geri çağırdı. Yaranmış gərginlikdən istifadə edən Ermənistan tərəfi İsrailə mövqelərini yaxınlaşdırmağa çalışdı. 2009-cu il fevral ayının 11-də İsrail Dövlətinin Ermənistan, Türkmənistan və Tacikistanda (iqamətgahı Qüds (Yerusəlim)) yeni təyin olunmuş səfiri Şemi Tzur etimadnaməsinin surətini Ermənistanın xarici işlər naziri Edvard Nalbandyana təqdim etdi.¹⁴⁵

2017-ci ildə ABŞ Prezidenti Donald Trampın Qüdsün (Yerusəlim) İsrail Dövlətinin paytaxtına çevrilməsinin zəruriliyi barədə bəyanatından sonra Türkiyə ilə İsrail arasında gərginliyin artması fonunda erməni lobbisinin uydurma "erməni soyqırımı" məsələsini parlamentdə – Knessetdə müzakirəyə çıxarmaq cəhdləri yenidən artdı. Dekabr ayında İsrailin partiyalarından biri olan Yeş Atidin lideri Yair Lapid Knessetdə çıxış edərək 1915-ci ildə baş verən hadisələrin "erməni soyqırımı" kimi tanınması üçün çalışacaqlarını bildirdi.¹⁴⁶ Fəaliyyətini genişləndirən Ermənistan və İsraildəki erməni lobbisi qondarma "erməni soyqırımı"nın İsrail parlamentində tanıtılması üçün 2018-ci ildə bütün imkanlarını səfərbər etsə də, istəyinə nail ola bilmədi. Birinci Dünya müharibəsi zamanı dövlətə xəyanət edərək onu arxadan vuran ermənilərin təhlükəsizliyini və sağlamlığını təmin edib jandarma və həkimlərin müşayiəti ilə Osmanlı dövləti daxilində yaşayış yerlərinin dəyişdirilməsini qondarma "soyqırımı" kimi tanımaq məqsədilə planlaşdırılan layihə İsrail hö-

¹⁴⁵ Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -2011, 06 July. URL: <https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>

¹⁴⁶ Knesset'e soyqırım önergesi: [Elektronik kaynak] / Agos, -2017, 13 Aralık. URL: www.agos.com.tr/tr/yazi/19875/knessete-soyqirim-onergesi

kumətinin dəstəyi olmadığı üçün həmin ilin iyun ayında Knessetdə ləğv edildi.¹⁴⁷ Bu, Ermənistana vurulan ağır zərbə idi.

2018-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdikdən sonra ciddi-cəhdlə "Qərbin adamı" obrazını yaratmağa çalışan Nikol Paşinyan həm də ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki ən yaxın müttəfiqi olan İsrailə Azərbaycanın münasibətlərini soyuqlaşdırmaq üçün bəzi siyasi gedişlər etdi. Bunlardan biri Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq məsələsinin ortaya atılması oldu. İlk baxışdan dövlətlərarası münasibətlərin diplomatik qaydası kimi görünən bu məsələnin pərdə arxasında bir sıra niyyətlər dayanırdı. Azərbaycanla İsrail arasında sıx dostluq münasibətləri, İsrailin Bakıda səfirliyi olsa da məlum səbəblərdən Azərbaycan Respublikasının İsraildə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərmir. Ermənistan belə bir addımı atmaqla İsrailə yaxın olduğunu göstərməyə çalışırdı. 2019-cu ilin martında Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi İsraildə diplomatik missiya açmaq imkanının nəzərdən keçirilməsinə dair məlumat yaydı. Ermənistan xarici işlər nazirinin müavini Qriqor Hovannisyan "The Jerusalem Post"-a müsahibəsində bildirdi:

"Ermənistan İsraildə səfirliyini açmağı düşünür, hazırda iki ölkənin münasibətləri yeni səviyyəyə keçib. Ermənistan həmçinin qarşılıqlı olaraq İsrailin İrəvanda səfirliyinin açılmasını istəyir".¹⁴⁸

Həmin müsahibəsində İsrailin Azərbaycana silah satması məsələsinə münasibət bildirən Q.Hovannisyan qeyd etdi ki, Ermənistan hökuməti ABŞ-ın nümunəsi əsasında İsrailin Qarabağ

¹⁴⁷ Knesset vote on recognizing Armenian genocide withdrawn: [Electronic resource] / The Times of Israel. – 2018, June. URL: www.timesofisrael.com/knesset-vote-on-recognizing-armenian-genocide-withdrawn/

¹⁴⁸ İrəvan İsrail-Azərbaycan münasibətlərini pozmaq istəyir: [Elektron resurs] / Dia.az, -2019. URL: www.dia.az/8/205875-revan-srail-azerbaycan-munasibetlerini-pozmaq-isteyir.html

münaqişəsi tərəflərinə silah satışını dayandırmasını istəyir. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisi səfirliyi Qüds (Yerusəlim) şəhərində deyil, İsrailə məxsus digər bir şəhərdə də açə biləcəklərini qeyd etdi. Burada başlıca məqsəd ondan ibarət idi ki, özünə ərəb ölkələrində dəstək axtaran Ermənistan onların təzyiqinə məruz qalmasın. Digər tərəfdən, Ermənistan üçün "iqtisadi nəfəslik" rolunu oynayan İran İslam Respublikasının da Qüds (Yerusəlim) məsələsinə dair mövqeyi aydın idi. Ermənistan İsrailə yaxınlaşmağa çalışarkən İranı itirməyin nə qədər ağır başa gələcəyini anlayırdı. Təsadüfi deyildir ki, Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq istəkləri İranda etirazlarla qarşılandı.

2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük müharibə zamanı Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi İsrail-Türkiyə münasibətlərinin soyuq olmasından istifadə edərək Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən dəstəklənməsini İsrailin diqqətinə çatdırmağa, bununla da Azərbaycana verilən dəstəyi zəiflətməyə çalışdı. Ermənistan XİN-in mətbuat katibi Anna Naqdalıyan bildirdi ki, müharibənin gedişində diplomatik kanallar vasitəsilə bu barədə dəfələrlə İsrailə məlumat verilib.

Ermənistanın və erməni təşkilatlarının Azərbaycan-İsrail münasibətlərini pozmaq cəhdləri cavabsız qalmadı, onun qarşısının alınması üçün bir sıra addımlar atıldı. İsraildə fəaliyyət göstərən İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası "Azlız" ölkə hakimiyyətinə və parlament üzvlərinə müraciət etdi. Assosiasiyanın İsrail Prezidenti Reuven Rivlinə, Baş nazir Benyamin Netanyahuya, Knessetin spikeri Yariv Levinə, xarici işlər naziri Qabi Aşkenaziyə, İsrail-Azərbaycan parlamentlərarası dostluq qrupunun rəhbəri, deputat Yevgeni Sovaya ünvanladığı məktubda dünya KİV-lərində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində təcavüzkar Ermənistanla baş verən hərbi toqquşmanın obyektivlikdən uzaq şəkildə, gerçək faktlara məhəl qoyulmadan işıq-

landırılmasından narahatlıq bildirilirdi. Məktubda yazılırdı ki, erməni təbliğatını tirajlayan bəzi kütləvi informasiya vasitələri nədənsə Azərbaycanın müharibə zonasından uzaqda olan şəhərlərinin raket atəşinə məruz qalması, dinc əhali arasında tələfatların olması və erməni ordusunun digər hərbi cinayətləri kimi faktlar barədə susurlar.

İsrailin Azərbaycanla müqavilə öhdəliklərindən imtina etmək və bu ölkəyə silah-sursat verilməsinə son qoymaq üçün Ermənistanın və erməni lobbisinin, təşkilatlarının rəsmi Təl-Əvivə təzyiqləri artırdığına diqqəti cəlb edən "Aziz" bunun yolverilməz olduğunu vurğuladı. Məktubda daha sonra yazılırdı:

"Bu gün toleranthığın və mültikulturalizmin çoxəsrlik ənənələrini davam etdirən Azərbaycan xalqı göstərilən köməyə görə açıq şəkildə İsrailə minnətdarlığını bildirir. Azərbaycanla mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qorunub saxlanması İsrailin strateji maraqları daxilindədir və biz heç kimə bu münasibətləri pozmağa imkan verməməliyik".¹⁴⁹

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Ermənistanın və erməni təşkilatlarının İsrailin Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini pozmaq cəhdləri uğursuzluğa düşər olub. İsrail yalançı erməni təbliğatına uymayıb. Ermənistanın istəyinin əksinə olaraq Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında münasibətlər daha da dərinləşib. 44 günlük Vətən müharibəsi həm də İsrail istehsalı olan silahların ən yaxşı təqdimatı oldu, dünyaya silah istehsal edən digər ölkələrin məhsulları ilə müqayisədə daha keyfiyyətli olduğunu nümayiş etdirdi.

¹⁴⁹ Erməni lobbisi İsrail-Azərbaycan münasibətlərini pozmağa çalışır: [Elektron resurs] / Azvision, -2020, 15 oktyabr. URL: <https://m.azvision.az/news/233967/ermeni-lobbisi-israil-azerbaycan-munasibetlerini-pozmaga-calisir.html>

Müharibədən sonra İsrail şirkətləri dost ölkənin nümayəndələri kimi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının yenidən qurulması və inkişafı üçün ilk sərmayəçilər arasında oldular. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında İsrail şirkətləri uğurla işləyərək müasir texnologiyaları tətbiq edirlər.

Türkiyə-İsrail münasibətlərinə gəlincə, hər iki dövlət bir-birinin regiondakı geosiyasi əhəmiyyətini dərk etdilər. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın İsrail Prezidenti İsaak Hersoqa zəng etməsi və ölkəsinə dəvət etməsi ilə iki ölkə arasında buzlar əriməyə və münasibətlərdə normallaşma dövrü başladı. 14 ildən sonra, 2022-ci ilin martında İsrail Dövlətinin Prezidenti İsaak Hersoq Türkiyə Cümhuriyyətinə səfər etdi. İsrail Prezidenti İ. Hersoq bu səfəri barədə sosial media hesabında yazmışdı:

"Mən vəzifəyə gəldiyim gündən bəri qurduğumuz dialoqu davam etdirmək üçün Türkiyə Prezidenti Ərdoğanın dəvəti ilə həyat yoldaşım Michal ilə Türkiyəyə səfərə gedirik. Bu regionda Türkiyə ilə İsrailin münasibətinin qurmasında maraqlıyıq. Ümid edirəm bu səfər Türkiyə ilə İsrail arasında dərin dialoqu təmin edər".¹⁵⁰

Səfərdən sonra iki ölkənin əlaqələri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ermənistanın, xarici ölkələrdəki erməni təşkilatları və lobbisinin Türkiyə-İsrail münasibətlərindəki gərginlikdən faydalanmaq cəhdləri boşa çıxdı.

Fəsilə araşdırılan məsələlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, İsrail Dövləti ilə Ermənistan arasında əlaqələrin perspektivi

¹⁵⁰ 14 ildən sonra ilk dəfə İsrail prezidenti Türkiyəyə səfərə gəlib: [Elektron resurs] / Bizimyol, -2022. URL: www.bizimyol.info/az/news/391217.html

yoxdur və uğursuzluğa məhkumdur. Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini normallaşdırmamış Ermənistanla siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi İsrailə qazandıdan çox, itkilər gətirə bilər. Türkiyə-İsrail münasibətlərində yaranan gərginliklər fonunda İsrail rəsmi Ankaraya qarşı erməni və Ermənistan amilindən istifadə etmədi. Aydın oldu ki, İsrail-Azərbaycan, İsrail-Türkiyə münasibətləri və tərəfdaşlığı əhəmiyyətinə görə nəinki Ermənistandan, hətta bütün dünya erməniliyindən qat-qat üstündür.

İqtisadi baxımdan da Ermənistan İsrailə ciddi nəşə vəd etmir. Əksinə rəsmi İrəvan İsrailə gərgin münasibətləri olan İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlıq edir. İranın Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin güclənməsinə müxtəlif formalarda, öz maraqlarına uyğun olaraq cəhdlər göstərir.¹⁵¹

Aparılan təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, vəziyyət aşağıdakı hallarda dəyişə bilər:

İsrail Dövlətinin ərəb dövlətləri, xüsusən Körfəzin neftlə zəngin ərəb ölkələri ilə əlaqələrindəki problemləri tam aradan qaldırması, enerji təhlükəsizliyini bu və ya digər formada təmin etməsi, Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarına ehtiyacının aradan qalxması şəraitində. Tarixi prosesləri, Yaxın, Orta Şərq regionunda mövcud şəraiti nəzərə alıqda bu qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə mümkün görünür.

İran və İsrail arasında münasibətlərin normallaşması şəraitində. Bu da indi və yaxın gələcəkdə mümkün görünür. Belə bir şəraitdə regionda dövlətlərarası münasibətlərin konfigurasiyasının necə dəyişəcəyini, ölkələrin hansı ehtiyaclarının yaranacağını tam proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından Ermənistan-İsrail münasibətlərinin inkişaf ehtimalı olsa da, bu, real görünür.

¹⁵¹ Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // - Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2, -s.127.

Ermənistan hakimiyyətinin birmənalı şəkildə ABŞ istiqamətini seçməsi, ABŞ-İran münasibətlərinin kəskinləşməsi İranla əlaqələrini kəskin şəkildə zəiflətməsi şəraitində. Bu da Rusiya amili səbəbindən mümkün görünür. 2018-2021-ci illərdə baş verən proseslərin Ermənistan üçün nəticələrinin qiymətləndirilməsi hakimiyyətə gələn istənilən rejimin Rusiyanın hökmü ilə hərəkət edəcəyini söyləməyə imkan verir. Bu, hakimiyyətdəkilərin arzu və istəklərindən daha çox Ermənistanın düşdüyü ağır sosial-iqtisadi böhran vəziyyəti, eləcə də Rusiya ilə imzaladığı qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələrin şərtləri ilə bağlıdır. Həmin amil kəskin ABŞ meyilli siyasəti istisna edir və uzunmüddətli perspektivdə də çətin görünür. İranla əlaqələrin zəiflədilməsi o halda mümkün ola bilər ki, Ermənistan əsassız iddialar irəli sürdüyü, düşmənçilik etdiyi iki qonşusu Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərini normallaşdırsın. Normallaşma olmayacağı təqdirdə isə rəsmi İrəvanın İranla münasibətləri zəiflətmək və ya pozmaq cəhdi Ermənistan dövləti üçün iqtisadi intihar deməkdir. Deməli, Ermənistan-İsrail münasibətlərinin yüksək inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmaq çətinidir. Ermənistan təkcə İsrail deyil, digər ölkələr üçün də əməkdaşlıqda uğursuz tərəfdaş, perspektivsiz və etibarsız ölkədir.

III FƏSİL

ERMƏNİSTANDAKI YƏHUDİ, İSRAİLDƏKİ ERMƏNİ İCMALARININ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

3.1. Ermənistanda yəhudi icması

İndi Ermənistan adlandırılan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yəhudi icmasının nümayəndələri barədə ilk məlumatlara hələ orta əsr mənbələrində rast gəlinir. Bəzi tarixi qaynaqlar eramızdan əvvəl IV əsrdə Sərdarabad (indiki Armavir) yaxınlığında böyük bir yəhudi yaşayış məskəninin olması barədə məlumat verir. Eramızdan əvvəl III əsrin sonlarında bu bölgədəki yəhudilərin bir qismi indiki Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır rayonu istiqamətində köç etmişlər. V əsr müəllifi Bizanslı Favtos tarixi Qərbi Azərbaycan bölgələrində yerləşən bəzi şəhərlərdəki yəhudilərin sayı barədə məlumatları əsərində əks etdirmişdir. O, Qərbi Azərbaycan ərazilərindən, o cümlədən Naxçıvanın da aralarında olduğu 5 şəhərdən Sasani şahı II Şapurun 83 min yəhudi ailəsini köçürdüyünü yazır.¹⁵²

2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi Dərələyəz mahalında (hazırda Ermənistanın Vayots-dzor mərzisi) aparılan araşdırmalar zamanı XIII əsrə aid yəhudi qəbristanlığı tədqiq edilmişdir.¹⁵³ Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin əvvəllərində arxeoloq Nikolay Marr Dərələyəz mahalının Ələyəz kəndində üzərində ibrani yazısı olan məzar daşı aşkarlamışdı. 1996-cı ildə Ələyəz kəndi ətrafında yəhudi icmasına məxsus qəbristanlıq qalıqları aşkar edilməsinə dair məlumat yayılmış, 2000-ci ildə Yerusəlim İvrit Universitetindən bir qrup tədqiqatçı Ələyəz çayının cənub tərəfində, eyni adlı kəndlə üzbəüz yerləşən ərazidə 1266-1497-ci illərə aid ibrani yazıları olan 40 məzar daşı olan

¹⁵² Encyclopedia Judaica. Vol. 3 (Anh-Az). -Jerusalem: Keter Publishing House Ltd., 1974, -s. 474.

¹⁵³ Кубатьян, Г. Сто тысяч горожан. Как и когда появились евреи в Армении: [Электронный ресурс] / Лехаим, -2018, 17 мая. URL: <https://lechaim.ru/events/sto-tysyach-gorozhan/>.

yəhudi qəbristanlığında qazıntı aparmışdılar. Bir qrup erməni və israili tarixçi 2001 və 2002-ci illərdə bu ərazidə qazıntı aparmış və daha 64 qəbir daşı tapmışdılar.¹⁵⁴

Tədqiqatlarda ilk Elxani (Hülakü) hökmdarlarının müsəlmanlarla müqayisədə yəhudiləri və digər dinlərdən olanları daha çox dəstəklədikləri yazılır. İslama qarşı digər dinlərin, o cümlədən, xristianlığın və buddizmin dəstəklənməsi əhalinin inanc sisteminə də təsirsiz ötüşməmişdi. İlk Elxanilərin islama qarşı mənfi münasibətdə olduqları, islama qarşı xristianlığı, yəhudiliyi, buddizmi dəstəklədikləri barədə məlumatlar vardır. Məsələn, Arqun xan hətta öz vəzirini yəhudi inancına sahib olan şəxslərin arasından seçmişdi.¹⁵⁵ Bu baxımdan XIII əsrdə Hülakülərin nəzarətində olan ərazilərdə çoxlu sayda yəhudi məbədlərinin (sinaqoqlar) inşasına dair faktlar vardır.¹⁵⁶ Bu baxımdan Dərələyəz bölgəsində aşkarlanan yəhudi məzarlığının tarixi Hülakülər dövlətinin mövcud olduğu XIII əsrlə üst-üstə düşür. Yəhudi məzarlarının kifayət qədər yüksək təbəqəyə aid elementləri əks etdirməsi isə göstərir ki, burada dəfn olunan insanlar maddi vəziyyətlərinə görə yaxşı şərtlərdə yaşamışlar.¹⁵⁷ Erməni müəlliflərinin ciddi cəhdlə buradakı yəhudi məzarlıqlarında

¹⁵⁴ Hagopian, A. Armenians Renovate Unknown Jewish Cemetery: [Electronic resource] // The Armenian Weekly, -2009. May 8. URL: <https://armenianweekly.com/2009/05/08/armenians-renovate-unknown-jewish-cemetery/>.

¹⁵⁵ Пигулевская, Н., Якубовский, А., Петрушевский, И., Строева, Л., Беленицкий, Л. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Ленинград, 1958, -с. 193-194.

¹⁵⁶ Qasimov, X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. -Bakı: Aspoliqraf, -2008. -s. 148-149.

¹⁵⁷ Hagopian, A. Armenians Renovate Unknown Jewish Cemetery: [Electronic resource] // The Armenian Weekly, -2009. May 8. URL: <https://armenianweekly.com/2009/05/08/armenians-renovate-unknown-jewish-cemetery/>.

aşkarlanan nümunələrin türk mədəniyyətindən təsirləndiyini inkar etməyə çalışmalarına, bunu "qeyri-yəhudi qonşular" şəklində ifadə etmələrinə baxmayaraq, bu fakt inkaredilməzdir. Yerusəlim İvrit Universitetinin professoru Maykl Stounun verdiyi açıqlamalara əsasən "The Armenian Weekly" qəzetinin *"...bu varlı, təhsilli Ələyaz yəhudiləri qeyri-yəhudi qonşuları ilə sıx əlaqədə idilər və müəyyən səviyyədə mədəni assimilyasiya nümayiş etdirirdilər. Bizə elə gəlir ki, bunlar yeni, mühacir icmasının deyil, köklü icmanın xüsusiyyətləridir"* – yazması¹⁵⁸ fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Əgər M.Stoun "bu yəhudi icması erməni qonşularından təsirlənmişdir" desəydi, şəksizdir ki, ermənilər bunu ən yüksək səviyyədə təbliğat vasitəsinə çevirərdilər. Sonrakı dövrdə ərazinin tədqiqi və təbliği ilə bağlı ciddi addımların atılması da ermənilərin özlərinə sərf etməyən türklərin (azərbaycanlı) və yəhudilərin ortaq tarixini gizlətmək cəhdlərindən irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, islam dinini qəbul edəne qədər türk xalqları arasında iudaizmə itaət edənlər də olmuşdur. P.B.Golden, C.Zuckerman, A.Zajaczkovski kimi müəlliflərin tədqiqatları Qafqazın şimal bölgələrində VII əsrdən X əsrə qədər təqribən 300 il hökm sürən qüdrətli imperatorluq qurmuş Xəzər türklərinin inanc sistemində musəviliyin – yəhudiliyin xüsusi yer tutduğunu göstərir.¹⁵⁹

Tarixi mənbələrdə XIX əsrdə Polşadan və İrandan yəhudilərin İrəvan şəhərinə köçmələri barədə məlumatlar vardır. O zaman əraziyə gələn Avropa yəhudiləri Aşkenazi icmasını, İrandan gələn yəhudilər isə Sefaradi icmasını formalaşdırmışdılar.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Yenə orada.

¹⁵⁹ Bax: Golden, P.B. ve d. Hazarlar ve Musevilik / P.B.Golden, C.Zuckerman, A.Zajachkowski. –Çorum: Özkanmatbaacılık, -2005. -135 s.

¹⁶⁰ Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -2011, 06 July. URL:

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Ermənistan SSR-də yəhudilərin sayı artmağa başlamış və təqribən 5000 nəfərə qədər çatmışdı. 1965-1972-ci illərdə yəhudilərin buraya yeni axınları müşahidə edilmişdi.¹⁶¹ Tədqiqatçı Aynur Əzimzadə yazır ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində təqiblərə məruz qalan yüzrlə yəhudi sovet Ermənistanına köçdü və sovet Ermənistanında yəhudi əhalinin sayının 5000 nəfərə qədər artmasının başlıca səbəbi bu idi. 1959-cu ilin statistik göstəricilərində sovet Ermənistanının yəhudi əhalisinin sayı təqribən 10 min nəfər göstərilirdi. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, 1965-1972-ci illərdə sovet respublikalarında iqtisadi yüksəlişlə əlaqədar olaraq Rusiya və Ukraynadan Ermənistana yəhudilərin köçü intensivləşdi.¹⁶²

Bu artım SSRİ-nin dağılmasından sonra da davam etməmiş, əksinə, yəhudilərin sayı getdikcə azalmağa başlamışdı. Rəsmi statistikaya görə, Ermənistandakı yəhudilərin sayı 1991-ci ildən sonrakı dövrdə kəskin şəkildə azalmağa başlamışdır. 1992-1994-cü illərdə Ermənistanda antisemitizmin yüksəlməsi, eləcə də ölkədə iqtisadi böhran vəziyyəti 6000-dən çox yəhudinin İsrail Dövlətinə miqrasiyası ilə nəticələndi. 1992-ci ildə İrəvanda Ermənistanın Yəhudi Dini İcması yaradıldı. 1995-ci ildə İrəvanda yəhudi icmasının Çabad Evi yaradıldı. Çabad Evi pul-suz yeməklər verir, yəhudi adət-ənənələrinə uyğun dərslər təklif edir və icma yaşlılarına qayğı göstərir. İrəvan sinaqoqunda həftəlik şənbə mərasimləri və bayram mərasimləri keçiri-

<https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>.

¹⁶¹ Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -2011, 06 July. URL: <https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>

¹⁶² Azimzade, A. Ermenistan'da anti-semitizm ve yahudilerin yaşam koşulları // Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, -İzmir, -2019, 8-10 Kasım. -s. 345.

lir.¹⁶³ Ermənistanda 1991-ci ildə qəbul edilmiş, 1997-ci ildə dəyişdirilmiş Vicdan azadlığı haqqında qanuna görə ayrı-ayrı inanclara mənsub olan vətəndaşlar, o cümlədən yəhudilər öz inanclarına uyğun sərbəst şəkildə ibadət etmək və yaşamaq hüququna malikdirlər. Lakin bu qanun çox vaxt kağız üzərində qalır. Ölkədəki yəhudi dini icması 1996-cı ildə Ermənistandakı Millətlər Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir. 1997-ci ildə Yəhudi dini icması ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün "Koelet" adlı xəbər bülleteni nəşr etdirməyə başladı.¹⁶⁴ 2011-ci ildə Ermənistandakı yəhudilərin sayı 800 nəfərə qədər azaldı. 2022-ci il məlumatına əsasən Ermənistan Respublikasında, əsasən də paytaxt İrəvanda təxminən 300-500 yəhudi yaşayır. Onlar əsasən Aşkenazi, bəziləri isə Mizrahi gürcü yəhudilərdir. İrəvanda Yəhudi Dini İcmasına hazırda baş ravvin Gerşon Burşteyn rəhbərlik edir, ictimai-siyasi məsələlər isə Ermənistanın Yəhudi Şurası tərəfindən idarə olunur.

Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən televiziya kanalında yəhudi və İsrail mədəniyyətini vurğulayan həftəlik televiziya şousunun yayımlanması nəzərdə tutulsa da buna müxtəlif vasitələrlə maneələr yaradılır.

3.2. Ermənistanda antisemitizm

Ümumdünya Sionist Təşkilatı və Yəhudi Agentliyinin dərc etdiyi illik Antisemitizm hesabatına görə, 2021-ci il dünya tarixində son onillikdə ən çox antisemit çağırışlarla seçilmişdir. Dünyada hər gün orta hesabla ən azı 10 antisemitist irqçilik zə-

¹⁶³ Armenia Virtual Jewish History Tour: [Electronic resource] / Jewish Virtual Library, -2021. URL: www.jewishvirtuallibrary.org/armenia-virtual-jewish-history-tour.

¹⁶⁴ Yenə orada.

minində hadisə baş vermişdir.¹⁶⁵ Dünya mediasının və ictimaiyyətinin narahatlıqları daha çox Qərbi Avropa ölkələri ilə bağlıdır. Bu məsələdə diqqət Qərbi Avropaya yönəldiyi üçün bir çox digər bölgələrdəki dövlətlər kənarda qalır. 2015-2018-ci illərdə müxtəlif tədqiqat mərkəzləri tərəfindən aparılan araşdırmalar Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir. 2018-ci ildən ötən müddətdə Ermənistanda kifayət qədər çoxsaylı dəyişikliklər baş verdi. Ölkədə "məxməri çevriliş" nəticəsində hakimiyyət dəyişikliyi oldu, Rusiya və İranla fəal əməkdaşlıq edən hakimiyyətlərin siyasi, sosial və iqtisadi dayaqlarına kifayət qədər zərbə vuruldu. 2020-ci ildə baş verən 44 günlük müharibə nəticəsində Ermənistanın işğalı altında saxladığı Azərbaycan əraziləri Azərbaycan ordusunun həm şəxsi heyət, həm də texniki baxımdan apardığı peşəkar döyüşlər nəticəsində azad edildi. Müharibə zamanı Türkiyə, Pakistan, Ukrayna kimi dövlətlərlə yanaşı İsrail Dövlətinin mövqeyi də kifayət qədər aydın və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində oldu. Avropa integrasiya, Qərb dövlətləri ilə fəal əməkdaşlıq şüarları ilə hakimiyyətə gələn N.Paşinyan iqtidarı antisemitizm meyillərinin və təzahürlərinin aradan qaldırılması üçün hansı addımları atdı?

Ermənistanda antisemitizmin hansı formalarının olduğu tədqiq edilərkən həm ABŞ-da yaşamış Roma katolik kilsəsinin rahibi Edvard Flannerinin, həm də Amerikan filosofu Luis Hara-pın təklif etdiyi sistemlərə diqqət yetirilmişdir. Məlum olduğu kimi, Edvard Flanneri antisemitizmin dörd əsas kateqoriyasını müəyyənləşdirmişdir:

– Siyasi və iqtisadi antisemitizm;

¹⁶⁵ Reich, A. 2021 was the most antisemitic year in the last decade - antisemitism report: [Electronic resource] / The Jerusalem Post, -2022, January 22. URL: www.jpost.com/diaspora/antisemitism/article-694197

- Anti-iudaizm və ya dini-teoloji antisemitizm;
- Milliyyətçi antisemitizm;
- İrqi antisemitizm.¹⁶⁶

Siyasi və iqtisadi antisemitizm dedikdə, yəhudilərin siyasi və iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində haqları olmayan üstünlüyə sahib olması bəhanə göstərilməklə onların əleyhinə çağırışların edilməsi başa düşülür.

Anti-iudaizmdə xristianlığın müxtəlif məzhəblərinin nöqtəyi-nəzərindən dini ayrı-seçkilik zəminində nifrət aşılır, yəhudilər İsa Məsihi öldürənlər olaraq xarakterizə edirlər.

Milliyyətçi antisemitizm yəhudilərin guya tamah və təkəbbür kimi xüsusiyyətlərə malik olduqları, digər millətləri aşağı gördükləri fərziyyəsinə əsaslanaraq onlara qarşı fəaliyyətə çağırır.

İrqi antisemitizm digər kateqoriyalardan daha qəddar olub, yəhudilərin fərqli irqə malik olmalarını hədəf alır.

Ermənistanda E.Flanneri bölgüsünə əsasən siyasi, iqtisadi və milliyyətçi antisemitizmin təzahürləri açıq formada özünü göstərir. Anti-iudaizm ermənilər arasında latent şəkildə inkişaf edir və onun aşkar təzahürlərini çox nadir hallarda müşahidə etmək mümkündür. İrqi antisemitizmin Ermənistanda ən böyük təzahürü Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının mövcud olmasıdır.¹⁶⁷

Luis Harapın bölgüsündə iqtisadi və siyasi antisemitizm ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi şərh olunur. Siyasi və millətçi antisemitizm vahid anlayış olaraq ideoloji antisemitizmə aid edilir.

¹⁶⁶ Flannery, E. H. The Anguish of the Jews: Twenty-three Centuries of Antisemitism / E.H.Flannery. -Paulist Press, -1985. p. 16, 176, 179, 260, 289.

¹⁶⁷ Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmaylova, T., Əzimzadə, A., İmaməli, Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. -Bakı: MTM Innovation MMC. -2019. -s. 191.

Ayrıca olaraq "sosial antisemitizm" kateqoriyası təklif olunur.¹⁶⁸ Beləliklə, Luis Harap bölgüsündə dini, iqtisadi, sosial, irqçi, ideoloji, mədəni antisemitizm kimi formalar ayrılır. Dini antisemitizm tərəfdarları yəhudiləri İsa Məsihin qatili olaraq görürlər, iqtisadi antisemitizmin tərəfdarları isə onların bank sistemlərini əldə saxlayaraq digər insanları istismar etdiklərini, bunun üçün sələmçilikdən istifadə etdiklərini irəli sürürlər. Sosial antisemitizm yəhudilərin sosial cəhətdən aşağı, təcavüzkar, vulqar görülməsi, onlarla şəxsi əlaqələrin qurulmasının məhdudlaşdırılmasıdır. İrqçi antisemitizm yəhudiləri ümumiyyətlə, aşağı irq olaraq təsvir edir. İdeoloji antisemitizmə görə yəhudilərin tənqidatçı və ya inqilabçı mahiyyəti olduğu göstərilir və hədəf alınır. Mədəni antisemitizmdə isə yəhudilər sivilisasiyanın mədəni və struktur bağlarını sarsıdan qüvvə hesab edilir. Ermənistanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra antisemit fəaliyyətlərin təhlili Harap bölgüsünə əsasən burada iqtisadi, irqçi, ideoloji antisemitizmin üstünlük təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

Ermənistanda antisemitizmin mövcudluğu və səviyyəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu mövzuda yazılan məqalələri, aparılan tədqiqatları və ümumiyyətlə, məlumat mənbələrini üç qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Ermənistan siyasi hakimiyyətinin təsiri altında olan, antisemitizmin varlığını tamamilə rədd edən ya da onun çox aşağı səviyyədə olduğunu iddia edən mənbələr;
2. Ermənistanda antisemitizmin həddindən artıq dərəcədə yüksək olduğunu iddia edən və bunu daha çox siyasi-konjunktura məqsədlər üçün istifadə etməyə çalışan mənbələr;

¹⁶⁸ Harap, L. Yaradıcı oyanış: XX əsr Amerika ədəbiyyatında yəhudi varlığı, 1900-1940-cı illər /L.Harap. Greenwood Nəşriyyat Qrupu. -1987. -s. 24.

3. Ermənistanda antisemitizmin mövcudluğunun illər üzrə yüksəlməsini və azalmasını elmi metodoloji prinsiplərlə təhlil edən, buna dair statistik faktları əks etdirən mənbələr.

Erməni jurnalisti Emil Danielyan Ermənistanda antisemitizmin köklərinin 1960-1970-ci illərə gedib çıxdığını yazır.¹⁶⁹ Belə bir fakt maraqlıdır ki, bu tarix qondarma “erməni soyqırımı”na dair məsələnin siyasi və ideoloji vasitə olaraq uydurulub ortaya atılması tarixi, yəni XX əsrin 60-cı illəri ilə üst-üstə düşür.

Dünya Yəhudi Konqresinin saytında antisemitizmlə bağlı yazılır:

“Bu gün Ermənistandakı kiçik yəhudi icması bu ölkədə antisemitizmin bir neçə təzahürünün olmasına baxmayaraq, iudaizmi sərbəst şəkildə tətbiq edə bilir”.¹⁷⁰

Ermənistandakı antisemitizmin səviyyəsinə dair Amerika-İsrail Əməkdaşlıq Birliyinin (AICE) Virtual Yəhudi Kitabxanasının “Ermənistana Virtual Yəhudi Tarixi kontekstində tur” adlı səhifəsində bu ölkədə antisemitizmlə bağlı belə yazılır:

“Tarixən yəhudilərlə xristian ermənilərin yaxşı münasibətləri olub. ...Buna baxmayaraq, yəhudilər Ermənistanda tamhüquqlu vətəndaş deyil, onlar ögey hesab edirlər. Ermənistanda antisemitizm tez-tez baş verməyə də, mövcuddur. Məsələn, 2002-ci ilin fevralında Romen Yepiskoposyan antisemit kitab nəşr etdirmişdir. Həmçinin media və yerli rəsmilər Holokost memorialını boykot etməyə başlamışdılar”.¹⁷¹

¹⁶⁹ Danelyan, E. Armenia's Jews Alarmed By Nascent Anti-Semitism: [Electronic resource] / Azatutyun. -2005, January 25. URL: www.azatutyun.am/a/1575475.html

¹⁷⁰ Armenia: [Electronic resource] / The official site of WJ Congress, -2022. URL: www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/AM

¹⁷¹ Armenia Virtual Jewish History Tour: [Electronic resource] / Jewish Virtual Library, -2021. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/armenia-virtual-jewish-history-tour>

Ermənistanda antisemitizmə dair diqqəti cəlb edən digər bir məsələ Romen Yepiskoposyanın "Milli sistem" kitabı ilə bağlıdır. Həqiqətən bu kitabın ideyaları anti-semitdirmi? 2002-ci ilin fevralında Ermənistan Yazıçılar Birliyində təqdimatı keçirilən kitabdan sitatların təhlili bu suala tam cavab verir. Kitabın müəllifi yəhudiləri və türkləri ermənilərin qatı düşməni kimi tanıdaraq yazır:

"Müasir dünyada aqressiv tipli, şərin daşıyıcısı olan iki millət var. Bunlar məhv etmək və parçalamaq missiyasını həyata keçirən dağıdıcı yəhudilər və viran etmək, parçalamaq missiyasını həyata keçirən millət qatil türklərdir".¹⁷²

Kitabın "XX əsrin ən böyük saxtakarlığı" adlı bölməsində Holokost inkar edilir. Yazılır ki, bu, sionistlərin "ari irqinə mənsub olanları" gözədən salmaq üçün yaratdığı mifdir. Müəllif vurğulayır:

"Bəşər tarixində ən böyük saxtakarlıq Holokost mifidir. ...qaz kameralarında heç kim öldürülmədi. Qaz kameraları yox idi".¹⁷³

Sonralar "İsrail Hayom" qəzetində dərc edilən bir məqalədə Ermənistanda antisemitizmin 44 günlük müharibədən sonra artması ilə bağlı məsələyə toxunulmuşdu. Məqalədə yazılırdı:

"İkinci Qarabağ müharibəsinin bitməsindən bir il sonra Ermənistanda antisemitizm daha da pisləşmişdir, yaxşılaşmamışdır. İsrailin Azərbaycana dəstəyinə görə antisemitizmin artması normaldır. Bu, onların İsrailə və yəhudilərə nifrətini daha da artırmışdır".¹⁷⁴

¹⁷² Antisemitic Book Presented in Armenia; Jewish Leader Heckled: [Electronic resource] / Oldhost, -2002, February 20. URL: <http://oldhost.ucsj.org/stories/022002Armen.shtml>

¹⁷³ Yenə orada.

¹⁷⁴ Rachel, A. Does Armenia have an antisemitism problem?: [Electronic resource] / İsrail Hayom, -2021, December 20. URL: www.israelhayom.com/2021/12/20/does-armenia-have-an-antisemitism-problem/

ABŞ-ın Antidiffamasiya Liqasının (ADL) 2014-cü ilə aid statistikasına görə, Ermənistanın antisemitizm indeksi 58% olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, İsrailin yer üzündən silinməsinə öz başlıca hədəflərindən biri kimi müəyyənləşdirən İran İslam Respublikasındakı göstəricidən belə pisdır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, eyni ildə İranda antisemitizm indeksi 56 % olmuşdu.¹⁷⁵

Bununla belə, Ermənistan rəhbərliyinin siyasi təzyiqləri altında 2015-ci ilin yanvar ayında bu ölkədəki yəhudi icmasının başçısı Rima Varjapetyan-Feller mətbuata açıqlamasında demişdi:

"Ermənistanda heç vaxt antisemitizm olmamışdır və indi də biz belə əhval-ruhiyyə hiss etmirik".¹⁷⁶

Lakin çıxışının sonrakı hissəsində R.Varjapetyan-Fellerin nigarancılığı ortaya çıxır:

"Mən həmişə demişəm, ümid edirəm gələcəkdə də deyəcəm ki, Ermənistanda antisemitizm yoxdur".¹⁷⁷

Həqiqətənmi R.Varjapetyan-Feller Ermənistanda antisemitizmin olmadığını düşünür? Yuxarıda adı qeyd olunan yəhudilərə nifrətlə dolu kitabın təqdimat mərasimində vaxtilə ermənilər tərəfindən təhqir olunan R.Varjapetyan-Fellerin nitqindən sitatların gətirilməsi obyektiv mənzərəni üzə çıxarır. Belə ki, mənbələrdən birində bu barədə yazılır:

¹⁷⁵ Weinberg, D. A. Does it Actually Say about Muslim Attitudes toward Jews?: [Electronic resource] / ADL, -2020, September 9. URL: www.adl.org/blog/adls-global-100-survey-what-does-it-actually-say-about-muslim-attitudes-toward-jews

¹⁷⁶ There is no Anti-Semitism in Armenia: Rima Varzhapetyan-Feller: [Electronic resource] / Armenpress, -2015, 30 January. URL: <https://armenpress.am/eng/news/791587/there-is-no-anti-semitism-in-armenia-rima-varzhapetyan-feller.html>

¹⁷⁷ Yənə orada.

"Ermənistan Yəhudi İcmasının prezidenti xanım Rimma Varjapetyan təqdimatda idi və o, özünü tamaşaçılara təqdim edəndə orada iştirak edənlərin çoxu qışqırdılar ki, 1915-ci ildə Türkiyədə ermənilərə qarşı törədilən soyqırımında yəhudilər günahkardır və onlar düşməndirlər.

Xanım Varjapetyan cavab verdi ki, kitab tamamilə absurdur, tarixi və müasir faktların saxtalaşdırılmasıdır. O, yəhudilərin və xüsusən də özünün Ermənistan üçün nə qədər çox şey etdiyini tamaşaçılara kəskin şəkildə xatırlatdı".¹⁷⁸

Göründüyü kimi, vaxtilə Ermənistandakı yəhudilərin hüquqlarının qorunması üçün addımlar atmış və bu yolda təzyiqlər və təhqirlərlə üzləşmiş R.Varjapetyan-Fellerin üzərində illərin təcrübəsi ciddi iz qoymuşdu.

Gürcüstanda yerləşən "Qafqazda İnsan Hüquqlarının Monitorinqi Mərkəzi"nin 2017-ci ildə hazırladığı hesabatda Ermənistanda antisemitizmin təzahürlərinə dair dəhşətli faktlar verilmişdi. Hesabatın bəndlərindən birində yazılırdı:

"Dəhşətli odur ki, bir çox ermənilər yəhudilərə "ocar", yəni ermənicə "sabun" sözü ilə müraciət edirlər. Bu, nasistlərin qırğın düşərgələrinin qurbanlarının cəsədlərini sabun, pul kisəsi, abajur və digər "faydalı" əşyalara çevirmək təcrübəsinə gizli istinaddır".¹⁷⁹

Hesabatda o da qeyd olunurdu ki, Ermənistanın siyasi idarəçiliyində antisemitizm siyasi rəqibləri nüfuzdan salmaq üçün asanlıqla istifadə edilə bilən alətə çevrilmişdir. WikiLeaks

¹⁷⁸ Antisemitic Book Presented in Armenia; Jewish Leader Heckled: [Electronic resource] / Oldhost, -2002, February 20. URL: <http://oldhost.ucsj.org/stories/022002Armen.shtml>

¹⁷⁹ Situation in Armenia on implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: [Electronic resource] / United Nations Human Rights Treaty Bodies. -2007, URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/cerd/Shared%20Documents/arm/int_cerd_ngo_arm_27086_E.docx/. -p. 12.

2008-ci ildə ABŞ Dövlət Departamentinin “Erməni mətbuatı müxalifəti təzyiq altında saxlamaq üçün antisemitizmdən istifadə etməyə davam edir” başlıqlı teleqramını yaymışdı. Buradan aydın olur ki, 2008-ci il may ayının ortalarından başlayaraq, hökumətyönlü çap mediası və dövlətə məxsus ictimai televiziya siyasi müxalifət liderlərinə qarşı hədsiz antisemit və anti-mason ittihamları səsləndirmişdir. Belə ittihamlara məruz qalan şəxslərdən biri həyat yoldaşının yəhudi olduğu barədə Ermənistan cəmiyyətində məlumatlar yayılmış Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan olmuşdu.¹⁸⁰

O zaman Ermənistanda hökumətyönlü “Ermənistanın səsi” və “Hayots Aşxar” (“Ermənistan dünyası”) qəzetlərində bəzi kəskin yazılar yer almışdı. Məqalələrdə Ter-Petrosyanın İsrailə sədaqətindən bəhs edilirdi. Hər iki qəzetdə “Levon Hakob Ter-Petrosan, yoxsa Levon Frayim Pliskovski – Erməni Milli Konqresi, yoxsa Yəhudi Konqresi?” başlıqlı məqalə də dərc olunmuşdu. Məqalədə Ter-Petrosyanın prezidentlik kampaniyası üçün 100-200 milyon ABŞ dolları aldığı güman edilən zəngin rus yəhudi iş adamı ilə görüşünə dair məlumatlarla dedi-qodu etməyə çalışılırdı.¹⁸¹ “Pyu” (Pew) Araşdırma Mərkəzinin 2018-ci il mart ayına olan hesabatında Ermənistanın Şərqi Avropadakı ən antisemitist ölkə olduğu yazılmışdı.

Hesabatların təhlili göstərir ki, N.Paşinyanın iqtidara gəldiyi 2018-ci ildən ötən illər ərzində Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsi nəinki aşağı düşməmiş, əksinə hətta yüksəlmişdir. ADL-in 2021-ci ildəki araşdırmaları Ermənistandakı antisemitizmin səviyyəsi ilə bağlı obyektiv mənzərinin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Liqanın antisemitizm sorğusunun nəti-

¹⁸⁰ Yenə orada, -p. 12.

¹⁸¹ Yenə orada.. -p. 12.

cələrinə görə ermənilərin 68%-i yəhudilərin mənşə ölkələrindən daha çox İsrailə sadıq olduqlarını düşünür. Bu, Ermənistanda ermənilərin yəhudilərə "potensial satqın", "potensial xain" gözü ilə baxdığını, onlara etimadsızlığın və ögey münasibətin hökm sürdüyünü sübut edir. Sorğunun nəticələrinə əsasən ermənilərin 72%-i yəhudilərin iş dünyasında həddən artıq gücə malik olduğunu qeyd edirdi. Erməni respondentlərin 60%-i hesab edirdi ki, yəhudiləri öz soydaşlarından başqa heç kim maraqlandırmır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikrin formalaşmasında Ermənistanda uzun illər ərzində yəhudilərə qarşı aparılan təbliğat güclü rol oynamışdır. Sorğunun nəticəsindən həmçinin o da məlum olmuşdu ki, ermənilərin 53%-i yəhudilərin özlərini digər insanlardan daha üstün hesab etdiklərinə inanır.¹⁸² ABŞ Dövlət Departamentinin Dini Etiqad Azadlığı üzrə Beynəlxalq Hesabatında da Ermənistanda antisemitizmin artmasından narazılıq ifadə olunmuşdur.¹⁸³

Yuxarıda aparılan təhlillərə əsaslanaraq Ermənistanda antisemitizmin, yəhudilərin sıxışdırılması və assimliyasıyaya uğradılması siyasətinin bir neçə göstəricisini müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Yəhudi əhalinin 1991-ci ildən sonra sayının sürətlə azalması və mühacirəti. – Yuxarıda qeyd olunan məlumatlardan aydın olduğu kimi, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra yəhudilərin Ermənistandan İsrailə sürətli köçü müşahidə edilmişdir. Hazırda Ermənistanda yəhudi icmasının sayı azalmışdır. Mənbələrdən birində bu barədə belə yazılır:

¹⁸² Rachel, A. Does Armenia have an antisemitism problem?: [Electronic resource] / İsrail Hayom, -2021, December 20. URL: www.israelhayom.com/2021/12/20/does-armenia-have-an-antisemitism-problem/

¹⁸³ Yəne orada.

"Sovet hakimiyyətinin sonunda məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və antisemit hücumlar kəskin şəkildə artdı. Bu və Ermənistanın davam edən iqtisadi çöküşü Ermənistan yəhudilərini ölkədən qaçmağa vadar edir. Cəmi 20 il ərzində Ermənistanın yəhudi əhalisi 5000-dən bir neçə yüz nəfərə qədər azalmışdır".¹⁸⁴

Artıq dünya əhalisinin sayı ilə bağlı müxtəlif statistik hesabatlarda Ermənistandakı yəhudilərin sayı 500 nəfərdən də az göstərilir. 2018-ci ilə qədər 500 civarında göstərilən bu rəqəm, 2021-ci ilə aid hesabatlarda 100-lə 500-arasında dəyişir. Bu faktlar N.Paşinyan hökumətinin antisemitizm siyasətini davam etdirdiyini göstərir.¹⁸⁵

2. İsrail, yəhudi tarixi və mədəniyyəti abidələrinə qarşı vandalizm və saxtalaşdırma işləri. Bu məsələ Ermənistanda antisemitizmin artmasının başlıca göstəricilərindən biridir. Xüsusən Ermənistanda Holokost qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış abidənin dəfələrlə təhqirlərə məruz qalması ən bariz göstəricilərdən biridir. Aynur Əzimzadə bu barədə yazır:

"2003-cü ildə İrəvanda Holokost qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış abidənin başqa yerə köçürülməsi barədə qərar qəbul edildi. Buna səbəb bu ərazidə yeni obyektin tikilməsi göstərilirdi. Əslində, əsas səbəb erməni əhalisinin abidəyə vurduğu ziyanı gizlətmək idi. Lakin yəhudi icmasının səyi nəticəsində abidə şəhərin başqa ərazisinə köçürüldü. Abidənin yeni əraziyə qoyulmasından az sonra onun üzərində yenidən müxtəlif zədələr yaranmağa başladı. Naməlum şəxslər abidənin üzərindəki yəhudi simvolunu çəkic və mismarla silməyə cəhd göstərdilər. Ermənilər bu abidə üzərinə də yəhudilərə nifrətlərini nümayiş etdirdilər. Daha sonra İrəvan-

¹⁸⁴ Yəni orada.

¹⁸⁵ Jewish Population by Country 2021: [Electronic resource] / Worldpopulationreview, -2021. URL: www.worldpopulationreview.com/country-rankings/jewish-population-by-country

da 2004-cü il yəhudi Yeni ilinin son günündə naməlum Ermənistan vətəndaşları tərəfindən şəhərin mərkəzindəki ictimai parkda Holokost qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış abidənin üzərinə 666 "şeytan" rəqəmi yazıldı. Çox keçmədi ki, 2005-ci il yanvarın 26-da antisemit ermənilər tərəfindən bu abidənin üzərinə böyük faşist simvolu qara boya ilə çəkildi".¹⁸⁶

Təhlillərdən aydın olur ki, İrəvandakı Holokost abidəsi 2003 və 2005-ci illərdə dəfələrlə vandalizmə məruz qalsa da, rəsmi dairələr bu iyrənc aktları pisləyən hər hansı fikir bildir-məmişlər.¹⁸⁷ Hesabatlardan birində məsələ ilə bağlı yazılır:

"Ermənistanın paytaxtında Holokost abidəsi dəfələrlə dağıdılmışdır. Təbii ki, bir çox ölkələr cahil xalqın məhsulu olan belə xoşagəlməz hadisələrlə üzləşmişlər. Amma Ermənistanda belə fikirlər hətta aparıcı siyasətçilər və media nümayəndələri tərəfindən də dəstəklənir".¹⁸⁸

Aparılan təhlillər göstərir ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın ərazilərini işğaldan azad etməsi ilə nəticələnən 44 günlük müharibə zamanı İsrailə Azərbaycanın hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığı Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə səbəb olmuş, yəhudi nifrətindən doğan çağırışların güclənməsi müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2021-ci il fevral ayının

¹⁸⁶ Azimzade, A. -Ermenistan'da anti-semitizm ve yahudilerin yaşam koşulları // Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, - İzmir, -2019, 8-10 Kasım, - 2019, -s. 347.

¹⁸⁷ Sidman, F. Armenian anti-Semitism rears its ugly head: [Electronic resource] / Israel National News. URL: www.israelnationalnews.com/Articles/Article.aspx/22114

¹⁸⁸ Situation in Armenia on implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: [Electronic resource] / United Nations Human Rights Treaty Bodies. -2007, URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/cerd/Shared%20Documents/arm/int_cerd_ngo_arm_27086_E.docx/ -p. 13.

Most people today associate the six pointed star (heagram) with the Jewish Star of David (Magen David) as it is the modern symbol of Jewish identity and Judaism. In 1948 it was even accepted on the official flag of Israel. According to Wikipedia: "Its use as a symbol of the Jewish community dates to the 17th century." However, like many other aspects of Armenian culture, not much has been written about the Armenian usage of the heagram. Even though its usage in science, art, architecture, decorations and even for religious purposes has been extensive throughout the history.

Below you can see the photo of the handle of a dagger excavated in Ashtarak ("Venik" Hever)

burial (3rd millennium BC, Armenia)

Now you see why you #VoteArmeniaNo

Tərcüməyə bax:

12-də İrəvan şəhərindəki Holokost qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış abidə növ-bəti dəfə təhqir edilmişdi.¹⁸⁹

Ermənilər nəinki yəhudi izləri olan abidələri dağıdır, hətta gülünc şəkildə iddia edirlər ki, guya İsrail bayrağında əks olunmuş hekaqram təsviri (altıguşəli ulduz, Davud peyğəmbərin ulduzu) ermənilərə məxsusdur.

3. Həm ölkə daxilində, həm də ölkədən xaricdə yəhudiəsilli tədqiqatçılara, alimlərə, jurnalistlərə qarşı antisemit çağırışlar, mənəvi-psixoloji terror.

– Bu cür fəaliyyətlər zaman-zaman Ermənistanı müşahidə edilsə də, 2020-ci ildən sonra daha da artmış, ermənilərin mənəvi-psixoloji terror hücumları lokal səviyyədə çıxaraq daha global informasiya müstəvisinə yüksəlmişdir. Məsələn, İsraili tədqiqatçı, Netanyadakı İqtisadi Sülh Mərkəzinin redaktoru, "Qadınlar və Cihad: Amerika, İsrail və Ərəb KİV-lərində Fələstinli qadın kamikadzelərə dair polemikalar" kitabının müəllifi Raşel Avraham belə hücumlara məruz qalan şəxslərdən biridir. O, müəllifi olduğu bəzi fikirlərə görə ermənilər tərəfdən antisemit hücumlara məruz qalması ilə bağlı 2021-ci ilin dekabr ayında xüsusi məqalə yazmışdır. "İsrail Hayom"

¹⁸⁹ Expose anti-semitism in Armenia: [Electronic resource] / Votervoice - 2021. URL: www.votervoice.net/mobile/azeri/Campaigns/81135/Respond

qəzetində dərc edilən “Ermənistanda antisemitizm problemi varmı?” adlı məqalədə müəllif belə yazırdı:

“Pandemiya başlayandan bəri bir çoxları Amerika və Avropada antisemitizmin sürətli yüksəlişindən danışsa da, antisemitizmin sürətlə artması müşahidə olunan başqa bir ölkə var, bu əksər insanların diqqət mərkəzindən kənarda qalan Ermənistandır”.¹⁹⁰

Müəllif məqaləsində yazılarına görə ermənilərin “LinkedIn” sosial platforması üzərindən ona hücumu keçdiklərini, onu “sionist pisliyi” və “sionist nəcisi” adlandırdıqlarını qeyd edirdi.¹⁹¹

ABŞ Dövlət Departamentinin dini azadlıqlarla bağlı son dövrlərdə qəbul edilən hesabatlarında isə 2020-ci ilin intensiv payız döyüşləri zamanı yəhudi icmasının üzvləri və digər müşahidəçilərin fikrincə, Ermənistanda sosial mediada antisemit paylaşımların sayının artdığı qeyd edilmişdir. Yəhudi icmasının üzvləri ictimai nəqliyyatda onlara ünvanlanan antisemit şərhələrlə də qarşılaşdıklarını qeyd etmişdilər.¹⁹² Bu məlumatın həqiqiliyinin yoxlanılması məqsədi ilə Facebook Sosial Şəbəkəsində Ermənistanı aid bir neçə çoxminli səhifə istifadəçilərinin paylaşımlarına diqqət yetirmək kifayətdir. Məsələn, “Ermənistan, biz həmişə səninləyik” səhifəsinin istifadəçiləri İsrail bayrağının üzərinə müxtəlif təhqiredici ifadələr yazıb paylaşmaqla yəhudilərə olan ifrat nifrət hissələrini nümayiş etdirmişdilər. Bu ifadələr içərisində ən çox səslənəni “İsrail soyqırımını müdafiə edən ölkədir” şüarı idi. Maraqlıdır ki, bu cür paylaşımlar hətta Amerika Erməni Milli Komitəsinin (ANCA) səhifəsində də paylaşılmışdı.¹⁹³

¹⁹⁰ Rachel, A. Does Armenia have an antisemitism problem?: [Electronic resource] / İsrail Hayom, -2021, December 20. URL: www.israelhayom.com/2021/12/20/does-armenia-have-an-antisemitism-problem/

¹⁹¹ Yenə orada

¹⁹² Yenə orada

¹⁹³ Mənbə: Facebook URL: www.facebook.com/groups/684130632024418/permalink/1035756240195187/

⇒ ISRAEL - A GENOCIDE-SURVIVOR STATE:

STOP ARMING TURKEY & AZERBAIJAN'S GENOCIDAL WAR ON ARMENIANS

ANCA
4 October 2020 - 18

Israel, safe refuge to Jews who escaped the Holocaust, is arming mercenary Turkish & Azerbaijani attacks on Armenia, a fellow genocide-survivor state.

Please L... Deveneta box

əsas simaları "Gənc türklər" hərəkatının nümayəndələri olmuş və onlar sionistlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində bəzi sovet tarixçilərinin əsərlərində də bununla bağlı məsələlərə yer verilmişdir.¹⁹⁴ Belə nifrət doğuran və ermənilər arasında yəhudilərə qarşı kin-küdurət aşıl原因an məlumatlara Ermənistanda nəşr edilən bir çox "tarixi əsərlərdə" də rast gəlinir.

2003-2004-cü illərdə Ermənistandakı ALM televiziya yəhudilərə qarşı çıxışların əsas kürsüsünə çevrilmişdi. Televiziyanın o zamankı rəhbəri Tiqran Karapetyan yəhudilərə qarşı xüsusi nifrəti ilə seçilirdi. Geniş kütləyə xitab edən bu televiziyanın efirindən neo-nasist erməni təşkilatı olan "Erməni-Ari Birliyi"-nin sədri Armen Avetisyan yəhudilərin ölkədən qovulması barə-

4. Antisemit çağırışlar üçün çap və media məhsullarının yayılmasına rəvac verilməsi. Bunun qarşısının alınması üçün addımların atılmaması və ya formal xarakter daşması. – Ermənilərin uzun illər ərzində apardıqları saxta təbliğatın əsas amillərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, 1915-ci ildə Şərqi Anadoludan ermənilərin köçürülməsi haqqında "Təhcir Qanunu" qəbul edilən dövrdə Osmanlı hökumətinin

¹⁹⁴ Sidman, F. Armenian anti-Semitism rears its ugly head: [Electronic resource] / Israel National News. URL: www.israelnationalnews.com/Articles/Article.aspx/22114

də dəfələrlə radikal çağırışlar etmişdi.¹⁹⁵ Doğrudur, bu şəxs 2005-ci ildə milli ayrı-seçkilik salan çağırışlarına görə həbs edil-sə də, əslində onun həbsinin səbəbi Ermənistan rəhbərliyindəki şəxsləri "homoseksual" adlandırması ilə bağlı olmuşdu. ¹⁹⁶ 2004-cü ildə hökumətyönlü bir radio aparıcısı aylarla antisemit fikirlər səsləndirmiş, yəhudilərə qarşı təhqiramiz söyüşlər isti-fadə etmişdi.¹⁹⁷ Bu proses 2020-ci ildə Ermənistanın ağır məğ-lubiyyəti ilə nəticələnmiş 44 günlük müharibədən sonra daha da güclənmiş, 2021-2022-ci illərdə də davam etmişdir.

Avropanın etnik cəhətdən ən homogen ölkəsi olan Ermənis-tanda antisemitizm əhval-ruhiyyəsi qədim yəhudi icmasının məs-kunlaşdığı bir müsəlman ölkəsi olan Azərbaycandakı multikul-tural mühitlə ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Quba rayonunda vaxtilə "Kiçik Qüds" adlandırılmış Qır-mızı Qəsəbədə təxminən 4000 dağ yəhudisi yaşayır. 1918-ci ildə azərbaycanlılarla birlikdə bölgədə yaşayan yəhudilərin böyük bir hissəsi erməni quldur dəstələri tərəfindən məhv edilsə də, icma indiyədək mövcudluğunu Azərbaycan dövlətinin qayğısının sa-yəsində saxlaya bilmişdir. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində əsasən Rusiya, ABŞ və İsrailə mühacirət edən bir çox dağ yəhudi-ləri öz vətənləri Azərbaycan ilə əlaqələrini saxlayır və Azərbay-

¹⁹⁵ Danelyan, E. Armenia's Jews Alarmed By Nascent Anti-Semitism : [Electronic resource] / Azatutyun. -2005, January 25. URL: www.azatutyun.am/a/1575475.html

¹⁹⁶ Armenian neo-Nazi leader charged with inciting ethnic hatred: [Electronic resource] / World Jewish Congress. -2005, 25 January. URL: www.worldjewishcongress.org/en/news/armenian-neo-nazi-leader-charged-with-inciting-ethnic-hatred-nbsp-nbsp

¹⁹⁷ Situation in Armenia on implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: [Electronic resource] / United Nations Human Rights Treaty Bodies. -2007, URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/ARM/INT_CERD_NGO_ARM_27086_E.docx/ 37 p., p. 13.

Ermənistanda yəhudilərin ibadət etməsi üçün cəmi bir məbəəd vardır. Ermənistandakı yəhudi baş ravvinin oturduğu yeganə ibadət xana İrəvan şəhərində yerləşir.²⁰¹

Mordeçay Navi Sinaqoqu İrəvanın Kentron rayonunun Nar-Dos küçəsində yerləşir. Sinaqoq 2011-ci ilin iyununda erməni biznesmen David Qalstyanın maliyyə yardımı ilə açılmışdır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 8 sinaqoq vardır. Bakıda 2, Quba rayonunda 4, Oğuz rayonunda 2 yəhudi sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Faktlar Ermənistanda yəhudilər əleyhinə siyasətin getdikcə artdığını göstərir. Yəhudilərin bu ölkədən çıxıb getmələrinin başlıca səbəblərindən biri məhz antisemitizmdir.

3.3. İsraildəki erməni icması, təşkilatları, kilsələri və tədqiqat mərkəzləri

Ermənistandakı yəhudi icmasından fərqli olaraq İsraildəki erməni icmasına heç bir təzyiq göstərilmişdir. Ermənilər İsraildə əsasən Təl-Əviv və Hayfa şəhərlərində, eləcə də Qüdsdə (Yeruşəlim) məskunlaşmışlar. Erməni əsilli İsrail vətəndaşlarının İsrail Dövlətinin ərazisində və İordan çayının qərb sahilində təxminən 2000 nəfər olduqları mənbələrdə qeyd olunur. Bunların yarısı Qüdsün (Yeruşəlim) Erməni məhəlləsində yaşayırlar.²⁰²

Doğrudur, II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə İsraildə yaşayan ermənilərin sayı azalmışdır. Lakin azalma heç də İsrail Dövlətinin erməni siyasəti ilə bağlı olmamışdır. Bu daha

²⁰¹ Armenia: [Electronic resource] / The official site of World Jewish Congress, - 2022. URL: www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/AM.

²⁰² The Armenian quarter in Jerusalem: [Electronic resource] / Jewish Virtual Library. - 2020. URL: www.jewishvirtuallibrary.org/jerusalem-s-the-armenian-quarter.

çox ermənilərin SSRİ ərazisinə köçmələri, Qafqazda möhkəmlənməyə çalışmaları ilə əlaqədar olmuşdur. Statistik rəqəmlər, erməni müəlliflərinin əsərlərindəki məlumatlar göstərir ki, müharibədən sonrakı illərdə Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində yaşayan ermənilərin sayı kütləvi şəkildə azalmışdır. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərində – Qüdsün (Yerusəlim) ingilislərin nəzarətində olduğu dövrdə keçirilən əhalinin siyahıyaalınmasında Fələstin ərazisində 3524 nəfər erməninin yaşadığı göstərilirdi. 1947-ci ildə Fələstindən təqribən 1500 nəfər erməni mühacirət etdi. Ermənilərin əksəriyyəti o zaman SSRİ-nin tərkibində olan Ermənistan SSR-ə köçmüşdü. Bu barədə 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi “Fələstin erməniləri (1918-48)” adlı məqaləsində məlumat verən Beross Der Matossian həmin köçü Qüdsdəki (Yerusəlim) erməni əhalisinin uzunmüddətli azalmasının başlanğıcı kimi qiymətləndirmişdir.²⁰³

Proses 1948-ci ildə xeyli gücləndi.²⁰⁴ Bunun əsas səbəblərindən biri Sovet İttifaqının xaricdən köçürülən ermənilərə firavan həyat vəd etməsi idisə, digər səbəbi 1948-ci il müharibəsi idi. Məlum olduğu kimi, müharibənin başlandığı ərəfədə Fələstinin əksər yerlərindən ermənilər təhlükəsizlik məqsədi ilə əvvəlcə Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsinə sığınmışdılar. Erməni tədqiqatçıları əsaslandırmağa çalışırlar ki, bölgədəki ermənilər üçün təhlükənin güclənməsinin başlıca səbəbi onların Fələstin ərəbləri ilə yaxınlığı, hətta bir çox ermənilərin dil və mədəniyyət baxımından ərəbləşməsi olmuşdur. Əslində isə ermənilərin İsrail əleyhinə fəaliyyətləri heç də dil və mədəni təsirlərdən qaynaqlanmamışdır. Məlum olduğu kimi, o zaman bölgə uğrun-

²⁰³ Bedros, D.M. The Armenians of Palestine 1918–48 // *Journal of Palestine Studies*, -2011, № 41 (1). -s. 31.

²⁰⁴ Tsimhoni, D. Demographic Trends of the Christian Population in Jerusalem and the West Bank 1948–1978 // *Middle East Journal*, -1983, № 37 (1), -s. 61.

da SSRİ və Britaniya-ABŞ cütlüyü arasında ciddi mübarizə gedirdi. Yəhudi dövlətinin yaradılması məsələsinin Böyük Britaniya və ABŞ tərəfindən dəstəklənməsi, SSRİ-ni ərəblərin təbii müttəfiqinə çevirirdi. Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətinin aləti rolunu oynamış, Osmanlı dövlətinə qarşı da məhz Rusiyanın ciddi təhdidi ilə çıxmış ermənilərin həmin maraqlara xidmət edənlərlə yaxınlaşmasını bu amil şərtləndirmişdir.

Ermənilər digər ölkələrdə olduğu kimi, İsraildə də ümum-erməni işi uğrunda saxtakar təbliğatlarını genişləndirmək üçün təşkilatlanmışlar. Onların bu ölkədə bir sıra təşkilatları fəaliyyət göstərir.

İsrail Erməni İcmaları İttifaqı Assosiasiyası İsraildə fəaliyyət göstərən erməni icmalarının və təşkilatlarının maraqlarını təmsil edir. Təşkilatın başlıca məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- təşkilat üzvləri üçün mədəni tədbirlərin, dərslərin, konfransların və tətillərin təşkili;
- dünyadakı erməni icmaları ilə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi;
- Ermənistanı dəstəkləmək üçün vəsaitlərin toplanılması;
- İsrailin “erməni soyqırımı”nı tanımasını təşviq etmək.

Assosiasiya qeyri-kommersiya təşkilatı hesab edilir. Təşkilata onun məqsədlərinə dəstək verən hər bir İsrail vətəndaşı və sakini üzv ola bilər.

Assosiasiyanın həmsədrlərindən biri Kristina Movsisyandır. O, 1985-ci ildə Ermənistanda anadan olmuşdur. 9 yaşında İsrailə mühacirət etmişdir. K.Movsisyanın maliyyə haqq-hesablarını və assosiasiyaları idarə etməkdə çoxillik təcrübəsi vardır. Əvvəllər böyük şirkətlərin müştəri xidmətlərində çalışan K.Movsisyan həmçinin Möhtaclara Yardım Təşkilatını da idarə edir. O, İsrailin Batyam şəhərində yaşayır.

Təşkilatın digər həmsədri olan Harut Bramyan 1981-ci ildə Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində anadan olmuşdur. Özü **nü** tarixdə heç zaman baş verməmiş “erməni soyqırımı”ndan sağ **qalan** üçüncü nəslin nümayəndəsi kimi təqdim edir. Qüdsün (Yerusəlim) erməni icmasının fəalllarından və başçılarından biridir. **O**, həmçinin Qüds (Yerusəlim) Humanitar Təşkilatının və Erməni Milli Komitəsinin sədri vəzifələrini yerinə yetirir. Əvvəllər 10 il Qüdsdəki (Yerusəlim) erməni məktəbində işləmiş, burada ictimai fəaliyyətlərə cavabdeh olmuş, tarix və coğrafiyadan dərs vermişdir. **O**, Qüds (Yerusəlim) İvrit Universitetində Beynəlxalq münasibətlər və sosiologiya üzrə bakalavr təhsili, Beynəlxalq hüquq və münaqişələrin həlli ixtisası üzrə magistr təhsili almışdır.

Assosiasianın direktoru Haqop Cernazyandır. **O**, 2000-ci ildə Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində anadan olmuşdur. Yerli erməni icmasının fəalı və “Hoyetçmen Yerusəgem” Gənclər Təşkilatının idarə heyətinin üzvüdür. H.Cernazyan iki il İsrail Dövləti Prezident Aparatının Siyasət şöbəsində və Planlaşdırma və strategiya departamentində dövlət qulluğunda çalışmışdır. Yerusəlim İvrit Universitetinin İslam Araşdırmaları, Yaxın Şərq və Ümumi Tarix fakültəsinin bakalavr pilləsində təhsil almışdır. Qüdsdəki (Yerusəlim) erməni məhəlləsində yaşayır.

Təşkilatın direktorlar şurasına Gevork Qukasyan, Marina Arutunyan, David Sağyan, Robert Ohanyan, Diana Qalstyan, Macarıstanəsilli yəhudi milliyətindən olan Yaron Veyiss də daxildir. David Sağyanın tərcümeyi-halında onun Azərbaycanın Qarabağ regionunun dağlıq hissəsində doğulduğu qeyd edilir.²⁰⁵

Azərbaycanın işğalçı Ermənistan üzərində qazandığı zəfər ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra İsrail Er-

²⁰⁵ Board of Directors: [Electronic resource] / Armunion, -2021. URL: <http://armunion.org.il/eng/about/>

məni İcmaları İttifaqı Assosiasiyası qondarma "Artsax müharibəsi" əlillərinin, əslində isə erməni terrorçularının bərpası üçün ianələrin toplanılmasına başlamışdır.²⁰⁶

İsraildə fəal işlər aparan digər bir erməni təşkilatı Kimsəsiz Ermənilərə Yardım Cəmiyyətidir (SOAR). Bu cəmiyyət bütün dünyada yetim qalmış erməni uşaqlara və əlilliyi olan böyüklərə humanitar yardım göstərmək adı altında fəaliyyət göstərir.²⁰⁷ Təşkilatın Qüds (Yerusəlim) bölməsi 2015-ci ilin aprelində yaradılmışdır. Təşkilatın idarə heyətində 5 nəfər təmsil olunur.²⁰⁸

Nanor Arakelyan SOAR-ın prezidentidir. O, Fələstində Ramallahda böyümüşdür, Qüdsdə (Yerusəlim) yaşayır.

Arakelyan Beytlehem Universitetində Sosiologiya üzrə bakalavr təhsili almışdır. O, gənc yaşlarından "Sabeel Ecumenical Center", "OneVoice Movement", "YWCA-Phalestine" kimi müxtəlif təşkilatlarda könüllü fəaliyyət göstərmişdir. 2011-ci ildə Gümrü və Tsaxkadzorda bir sıra təşkilatlarda könüllü kimi işləmişdir. O, Ermənistandakı gənc qadınların, uşaq evlərindəki yeniyetmə qızların təşkilatlandırılması istiqamətində iş aparmışdır.²⁰⁹

İdarə heyətinin digər bir üzvü olan Arda Ağazaryan Qüdsdə (Yerusəlim) doğulub boya-başa çatmışdır. İngilis ədəbiyyatı üzrə bakalavr dərəcəsinə malik olan bu şəxs media, kommunikasiyalar və film istehsalı ilə bağlı bir neçə seminarda iştirak etmişdir. O, Ram FM Radio Stansiyasında aparıcı və prodüser, Fələstində Gənc Qadınların Xristian Birliyində (YWCA) Media və Təbliğat üzrə əlaqələndirici kimi çalışmışdır. A.Ağazaryan Yaxın

²⁰⁶ Donate: [Electronic resource] / Armunion, -2021. Url: <http://armunion.org.il/eng/donate/>.

²⁰⁷ Mission and vision of SOAR: [Electronic resource] / SOAR, -2021. Url: www.soar-us.org/mission/.

²⁰⁸ SOAR - Jerusalem Chapter: [Electronic resource] / SOAR, -2021. URL: <https://www.soar-us.org/jerusalem/>.

²⁰⁹ Yenə orada.

Şərq regionundan Ümumdünya Gənc Qadınların Xristian Birliyi Şurasında (Nayrobi, Keniya, 2007-ci ildə seçilmişdir) təmsil olunan ilk gənc qadın olmuşdur. A.Ağazaryan münəfiqə və sülhməramlılıq mövzusunda müxtəlif danışıqlar aparmışdır. O, ABŞ və Avstraliyada keçirilən beynəlxalq toplantılara məruzəçi kimi dəvət olunmuşdur.²¹⁰

İdarə heyətinin başqa bir üzvü Sarin Gecəquşyan Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində doğulmuşdur. 2017-ci ildə burada St.Tarkmançatz erməni məktəbini bitirmişdir. Yerusəlim İvrit Universitetində Kriminologiya və Beynəlxalq Münasibətlər ixtisası üzrə təhsil almışdır. O, həmçinin Ermənistanda Patriarxlığın arxivində araşdırmalar aparmışdır. S.Gecəquşyan Qüdsdəki (Yerusəlim) Erməni Gənc Kişilər Cəmiyyətinin katibi, Həyəcmen Klubunun İcraiyyə Komitəsinin üzvüdür. O, həm də missiyası Qüdsdə (Yerusəlim) erməni kimliyini, varlığını və mədəniyyətini qorumaq və inkişaf etdirmək olan yeni yaradılmış Armadner Komitəsinin katibi, Qüdsün (Yerusəlim) "Erməni Soyqırımı" Birləşmiş Komitəsinin üzvüdür.²¹¹

İdarə heyətinin digər bir üzvü olan Malkon Marizyan Livanın Beyrut Amerika Universitetində Psixologiya ixtisası üzrə bakalavr dərəcəsini və İngiltərənin London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər Məktəbində İnsan Hüquqları ixtisası üzrə magistr dərəcəsini almışdır.²¹²

İsraildəki erməni icması arasında kilsələr fəal iş aparır. Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində bir neçə kilsə aktiv fəaliyyət göstərir. Müqəddəs Yaqub Katedralı – Vəngi bunlardan ən fəalıdır. Onun eramızın IV əsərində qurulduğu güman olunur. Ehtimal edilir ki, 12-ci əsrdə məbəddə təmir işləri həyata keçirilmişdir.

²¹⁰ Yenə orada.

²¹¹ Yenə orada.

²¹² Yenə orada.

Fəallığı ilə seçilən başqa bir kilsə Müqəddəs Toros kilsəsidir. Məlumatlara görə, kilsə XIII əsrin 70-80-ci illərində inşa olunmuş, 1727-ci ildə isə bərpa edilmişdir.

Müqəddəs Baş Mələklər və yaxud Deyr əl-Zeytun kilsəsi bəzi ehtimallara görə IV əsrdə qurulmuşdur.

İsraildə müxtəlif kilsələrin tərkibində erməni məktəbləri və ya erməni dilini öyrədən kurslar da fəaliyyət göstərir. Bunlardan ən məşhurlarından biri Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində fəaliyyət göstərən Müqəddəs Tarkmançatz Monastrında yerləşən məktəbdir.

Qüdsün (Yerusəlim) erməni məhəlləsində həmçinin Aleks və Mariya Manukyan Seminariyası fəaliyyət göstərir. Bu təhsil müəssisəsi 1975-ci ildə erməni əsilli ABŞ iş adamı Aleks Manukyanın vəsaiti hesabına yaradılmışdır.

Qüdsdəki (Yerusəlim) digər erməni məktəbi – Müqəddəs Tərcüməçilər Təhsil Kompleksidir. Onun nəzdində uşaq bağçası, ibtidai və orta məktəb fəaliyyət göstərir və bəzi məlumatlara görə, burada təqribən 6500 nəfər təhsil alır.²¹³

Belə kurslardan biri Jaffadakı Müqəddəs Nikolay monastrının nəzdində 2020-ci ilin dekabr ayından etibarən fəaliyyət göstərir. Dördsinifli məktəbdə şagirdlər səviyyələrə, onların yaşına və dilin dialektlərinə görə bölünür. Yəni burada həm erməni dilinin şərq, həm də qərb ləhcələri öyrədilir. İlk açıldığı dövrdə birinci sinif 75-ə yaxın şagird qəbul edilmişdir. Məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, Hayfada da siniflərin açılması planlaşdırılır.²¹⁴

²¹³ Alex and Marie Manoogian to be Interred in Holy Etchmiadzin: [Electronic resource] / AGBU, -2021. URL: www.agbu.am/en/project-programs-2/154-archive-2007-1/news/481-alek-mari-manukyaner-hayastan-2.

²¹⁴ לימודי ארמנית ביפו: [Electronic resource] / Armunion, -2021. URL: <http://armunion.org.il/news/לימודי-ארמנית-ביפו/>;

Ermənilərin təşkilatları ilə yanaşı İsraildə müxtəlif universitetlərdə, qurumlarda erməniləri və Ermənistanı öyrənən mərkəzlər də fəaliyyət göstərir. Məsələn, İvrit (Hebrew) Universitetinin Afrika və Asiya Araşdırmaları İnstitutu erməni dilini, ədəbiyyatını, tarixini, mədəniyyətini və erməni soyqırımını öyrənmək üçün ixtisaslaşan bir ermənişünaslıq proqramı qurmuşdur.

Beləliklə, fəsilə araşdırılan məsələlərdən aydın olur ki, Ermənistanda 1991-ci ildən sonra antisemitizmin səviyyəsi yüksəlmişdir. Ermənistan cəmiyyətində siyasi, iqtisadi və milliyətçi antisemitizmin təzahürləri açıq formada özünü büruzə verir. Anti-iudaizm ermənilər arasında əlamətləri aşkar görünməyən, gizli – latent şəkildə inkişaf edir. İrqi antisemitizm özünü Ermənistanda dövlətin icazəsi ilə legal fəaliyyət göstərən Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının çağırışlarında siyasi səviyyədə göstərir. Ermənistanda yəhudilərin sosial cəhətdən aşağı təbəqə kimi görülməsini müxtəlif beynəlxalq hesabatlar da əks etdirir. Bu isə ölkədə sosial antisemitizmdən xəbər verir.

Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2018-ci ildə Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələnən "məxməri çevriliş"dən sonra ölkədə antisemitizmin səviyyəsi nəinki aşağı düşməmiş, əksinə artmışdır. Hökumətin bu prosesin qarşısını almaq üçün hər hansı bir siyasəti və proqramı mövcud deyildir. Bir çox hallarda cinayət və vandalizm səviyyəsinə yüksələn antisemit hərəkətlərə isə ölkənin hüquq mühafizə orqanları və digər dövlət strukturları tərəfindən göz yumulur. Ermənistan

yəhudilər üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin bütün göstəricilərinə görə Azərbaycan və Gürcüstana ududur. Əvəzində isə Ermənistanda İkinci Dünya müharibəsi illərində Holokostu törədən nasizm ideallaşdırılır, nasistlərlə fəal əməkdaşlıq etmiş şəxslər cəmiyyətə qəhrəman kimi təqdim edilir, onlara abidələr ucaldılır. Bununla bağlı olaraq 2019-cu il oktyabrın 11-də MDB dövlət başçılarının Türkmənistanın paytaxtı Aşqabadda keçirilən şurasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin səsləndirdiyi fikirlər diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın dövlət başçısı Ermənistanda nasizmin ideallaşdırılması ilə bağlı faktlara əsaslanan aşağıdakı fikirlərini səsləndirmişdi:

"Biz dövlət başçıları faşistlərin qəhrəman kimi qələmə verilməsinin əleyhinə dəfələrlə çıxış etmişik. Təəssüf ki, MDB məkanında, xüsusən Ermənistanda belə hallar baş verir. Orada əvvəlki hakimiyyət Yerevanın mərkəzində faşist cəlladı və satqın, Qaregin Njde ləqəbi ilə alman faşistlərinə xidmət etmiş Qaregin Ter-Arutunyana heykəl qoyub. MDB ölkələrindən olan müharibə veteranlarının böyük bir qrupu Ermənistanın əvvəlki rəhbərliyinin bu həyasız addımına qarşı dəfələrlə etirazını bildirib. 2019-cu ilin mayında Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi "Nasizmin qəhrəmanlıq kimi qələmə verilməsi, neonasizmin, irqçiliyin, irqi ayrı-seçkiliyin, ksenofobiyanın və onlarla bağlı dözümsüzlüyün müasir formalarının yayılmasına şərait yaradan praktikanın digər növləri ilə bağlı vəziyyət haqqında" məruzə təqdim edib. Həmin məruzədə deyilir: "Ermənistanın keçmiş hakim respublikaçılar partiyası millətçi təmayüllü, Üçüncü Reyx ilə əməkdaşlıq etməsi haqqında məlumat olan, birmənalı siyasi mövqeyi olmayan Qaregin Njdenin xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün addımlar atıb". Bu, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin mövqeyidir. ...2016-cı ildə Ermənistan paytaxtının mərkəzində bu satqın cəllada hündürlüyü 6 metrə yaxın olan heykəl qoyulub. Təəssüf ki, Ermənistanın yeni hakimiyyəti

bu heykəli götürməyib. Hesab edirəm ki, MDB məkanında faşizmin qəhrəmanlıq kimi qələmə verilməsinə yer yoxdur".²¹⁵

Tədqiqatlardan aydın olur ki, İsraildə ermənilərin sayı XX əsrin ortalarından etibarən azalmışdır. Lakin bu heç də İsrailin erməni siyasəti ilə bağlı olmamışdır. Ermənilərin miqrasiyası daha çox həyat şərtləri və tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni şəkildə yaradılmış Ermənistanı erməniləşdirmək planları ilə bağlı olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər İsraildə və onunla həmsərhəd olan bir çox bölgələrdə yaşamaqda davam edirlər. Onların İsraildəki təşkilatlarının, kilsələrinin və tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyəti daha çox İsrailin Azərbaycanla və Türkiyə ilə münasibətlərini pozmaq məqsədi güdür.

²¹⁵ İlham Əliyev Aşqabadda MDB Dövlət Başçıları Şurasının məhdud tərkibdə iclasında iştirak edib: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. -2019, 11 oktyabr. URL: <https://president.az/az/articles/view/34410>

IV FƏSİL

İSRAİL ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏ APARAN ZORAKI QEYRİ-DÖVLƏT AKTORLARI VƏ ERMƏNİSTAN

4.1. Yaxın Şərqdə zorakı qeyri-dövlət aktorlarının və terror təşkilatlarının rolu

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqin tarixi şiddətli münaqişələrə – dövlətlərarası müharibələr, vətəndaş müharibələri, üsyanlar, inqilablar, çevrilişlər, xarici güclərin işğalları, etnik və məzhəb qarşıdurmaları ilə doludur. Xüsusilə, 1967-ci ildə İsrail ilə Misirin başçılıq etdiyi bir qrup ərəb dövləti arasında baş vermiş müharibədən sonra Yaxın Şərqdə sülh əldə etmək çətin olmuşdu. Regionda bəzi dövlətlərin öz sərhədləri daxilində güc tətbiqində inhisarcılıqları yoxdur. Bu o deməkdir ki, hazırda zorakılıq edən qeyri-dövlət aktorları regionda siyasi hadisələrin gedişində həyati və həlledici təsir gücünə malikdirlər. Regionda münaqişələrin hazırkı səviyyəsi və xarakteri dövlətlərin gücünü daha da aşağı salır. Bu isə zorakı qeyri-dövlət aktorlarına regionun siyasətinə deyil, həm də siyasi dəyişikliyin gedişinə təsir etmək imkanları yaradır.

İsrail əleyhinə olan zorakı qeyri-dövlət aktorlarının fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, onların tərkibi və strukturu xeyli çoxşaxəli və rəngarəngdir. Regionda daha böyük islam dini kütləvi hərəkatların kölgəsində fəaliyyət göstərən, HƏMAS və ya Hizbullah kimi daha çox strukturlaşmış qeyri-dövlət aktorlarının kiçik tərəfdaşları rolunda çıxış edən ən müxtəlif qruplar vardır. Üzvlərinin sayı çox olan aktorlarla yanaşı, Fələstin İslami Cihadı, Əl-Əqsa Şəhidləri Briqadası kimi kiçik qruplar vardır. Bu cür təşkilatlar onilliklər ərzində mövcud olsalar da fəaliyyətlərində məxfiliyi qorumaqdan ötrü üzvlük məsələsini çox məhdud və müstəsna səviyyədə saxlayırlar. Bu qruplar özlərinin zorakılıq aktları ilə yanaşı, bəzi hallarda digər daha böyük qrupların tapşırıqlarını icra edir və ya tərəfdaşları kimi çıxış edirlər.

Bu qrupların zorakı qeyri-dövlət aktorları adlandırılmasının səbəbi onların müxtəlif ölkələr tərəfindən siyasi proseslərin iştirakçıları, digər ölkələr tərəfindən isə terror təşkilatları kimi tanınmasıdır. Belə olan halda ölkələrin siyasi mənafeələrinə uyğun olaraq təşkilatların xarakterizə edilməsi də dəyişir. Məsələn, Əl-Qaidə, Ənsar əl-İslam (Əİ) və Kataib Hizbullah (KH) kimi transmilli qeyri-dövlət aktorları ABŞ Dövlət Departamenti tərəfindən xarici terrorçu təşkilatlar siyahısına salınmışdır. Ənsar əl-İslam sələfi-cihadi prinsiplərinə əsaslanan sünni qrupudur. Onun əsas missiyası İraqdakı kürd regional hökumətinə müqavimət göstərmək və bu bölgədə sünni İslam hakimiyyəti potensialını inkişaf etdirmək olmuşdur. Kataib Hizbullah nisbətən böyük şiə hərbişədirilmiş qrupdur. İran tərəfindən dəstəkləndiyi və İraqda əksəriyyət təşkil edən şiə icmasının xeyrinə fəaliyyət göstərdiyi bəllidir. İran dövləti İraq siyasətinə təsir imkanlarını gücləndirmək üçün bu təşkilatı dəstəkləyir. İraqdakı Xalq Səfərbərlik Birliklərinin (və yaxud İran modelində adlandığı kimi bəsicin – red.) yaradılmasında bu qeyri-dövlət aktoru əhəmiyyətli rol oynamışdır.²¹⁶ Bəzi məlumatlara görə, Kataib Hizbullahın hər an təşkilatlanmağa hazır olan 30.000 mülki döyüşçüsü vardır. Onlar 2014-cü ildə İraqda İŞİD-ə qarşı hərəkətə keçmişdilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, İraq, Suriya, Yəmən və Liviyadakı müharibələrdən sonra yaranan çoxlu digər qeyri-dövlət zorakı aktorları və ya terror qruplaşmaları vardır. Bu qruplar içərisində İraqdakı Ceyş Rical əl-Tariqə ən-Nəqşbəndiyə (İraqlı sünni millətçilərin təşkilatı), Suriyadakı Əhrar əl-Şam (Suriya sələfilərinin təşkilatı), Yəməndəki Husilər (Yəmən şiə millətçiləri), Liviyada Liviya İslami Mübarizə Qrupu (Liviyalı Sələfi cihadçı qrup).

²¹⁶ Dallas, F. C. Violent Non-State Actors in the Middle East: Origins and Goals // Regional Security in the Middle East Sectors, Variables and Issues. -E-international relations publishing, -p. 187.

laşması) xüsusilə seçilir. Onlar fəaliyyət dairəsi, miqyası, qabiliyyəti və siyasi ideologiyası ilə fərqlənsələr də hamısı öz siyasi, hərbi fəaliyyət sahələrində mühüm rol oynayır. Yaxın Şərqi ayrı-ayrı ölkələrində yaranan bu cür zorakı qeyri-dövlət aktorlarının və terror təşkilatlarının böyük əksəriyyətinin hədəfində İsrail Dövləti vardır. Onların zorakı fəaliyyətlərinin böyük bir qismi İsrail əleyhinə yönəlmişdir. Bu cür münasibət İsrail Dövlətini zorakı qeyri-dövlət aktorları ilə mübarizədə daim fəal üsul və vasitələrdən istifadə etməyə məcbur edir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bir çox hallarda belə zorakı qeyri-dövlət aktorları bəzi dövlətlər tərəfindən dəstəkləndiyi üçün İsrail Dövlətinin işini çətinləşdirir. Həmin qeyri-dövlət aktorları dəstəkləyən dövlətlər bir qayda olaraq üçüncü ölkələrin ərazisindən və imkanlarından istifadə edirlər. Belə olan halda zorakı qeyri-dövlət aktorlarının və terror təşkilatlarının fəaliyyətində mürəkkəb sistem yaranır. Bu isə mübarizə imkanlarını azaldır. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, bu cür üçüncü dövlət və ya vasitəçi dövlət rolunu oynayan ölkələr sırasında Ermənistan da vardır. Məhz bu baxımdan Yaxın Şərqdə İsrail əleyhinə fəaliyyət göstərən zorakı-qeyri dövlət aktorları, terror təşkilatları ilə Ermənistanın rəsmi qurumları arasındakı əlaqələrə diqqət yetirmək zəruridir.

4.2. İsrail əleyhinə mübarizə aparan zorakı qeyri-dövlət aktorlarının Ermənistanla əlaqələri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni şəkildə yaradıldığı dövrdən bəri Ermənistan dövləti öz mahiyyətində terrorizmi ehtiva etmişdir. Sənədlər sübut edir ki, 1918-ci ildə daşnak Ermənistanı erməni terror-siyasi təşkilatları tərəfindən qurulmuşdur. Bu dövlətin təməlində terror dayanmış və terrorçuluq döv-

lät ənənəsinə, siyasətinə çevrilmişdir.²¹⁷ Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistan adlı dövlət Azərbaycan torpaqlarında qurulduqdan və tarixən azərbaycanlılara məxsus olan İrəvan şəhəri paytaxt olaraq Ermənistana Azərbaycan tərəfindən verildikdən sonra daşnaklar soyqırımı və terroru dövlət siyasətinə çevirmişdilər. Rəsmi sənədlər deyilənləri sübut edir. Belə ki, 1918-ci ildə Ararat Respublikasında 1 milyon 200 min nəfər əhali var idisə, 1920-ci ilin sonlarında Ermənistan sovetləşdiriləndə ölkədə cəmi 770 min nəfər qalmışdı. 1918-1920-ci illərdə – Daşnaksütyunun hakimiyyəti dövründə Ermənistanda əhali 35,5 % azalmışdı. Türklər 77%, kürdlər 98%, yezidi kürdlər 40 % azalmışdı. Əgər 1918-ci ildə Ermənistanda türklər 260 min nəfər idilərsə, 1920-ci ildə 60 min olmuş və ya 77% azalmışdı. Kürdlər 1918-ci ildə 25 min nəfər idilərsə, 1920-ci ildə 0,5 min nəfər olmuş və ya 98% azalmışdılar.²¹⁸ Yezidilər bu illərdə 8 min nəfər idilərsə, 1920-ci ildə 5 min nəfər olmuş və 40% azalmışdılar. Ruslar isə 15 min nəfərdən 14 min nəfərə düşmüş və ya 7% azalmışdı. Digər millətlərin sayı 7 mindən 4 min nəfərə düşmüş və ya 43% azalmışdı.²¹⁹

Bu faktlar, həmçinin 1920-ci ildə Azərbaycan dövlət xadimlərinin öldürülməsi, 70-ci illərdə Moskvada metro stansiya-sının, Bakıda 106 nömrəli marşrut avtobusunun partladılması, 70-80-ci illərdə türk diplomatlarına qarşı sui-qəsdlər, binalarına, dünyanın müxtəlif ölkələrinin paytaxtlarında hava limanlarında törədilən partlayışlar, Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz

²¹⁷ Musa Qasımlı: İndiki Ermənistan adlanan dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılması danılmaz faktdır: [Elektron resurs]/ Azertac, -2020, 4 İyun. URL: https://azertag.az/xeber/Musa_Qasimli_Indiki_Ermenistan_adlanan_dovletin_Azerbaycan_torpaqlarinda_yaradilmasi_danilmaz_faktdir-1504527

²¹⁸ Гасымлы, М.Дж. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины /М.Дж.Гасымлы. -Москва, Инсан, -2014. -с. 480.

²¹⁹ Yənə orada.

etdikdən sonra mülki əhaliyə qarşı qanlı terror aktları, İrəvanda və başqa yerlərdə terrorçulara abidələrin qoyulması, adlarına orden və medalların təsis edilməsi və yüzlərlə digər fakt bir daha təsdiq edir ki, hansı partiyanın və şəxsin hakimiyyətdə olmasından asılı olmayaraq Ermənistanda dövlət siyasətinə çevrilmiş terrorçuluq ənənəsi davam etdirilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Yaxın və Orta Şərqdə İsrail əleyhinə mübarizə aparan bir sıra terror təşkilatları və zorakı qeyri-dövlət aktorları ilə Ermənistan arasında sıx əlaqələr mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqdə erməni əhalisinin sıx yaşadığı və ermənilərin siyasi partiyalarının belə fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdən biri Livandır. Livanın siyasi həyatında Hizbullahın oynadığı rol bəllidir. Ermənistan dövləti təşkilat ilə əlaqələrini Livandakı Daşnaksütyun Partiyası vasitəsi ilə qurur. Bəzi məlumatlara görə, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxladığı dövrdə rəsmi İrəvan Xocavənd rayonunun Qır-mızıbazar qəsəbəsi yaxınlığında Hizbullah üzvlərinə təlim keçmələri üçün şərait yaratmışdı.²²⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, Livanda ermənilərin siyasi həyatda iştirakını əsasən iki partiya – Ermənistanla sıx əlaqələrə malik olan və daim burada Ermənistanın mənafeələrini müdafiə edən Daşnaksütyun, daha çox xaricdəki ermənilərlə əlaqədə olan, Ermənistanla siyasi bağları elə də dərin olmayan Hnçak partiyaları təmin edirlər.

Livanda fəaliyyət göstərən Daşnaksütyunun yerli təşkilatı bu ölkədə müxalif siyasi partiyaların ittifaqı olan və əsas birləşdirici rolu Hizbullahın oynadığı 8 mart Alyansının üzvüdür, yəni Hizbullahla yaxınlığı ilə seçilir. 2009-cu ildə Livanda keçirilmiş parlament seçkilərində ermənilər Hizbullahın ittifaqını dəstək-

²²⁰ Dadaşova, R. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT /R.Dadaşova. -Bakı:Təknur, -2012. -s. 124.

lədilər.²²¹ Hizbullahla ermənilər arasında yaxınlığı nəzərdə tutaraq vaxtilə İsrailin Ermənistandakı səfiri olmuş Ş.Meïrom müsahibələrindən birində demişdi:

"Məsələn, biz bilirik ki, Livan parlamentində iki erməni əsilli deputat vardır və təəssüf ki, onların mövqeləri Hizbullahla çox yaxındır".²²²

Qeyd etmək lazımdır ki, 8 Mart Alyansı 2018-ci ildə keçirilən seçkilərdən sonra parlamentdəki 128 yerdən 72-nin sahib olmuşdur. Koalisiya tərkibində parlamentdə Hizbullahın 13, Erməni İnqilabi Federasiyası – Daşnaksütyunun 3 deputatı vardır. Ermənistanla Hizbullah arasında əlaqəni də məhz bu partiya təmin edir. Müxtəlif tədqiqatlar və cinayət araşdırmaları Ermənistanın uzun müddət həmin təşkilatın narkotik ticarəti və çirkli pulların yuyulması ilə bağlı fəaliyyətlərində arteriyalardan biri rolunu oynadığını sübut edir. Təsadüfi deyildir ki, Hizbullahın maliyyə əməliyyatlarında sıx iştirak edən Byblos Bank Ermənistanın bank sektorunda fəal rol oynayır. Mənbələrdən birində bu barədə yazılır:

"Byblos Bank 2007-ci ilin sentyabrında Ermənistanın Beynəlxalq Ticarət Bankını satın almışdır. Byblos Bankın saytında bu barədə qürurla yazılırdı: Yeni alınmış bank 2008-ci ildə Byblos Bank Armenia adı ilə fəaliyyətə başlamışdır.

Byblos Bank Ermənistanda fəaliyyət göstərən ilk Livan bankıdır və həm biznes, həm də şəxsi bank xidmətləri göstərir... İrəvanda möhkəmlənmiş Byblos Bank Hizbullahla dəstək verir".²²³

²²¹ Worth, R. In Lebanon's Patchwork, a Focus on Armenians' Political Might: [Electronic resource] / The New York Times, -2009, 25 May. URL: www.nytimes.com/2009/05/26/world/middleeast/26armenians.html

²²² Araratyan, A. Israeli Ambassador: "Unfortunately, mass murders of Armenians became a political issue": [Electronic resource] / Mediamax, - 2011, July 7. URL: <https://mediamax.am/en/news/interviews/1660>

Livanla yanaşı Suriyada fəaliyyət göstərən terrorçuların da uzun illər ərzində Ermənistan tərəfindən dəstəklənməsi, onların sığınacaq adı altında Ermənistana gətirilərək burada təlimlərə cəlb edilməsi, sonra isə yenidən Yaxın Şərq ölkələrinə qayıdaraq İsrail əleyhinə fəaliyyət göstərən zorakı qeyri-dövlət aktorları və terror təşkilatlarına qoşulmaları haqqında məlumatlara da rast gəlinir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Suriya və Livan böhranının nəticələrindən və bu bölgədə baş verən proseslərdən istifadə edən Ermənistan antiterror əməliyyatlarından qaçan bir çox terrorçulara sığınacaq vermişdir. Həmçinin bir çox ümitsiz Yaxın Şərq sakinləri Ermənistana sığındıqdan sonra hakimiyyət onların döyüşçü-terrorçu kimi hazırlanmasına şərait yaratmışdır. Məlumatlara görə, təkcə 2011-2017-ci illərdə Ermənistan 20 min nəfərdən artıq Suriya vətəndaşını öz ərazisində və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində məskunlaşdırmışdı²²⁴ ki, onların içərisində İsrailə qarşı mübarizə aparan terror təşkilatları ilə əməkdaşlıq etmiş çoxlu sayda şəxslər var idi.

Yaxın Şərqin digər bir zorakı qeyri-dövlət aktoru – Əl-Qaidə ilə də Ermənistan və ermənilər arasında bəzi əlaqələrin olduğuna dair məlumatlara rast gəlinir. Aparılan tədqiqatlarda Əl-Qaidənin Vanquards adlı analitik qrupuna erməni Levon Mikaelyanın müəyyən illərdə rəhbərlik etməsi faktı əksini tapmışdır.²²⁵

XX əsrin 80-90-cı illərində dünyada terror aktlarının törədilməsi ilə ad çıxarmış Ermənistan Gizli Ordusu – ASALA varlığını Ermənistan dövlətinin birbaşa dəstəyi ilə müxtəlif Yaxın Şərq

²²³ Banking on Hezbollah: [Electronic resource] / Narco Karabakh, -2019. URL: <https://narcokarabakh.net/en/stories/ch18>

²²⁴ From The Turmoil Of Aleppo To Conflict In Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] / Radio Liberty, -2016, September 05. URL: www.rferl.org/a/nagorno-karabakh-syrian-armenians/27967773.htm

²²⁵ Dadaşova, R. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT /R.Dadaşova. -Bakı:Təknur, -2012. -s. 124.

Xüsusi xidmət orqanlarının araşdırmalarına görə, 2020-ci ilin oktyabr ayında fələstinli terrorçu Azərbaycan – Ermənistan dövlət sərhədini qanunsuz keçərək Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz silahlı birləşmələrə qoşulmuşdu. Həmin ilin sentyabr-oktyabr aylarında İordaniyadan – Əmmandan olan qanunsuz silahlı birləşmə Ermənistana və oradan isə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinə gəlmişdi. 2020-ci il oktyabr ayının 14-də Livandan gəlmiş terrorçulardan biri Livanda qeydiyyatda olan mobil nömrədən İrəvanda olan başqa bir terrorçuya belə yazırdı:

“Salam əziz Vartan. Mən İrəvandayam. Ümid edirəm ki, indiki vəziyyət tezliklə aradan qalxacaq və atəşkəs bərqərar olacaq. Mən İrəvana şənbə günü gəldim. Mən Artsaxda (Qondarma “Dağlıq Qarabağ” nəzərdə tutulur – red.) həmyerlilərimlə birlikdə olmalıydım, amma bizə ciddi şəkildə təklif olunmuşdur ki, saylarımızı məhdudlaşdıraq”.

Aparılmış statistik hesablamalar göstərir ki, əvvəllər İsrailə qarşı fəaliyyət göstərən Livandan ən azı 33, Suriyadan ən azı 6, İordaniyadan 2, Fələstindən 1 terrorçu Ermənistana gələrək 2020-ci ildəki 44 günlük müharibə dövründə Azərbaycana qarşı vuruşmuşdur. Təbii ki, Yaxın Şərqdən gələn terrorçuların tək hədəfi pul qazanmaq deyildir. Onlar həm də fəal döyüş əməliyyatlarında yeni taktiki hazırlıqların məşqini etmək, daha sonra Yaxın Şərqə qayıdaraq İsrailə qarşı qazandıqları təcrübəni tətbiq etmək niyyəti ilə bu ərazilərə üz tuturdular. Əslində ən müxtəlif terror təşkilatlarının Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində ermənilərlə birlikdə vuruşması təəccüblü deyildir. Yuxarıda qeyd edilən bəzi təşkilatlar uzun illər ərzində işğal altında

olan əraziləri özləri üçün poliqona, terrorçu hazırlayan düşərgələrinə çevirmişlər.

* * *

Fəsildə araşdırılan məsələlərdən məlum olur ki, yarandığı dövrdən bəri terroru rəsmi dövlət siyasətinə çevirmiş Ermənistan İsrailə qarşı mübarizə aparan zorakı qeyri-dövlət aktorları və transmilli terror şəbəkəsinin bir sıra qolları ilə fəal şəkildə əlaqədədir. 44 günlük müharibədə Ermənistanın apardığı təbliğatın əsas istiqamətlərindən birinin İsrail istehsalı olan silahlardan istifadəsi ilə bağlılığı təsadüfi deyildir. Bununla Ermənistan radikal dinçi təşkilatlara, terror qruplarına həm də Azərbaycana qarşı savaşağın İsrailə qarşı savaşımaq olduğu mesajını verməyə çalışmışdır.

TİCARƏT-İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİ

V FƏSİL

İSRAİL-ERMƏNİSTAN TİCARƏT-İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

5.1. İsrailin iqtisadi imkanlarına qısa baxış

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və həddunun gözənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. 1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadi böhranının sosial-iqtisadi reallıqlarına əsasən ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin nəzəriyyəsi yarandı. O, ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsinin nəzəri-konseptual əsaslarını işləyib hazırlayaraq sübut etdi ki, dövlət tələb səviyyəsinə təsir göstərməklə bütünlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. "Keyns inqilabı"nın əsasında onun irəli sürdüyü "səmərəli tələb" ideyası dayanırdı. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keyns modeli hər şeydən əvvəl, tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətinə əsaslanırdı. O belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün tələbi formalaşdıran və milli gəliri artıran amillərə təsir etmək kifayətdir. Bu məqsədlə milli gəlirin artımı şəraitində tam məşğulluğu təmin etmək üçün istehlak, investisiya və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı funksional asılılığı aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu konsepsiyanın mülahizələrinə əsaslanaraq demək olar ki, tədqiq olunan İsrail-Ermənistan arasında ticari-iqtisadi əlaqələr mövzusunun iki başlıca obyektindən biri olan İsrail məhdud təbii sərvətlər ölkəsi olmasına baxmayaraq, milli gəlirin səmərəli idarəçiliyi sistemini qurmuş, dövlət və özəl müəssisələrin yaradılması hesabına sahib-

karlığın inkişafına nail olmuşdur.²²⁸ İsrail Dövləti iqtisadi mühiti üçün enib-qalxmaq və sabitləşmə meyilliliyini qoruyub saxlama xarakterikdir. Belə bir şəraitdə ölkə milli məhsulun yüksək artım sürətini təmin edir. İsraildə dövlət iqtisadiyyata tənzimləyici müdaxilələr etməklə böhran hallarını aradan qaldırır, maksimum məşğulluğu təmin edir, nəticə etibarilə iqtisadi artımın sürətini yüksəldir.²²⁹

Yaxın Şərqdə, Aralıq dənizinin şərq sahilində yerləşən İsrail məhdud təbii ehtiyatlarına və idxal olunan ehtiyatlardan (karbohidrogen ehtiyatları, taxıl məhsulları) güclü asılılığa baxmayaraq, inkişaf etmiş sənaye və kənd təsərrüfatı ölkəsidir. İsrail həmçinin texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, Yaxın Şərqin ən böyük bazarlarından biridir. Ölkədə təxminən 8,3 milyon nəfər əhali yaşayır. İsrail adambaşına düşən illik gəlirə görə dünya ölkələri sırasında ən varlı ölkələrdən biri hesab olunur. Dünya Bankının 2017-ci il məlumatına görə, adambaşına təxminən 40 min dollar düşür. İsrail 2018-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Beynəlxalq Ticarət Assosiasiyasının hesabatında 44 milyard dollarlıq ixracatı ilə 5-ci dövlət olmuşdur.²³⁰

İstehsal qüvvələrinin sosial-iqtisadi strukturuna və istehsalın xarakterinə görə İsrail inkişaf etmişdir. Ölkənin qısa müddət ərzində sürətlə inkişaf etməsinin əsas səbəbləri böyük dövlətlərin və xaricdəki yəhudi təşkilatlarının ölkəyə güclü maliyyə, iqtisadi, texniki və siyasi yardımı, yaşamaq üçün gələn şəxslər arasında çox savadlı mütəxəssislərin olması idi. 2005-ci ildə

²²⁸ Keynsçilik onun metodoloji prinsipləri: [Elektron resurs] / Genderi.org, - 2018, 20 sentyabr. URL: <https://genderi.org/keynschilik-ve-onun-metodoloji-prinsipleri.html>.

²²⁹ Yenə orada.

²³⁰ World trade statistical review: [Electronic resource] / The official site of World Trade Organization, -2022, January 20. URL: www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf.

İsrailin ümummilli məhsulunun dəyərcə həcmi 110 mlrd. ABŞ dollarını ötdü. Adambaşına düşən gəlir isə 20 min dollara yaxınlaşdı. 1995-2000-ci illərdə ölkədə iqtisadi inkişaf sürəti 5-6, 2000-2005-ci illərdə isə 2-3%-ə bərabər idi. Müstəqilliyin ilk onilliklərində iqtisadi siyasətdə dövlətə və həmkarlar ittifaqına məxsus mülkiyyətə çox fəal dövlət tənzimlənməsi müşahidə olunurdusa, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində hökumət yeni iqtisadi siyasət konsepsiyasını həyata keçirməyə başladı. Bu konsepsiya da yenilik, azad rəqabət və qiymətlərin sərbəstliyinə yol açdı, dövlət şirkətlərin tənzimləyici fəaliyyətini minimuma endirdi. Dövlət həmkarlar ittifaqı mülkiyyətinə məxsus zəif şirkətləri özəlləşdirir, xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradırdı.

İsrail elmə və elmi tədqiqatlara xüsusi fikir verən ölkələrdən biridir. Ümumi daxili məhsulun illik dəyərinin təqribən 3%-i elmi tədqiqatlara və eksperimental işlərə yönəldilir. Neqev səhrasında ABŞ-ın Silikon vadisinin analoqu yaradılmışdır.²³¹ Bu sahənin inkişafına hər il 1,2 mlrd. dollar xarici investisiya yönəldilir.²³² İsrail dünyada günəş enerjisindən istifadədə, kənd təsərrüfatında tətbiq edilən geneoloji mühəndislikdə, pilotsuz kəşfiyyatçı təyyarələrin istehsalında liderliyini qoruyur. İsrail 1988-ci ildə ilk peykini kosmosa çıxarmışdır.²³³ Ölkənin milli istehsalı olan nüvə silahı və atom enerjisi texnologiyası vardır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi İsraildə də işsizlik mövcuddur. İşsizlik səviyyəsi 2004-cü ildə 9-10 % həddində idi.²³⁴ İsrail zəhmətkeşlərinin mənafeyini Histadrut Həmkarlar İttifaqı birliyi müdafiə edir. Bu təşkilatda 1,5 mln

²³¹ Yenə orada.

²³² Yenə orada.

²³³ Yenə orada.

²³⁴ Yenə orada.

nəfər işçi birləşir və o bir çox müəssisə və şirkətlərin sahibi və ya ortağıdır.²³⁵

İsrail faydalı qazıntılarla zəif təmin olunduğundan onun hasilat sənayesi o qədər də inkişaf etməmişdir. Lakin son illərdə Aralıq dənizinin İsrailə aid olan hissəsində ümumi ehtiyatı təxminən 1 trilyon kubmetr olan təbii qaz yataqları aşkar edilmişdir. Həmin yataqlarda aktiv olaraq təbii qaz hasilatı aparılır və bunun hesabına İsrail təbii qaza olan daxili tələbatını tam olaraq ödəyir. Təbii qazın Kipr, İordaniya və digər ölkələrə ixrac olunması haqqında danışıqlar aparılır. Hasilat sənayesinin əsasını Ölü dənizdəki natrium və brom duzları və Neqev səhrasındakı fosfor istehsalı təşkil edir. Çıxarılan fosfatın üçdə iki hissəsi Nxal-Sin yataqlarının payına düşür. İsrail nəinki fosfata olan daxili tələbatını tam ödəyir, hətta onu dünya bazarına da çıxarır. Bunun üçün Aşdod şəhərində xüsusi liman tikilmişdir. Ölü dənizdən çıxarılan müxtəlif duzların bir qismi ölkənin daxili tələbatını ödəmək üçün, digər bir qismi isə ixrac üçün istifadə olunur. Ölkədə irili-xırdalı 60-a qədər istilik elektrik stansiyası mövcuddur. Bu stansiyalar il ərzində 30 mlrd. Kvt/saata qədər elektrik enerjisi istehsal edə bilirlər. Bu hasilatın 95%-ni idxal olunmuş mazutla işləyən stansiyalar verir.²³⁶ Ölkədə buxarlanmanın illik yağıntılardan xeyli çox olduğu quru – arid iqlim mövcud olduğundan israililər günəş enerjisindən də maksimum istifadə edirlər. Günəş batareyaları məişət cihazlarının enerjiyə olan tələbatlarının 40%-ni ödəyir.

İsraildə kiçikhəcmli bir neçə atom elektrik stansiyası da fəaliyyət göstərir. Ölkədə su təchizatı ayrıca bir sənaye sahəsi

²³⁵İsrail iqtisadiyyatı: [Elektron resurs] / Wikipedia, -2021, 28 avqust. URL: www.wiki.az-az.nina.az/%C4%B0srail_iqtisadiyyat%C4%B1.html.

²³⁶Yenə orada.

kimi fəaliyyət göstərir. Dövlətin nəzarəti altında olan bu sahə ilə 40-a qədər təmizləyici müəssisə məşğul olur.²³⁷

Emaledici sənaye İsrailin inkişaf etmiş sənaye sahələrindən biridir. Metal emalında müştərək kapitalla malik yığma müəssisələri üstünlük təşkil edir. Belə müəssisələrdə elektron texniki cihazlar, tibbdə işlədilən cihaz və avadanlıqlar, avtomobillər, kənd təsərrüfatı avadanlıqları və maşınları, müxtəlif təyinatlı dəzgahlar və s. istehsal olunur. Akkod şəhərində yerləşən metallurgiya müəssisəsində gətirilmə filizlərdən istifadə etməklə ildə 130-140 min tona qədər polad əridilir. Bu ölkənin polada olan tələbatını tam ödəyir. Əlvan metallurgiya Təl-Əvivdəki alüminium prokatı istehsal edən zavodla, həmçinin Timna və Təl-Əvivdəki iri misəritmə zavodları ilə təmsil olunur.

İsrailin kimya sənayesi dünya standartları səviyyəsində inkişaf etmişdir. Ölkədə yüzlərcə müxtəlif kimyəvi məhsullar istehsal edən onlarca müəssisə vardır. İsrailin kimya sənayesi məhsulları (mineral gübrələr, yağ-boya məmulatları, dərman preparatları və s.) dünya bazarlarında özünəməxsus yer tutur. Məsələn, əczaçılıq sənayesi məhsullarının 75%-i ölkədən ixrac olunur. Son illərdə İsraildə şin istehsal edən iki böyük müəssisə tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bundan başqa ölkənin Hayfa və Aşdod şəhərlərində idxal olunan xam neftlə işləyən iki böyük neft emalı zavodu fəaliyyət göstərir.²³⁸

İsrail Dövləti qurulduğu ilk illərdən hərbi sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi fikir verir. Ölkədə olan hərbi zavodlarda tank, təyyarə, kater tipli hərbi gəmilər, raketdən müdafiə sistemləri və orta məsafəli raketlər istehsal olunur. Hazırlanmış

²³⁷ Yenə orada.

²³⁸ Yenə orada.

silahların təqribən yarısı dünya bazarına çıxarılır. Azərbaycan Respublikası İsrail Dövləti ilə inkişaf edən hərbi əməkdaşlıq nəticəsində bir sıra hərbi sursatları ölkəyə idxal etmişdir. 2016-2020-ci illərdə İsrail Azərbaycana 5 milyard dollar məbləğində silah satmışdır. Məsələn, 2016-cı ildə və 2020-ci ildə Ermənistanın hərbi təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan tərəfi İsrail dronlarından düşmən tərəfə qarşı istifadə etmişdir. İsrailin Ermənistanla hərbi əməkdaşlıq təklifi isə İsrail istehsalı silahların baha qiymətə olması səbəbindən Ermənistan hökuməti tərəfindən real qəbul edilməmişdir.²³⁹ Kasıb Ermənistan belə silahları almaq gücündə deyildir.

Ölkənin bütün yaşayış məntəqələrində yüngül (əsasən toxuculuq, ayaqqabı və gön dəri istehsalı) və yeyinti sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Yeyinti sənayesi əsasən meyvə-tərəvəz və ət konservləri müəssisələridir.²⁴⁰

İsrailin kənd təsərrüfatı yüksək inkişaf etmiş, qonşu ərəb ölkələri ilə müqayisədə xeyli dərəcədə mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Torpaqlar gübrə ilə yaxşı təmin olunmuşdur, çatışmayan cəhət ancaq su problemidir. Bunu da işlənmiş suları yenidən təmizləmək və ondan qənaətlə istifadə etmək hesabına ödəyirlər. Ölkənin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına (un, bitki yağları, ət və şəkərdən başqa) olan tələbatı daxili istehsal hesabına ödənməklə yanaşı, hər il orta hesabla 600-700 mln. dollar dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları da ixrac edilir. İsraildə torpaq dövlət mülkiyyətindədir. Kənd təsərrüfatında aparıcı sahə yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən heyvan-

²³⁹ İsrail Ermənistanla silah satmağa hazırdır: [Elektron resurs] / Yeni avaz, - 2017, 26 iyun. URL: www.yeniavaz.com/az/news/45481/israil-ermenistana-silah-satmaga-hazirdir

²⁴⁰ İsrail iqtisadiyyatı: [Elektron resurs] / Wikipedia, -2021, 28 avqust. URL : www.wiki.az-az.nina.az/%C4%B0srail_iqtisadiyyat%C4%B1.html

darlıqdır. Təbii otlaqları olan uzaq ərazilərdə, həmçinin ərəb mənşəli əhalinin təsərrüfatlarında qoyunçuluq geniş yayılmışdır. İribuynuzlu qaramal əsasən tövlə şəraitində saxlanılır. İsrail bu sahədə Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsindən maksimum istifadə edir.

Ölkədə əkin sahələrinin ümumi sahəsi 700 min hektardır. Bunun 250 min hektarı suvarılır, qalanlarında isə dəmyə əkinçiliyi inkişaf etmişdir.²⁴¹ Taxılın məhsuldarlığı yüksəkdir. Orta hesabla hər hektardan 35 sentner taxıl məhsulu əldə edilir. Texniki bitkilərdən yağverən bitkilərin (əsasən günəbaxan, yer fıındığı, pambıq) becərilməsinə xüsusi fikir verilir. Bitkiçilikdən gələn gəlirin təqribən 15%-i tərəvəz məhsullarının payına düşür. Ölkədə meyvəçilik, o cümlədən, sitrus meyvəçiliyinin inkişafına xüsusi fikir verilir. İsrail iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının payı ÜDM-in təxminən 1%-ni təşkil edir. ÜDM-in strukturunda əsas hissə xidmət sektorunun payına düşür – 70%, sənaye isə 29%-i təşkil edir. Əsas becərilən bitkilər fıstıq, pambıq, buğda, günəbaxandır. Tərəvəzlərdən – pomidor, xiyar, bibər, kartof və soğan kimi bitkilərin becərilməsi üstünlük təşkil edir. Meyvə bitkiləri – banan, gavalı, armud, xurma, alma, kivi, manqo, şaftalı, zeytun, bəzi üzüm sortları və s. İsraildə meyvəçiliyin əsas məhsullarıdır Eyni zamanda İsrail kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində əkinçilik texnologiyaları üzrə toxumdan gübrə istehsalına qədər bir çox patent və texnologiyaları ilə dünya lideridir.²⁴²

İxracatında çay nəqliyyatı istisna olmaqla nəqliyyatın bütün növləri başlıca rol oynayır. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 610 km, avtomobil yollarının uzunluğu təqribən 16 min km, boru kəmərlərinin uzunluğu isə 998 km-dir. Hava nəqliyyatı

²⁴¹ Yenə orada.

²⁴² Yenə orada.

əsasən beynəlxalq daşımalarla məşğuldur. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarına xidmət edir. Ölkədə Hayfa, Aşdod və Eylat kimi üç müasir dəniz limanı fəaliyyət göstərir.

İxracat potensialına malik əsas sahə yüksək texnologiya və hərbi sənaye məhsullarıdır. Elm tutarlı ixracat göstəricisinə görə İsrail ancaq ABŞ-dan geri qalır. İdxal strukturunda yana-cıq, cilalanmış almaz, nəqliyyat təyyarələri və helikopterlər, sənaye avadanlıqları və hərbi ləvazimatlar üstünlük təşkil edir.

2003-cü ildə ölkədə cəmləşən xarici investisiyaların həcmi 52 mlrd, xarici borcların həcmi 71 mlrd. dollara çatmışdır. Ölkənin milli pul vahidi yeni şəkeldir. Məzənnəyə görə 1 yeni şekel 1 ABŞ dollarına bərabər tutulur. Bir şekel isə 100 aqora bərabərdir.

2019-cu il statistikasına əsasən İsrail ÜDM-ə (ABŞ dolları) görə dünyada 30-cu, ümumi ixracda 50-ci, ümumi idxalda 43-cü, adambaşına düşən ÜDM-ə görə 21-ci və İqtisadi Mürəkkəblilik İndeksində (ECI) görə 20-ci ən mürəkkəb iqtisadiyyatı ilə qabaqcıl dövlətlərdəndir.

5.2. Ermənistanın iqtisadi-coğrafi mənzərəsi

İsrail üçün nə qədər cəlbedicidir?

Ermənistan dənizə çıxışı olmayan, Qafqazın cənubunda yerləşən dağlıq ölkədir. Ölkə ərazisi 29 800 km²-dir. Ərazinin təqribən 90%-i dəniz səviyyəsindən 1000 metr hündürlükdə yerləşir və orta hündürlüyü 1800 m-dir. 1993-cü ildə əhalisi təxminən 3,7 milyon nəfər olmuşdu. Əhalinin 95%-dən çoxu etnik ermənidir və onların 69%-i şəhər sakinləridir. Ölkə 37 rayondan ibarətdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Ermənistan dərin iqtisadi böhran içərisindədir. Ölkə mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmanın təsirinə

məruz qalmışdır və 1988-ci ildə baş vermiş dağıdıcı zəlzələnin nəticələrindən hələ də əziyyət çəkir.

Ermənistanın iqtisadi sistemi monetarizm konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Monetarizm nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi, Ermənistan iqtisadiyyatında mərkəzi yeri işsizlik və inflyasiya problemi ilə mübarizə tutur. Rəsmi hesablamalar 1991-1992-ci illər arasında Ermənistanda real ümumi daxili məhsulun (ÜDM-in) 52,3%, 1992-1993-cü illərdə isə daha 14,9% azaldığını təsdiq edir. 1993-cü ildə inflyasiyanın illik səviyyəsi 2000%, 1994-cü ilin ilk altı ayında isə 800%-dən çox olmuşdur. 1993-cü ilin noyabrında Ermənistan hökuməti iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün öz valyutasını dramı dövriyyəyə buraxdı. Qısa müddətdən sonra 1 ABŞ dolları – 14,5 dram məzənnəsi sürətlə devalvasiyaya uğradı və 1 ABŞ dolları = 430 dram təşkil etdi. Ermənistanda inflyasiya və işsizliyin təbii səviyyəsini prinsipcə bazar mexanizmi müəyyən etdiyindən, məşğulluq dövlətin makroiqtisadi siyasətinin məqsədlərinə daxildir.²⁴³

Ermənistan iqtisadiyyatı sovet dövründə kimya, maşınqayırma, elektronika, yeyinti sənayesi və toxuculuq sahələrində inkişaf etmişdi. Lakin bu sənaye sahələrinin əksəriyyəti xaricdən gələn xammaldan asılı idi.

Kənd təsərrüfatı həm işçi sayına, həm də istehsal miqdarına görə iqtisadiyyatda 20%-lik həcmə malik idi. Nəticədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali 40%-ə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM-də payı isə 30%-ə qalxdı. SSRİ-nin dağılması nəticəsində Ermənistanda çalışan bir çox müəssisələr öz fəaliyyətini dayandırdı. Mərkəzləşdirilmiş istehsal dağıldı və iqtisadiyyatda qiymətlər siyasi konyukturaya əsasən müəyyən edildi.

²⁴³ Müasir Monetarizm: [Elektron resurs] / PPA.Ru, -2022, 20 yanvar. URL: <https://1ppa.ru/az/reporting/sovremennyyi-monetarizm-monetarizm-teoriya-monetarizma/>

Bu vəziyyət ölkənin əsas problemi idi. 1992 və 1993-cü illərdə ÜDM enerji çatışmazlığı səbəbindən aşağı düşdü. Apardığı təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Ermənistan sənayesinin demək olar ki, bütün sahələri iflic vəziyyətinə düşdü. 1991-2001-ci illərdə Ermənistandan xarici ölkələrə 5-5,5 milyard ABŞ dolları kapital çıxarıldı. Bu vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, Ermənistan iqtisadiyyatı hələ də lazımi şəkildə milliləşməmiş və iqtisadi sistem tam qurulmamışdır. 1990-2000-ci illərdə Ermənistanın xarici borcu əvvəl 372 milyon ABŞ dolları, daha sonra 859,5 milyon dollar idi. 2013-cü ildə isə Ermənistanın xarici borcu 4,25 milyard dollar təşkil edirdi.²⁴⁴

Ermənistanın Gürcüstan ilə ticarət yollarında qeyri-sabitlik olduğundan və işğalçılıq siyasəti nəticəsində özünütəcrid vəziyyətinə düşdüyündən şərqdən Azərbaycan Respublikası və qərbdən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sərhədləri bağlanmışdır. Bundan başqa, qonşu Gürcüstanın Ermənistana gedən mallara yüksək tranzit haqqı tətbiq etməsi Ermənistan iqtisadiyyatında olan tənəzzülü dərinləşdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan Ermənistana gedən mallar üçün Azərbaycana gedən mallara tətbiq etdiyi tranzit haqqından iki dəfə yüksək vergi tətbiq edir.

Digər tərəfdən, Ermənistan özünün ən yaxın iqtisadi tərəfdaşı olan Rusiya ilə yerüstü əlaqəyə malik deyildir. Gürcüstanla Rusiya arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi nəticəsində Rusiyanın bu ölkə ilə sərhədini 2006-cı ildə bağlaması Ermənistanın blokada vəziyyətini daha da pisləşdirdi.²⁴⁵

²⁴⁴ Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmayılova, T., Əzimzadə, A., İmaməli, Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. –Bakı: MTM Innovation MMC. -2019. –s 116.

²⁴⁵ Ermənistan: [Elektron resurs] / Wikipedia, -2022, 28 fevral. URL: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermenistan>.

Ermənistanın xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi payının 27%-i, birbaşa investisiyaların ümumi həcmnin isə 51%-i Rusiyanın payına düşür. Bundan başqa, Ermənistana xaricdən pul köçürmələrinin 61%-i də Rusiyadan gəlir. Rusiyanın idarəçiliyinə verilmiş iri sənaye müəssisələri – Metsamor Atom Elektrik Stansiyası, Ermənistan Dəmir Yolları Konserni, Razdan İstilik Elektrik Stansiyası, İrəvanda yerləşən (fəaliyyətdə olmayan) Mars Elektronika və Robot Zavodu, Ermənistanın qazpaylayıcı şəbəkəsi olan ArmRosQazprom şirkəti və başqalarıdır.

Ölkədə əslində azad bazar iqtisadiyyatının olmaması, eləcə də regional layihələrdən təcrid olunması 2008-ci ildə dünyada baş vermiş iqtisadi böhran zamanı Ermənistan iqtisadiyyatında tənəzzül yaratdı. ÜDM 2009-cu ildə 15% azaldı. Həmin ildə Ermənistan ÜDM azalmasına görə dünyada ikinci yeri tutdu. Ölkədəki bir çox müəssisələr işini dayandırdı, bəziləri isə ziyanla işlədi. Buna görə də Rusiya Ermənistanın ziyanla işləyən sənaye müəssisələrini borc əvəzində əldə etmək təkliflərindən imtina etdi. Nəticədə ölkədəki bir çox sənaye müəssisələri iflas etməyə başladı. 2010-cu ildə Ermənistandakı ən böyük kimya zavodu olan Nairit borclara görə öz fəaliyyətini dayandırdı. 2011-ci ildə dünyadakı nüfuzlu Forbes jurnalı Ermənistanı dünyada ən pis iqtisadiyyata malik ölkələr siyahısında ikinci yerdə olduğunu göstərdi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Kəlbizadə yazır ki, İrəvan şəhərində yerləşən Nairit Sintetik Kauçuk Zavodunun 1991-ci ildən sonrakı illərdə avadanlıqlarının köhnəlməsi, xlorepen rezin istehsalının ətraf mühitə zəhərli maddələr yayması, zavodun qalmaqallı maliyyə və siyasi sövdələşmələrə cəlb edilməsi onun işinin xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Şəhər mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən zavodun ərazisi 160 hektardan çoxdur. Zavodda 1990-cı il aprelin 14-də, 1996-cı il mayın 14-də, 2006-cı ilin sentyabr, noyabr və dekabr aylarında, 2009-

cu ilin mayın 14-də, 2017-ci il avqustun 28-də baş verən qəzalar ətraf mühitə kifayət qədər ciddi ziyan vurmuşdur.²⁴⁶ 2017-ci il 28 avqust tarixində baş verən qəza zamanı zavodun laklı etanol anbarında yanğınlə nəticələnən partlayış baş verdi və saatlarla yanğının qarşısı alına bilmədi.²⁴⁷ Hələ o zaman Fövqəladə Hallar Nazirliyinin məlumatlarında yazılırdı ki, İrəvan şəhərindəki zavodun anbarındakı 1223 ton təhlükəli maddə ən böyük təhlükə mənbəyidir.²⁴⁸

Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Ermənistanın Enerji İnfrastrukturuları və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Ermənistan hər üfqi səthin bir kvadrat metri üçün orta hesabla hər il təxminən 1720 kilovatsaat (kVt/saat) günəş enerjisi axınına və 1000 MVt enerji istehsalı potensialına malikdir. Paytaxt İrəvanda günəş enerjisinin orta axını 1642 kVt/m²-ə bərabərdir. Ermənistanın ərazisini mövcud günəş enerjisi nöqtəyi-nəzərindən eynicinsli hesab etmək olmaz. Ölkənin müxtəlif yerlərində yerə çatan günəş enerjisinin miqdarı arasında fərq yayda 20%-ə, qışda isə 50%-ə qədər ola bilər. Hazırda 9 günəş stansiyası (ümumi quraşdırılmış gücü – təxminən 7,02 MVt) istifadəyə verilmişdir. Quraşdırılmış gücü 5 MVt-a qədər olan günəş elektrik stansiyasının tikintisi üçün 7 şirkət (cəmi 31,5 MVt) lisenziya almışdır. 2019-cu il 20 fevral tarixinə gücü 500 kVt-a qədər olan (ümumi güc 12,9 MVt) 907 avtonom enerji

²⁴⁶ İrəvanda 1223 ton təhlükəli maddə - Şok açıqlama: [Elektron resurs] / Milliinfo, -2020. URL: <http://milliinfo.az/dunya/2198-rvanda-1223-ton-thlki-madd-ok-aiqlama.html>.

²⁴⁷ Kelbizadeh, E.H. The Dynamics of the development of Armenian-Iranian relations in the post-soviet period // -Дагестан: История, археология и этнография Кавказа, - 2019. Т. 15, № 4, -с. 644.

²⁴⁸ İrəvanda 1223 ton təhlükəli maddə: [Elektron resurs] / Milli info, -2020, 24 avqust, URL:<http://milliinfo.az/dunya/2198-rvanda-1223-ton-thlki-madd-ok-aiqlama.html>.

istehsalçısına texniki şərtlər verilmişdir. Onlardan 854-ü artıq enerji sisteminə qoşulmuşdur. Onların ümumi gücü 10,3 MVt-dur. Günəş panelləri ilə təchiz olunmuş binalara misal olaraq liftlər və digər istifadələr üçün kifayət qədər enerji istehsal edən Ermənistan Amerika Universiteti və Ermənistandakı BMT Evini göstərmək olar.

Ermənistan iqtisadiyyatı çox böyük ölçüdə xaricdəki ermənilərin ölkəyə göndərdiyi yardımlardan və investisiyalardan asılıdır. 1995-2000-ci illərdə Ermənistan adambaşına orta hesabla 30 ABŞ dollarından daha az xarici investisiya alırdı. ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya hökumətləri, eləcə də xarici ölkələrdəki ermənilər hər il Ermənistana yüz milyonlarla dollar yardım edirlər. Diaspor yardımının böyük hissəsi Rusiyadan gəlir. Hesablamalara görə, bu illərdə Ermənistanda əcnəbilərin öz ailələrinə və qohumlarına illik şəxsi pul köçürmələrinin həcmi təxminən 300 milyon dollar təşkil edirdi. Kredit layihələri üçün ayrılan illik rəsmi köçürmələr və töhfələr təqribən 240 milyon ABŞ dolları idi. Təkcə ABŞ Ermənistana müstəqillik qazandıqdan sonra indiyə kimi 2 milyard ABŞ dolları dəyərində yardım etmişdir. 1992-ci ildə ABŞ Konqresinin sovet respublikalarına dövlət yardımının göstərilməsini tənzimləyən "Azadlığa Dəstək Aktı"na uyğun olaraq ABŞ hökuməti təkcə 1992-1993-cü illərdə 200 milyon dollar məbləğində Ermənistana yardım vəsaiti ayırmışdı. Sonrakı illərdə Ermənistan dövləti və erməni diasporu ABŞ-dan 445 milyon dollar məbləğində yardım əldə etdi.

2020-ci ildə Ermənistanın dünya ölkələri ilə idxal əməliyyatlarında İsrail 9 milyon dollar (0,20% ticarət dövriyyəsi) olmaqla 40-cı yerdədir. 2010-2020-ci illər ərzində isə İsrail və Ermənistan arasında ikitərəfli ticarət dövriyyəsi təxminən 245 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu statistik göstərici Ermənistanın Rusiya ilə ticarət mübadiləsinin həcmindən bir qədər azdır. Hökumətin məluma-

tına görə, eyni dövrdə ABŞ və Ermənistan arasında ticarət dövriyyəsi təxminən 130 milyon dollar məbləğindədir.²⁴⁹

Ermənistan təbii ehtiyatlarından filiz mədənləri ilə nisbətən zəngin ölkədir. Ölkədə qurğuşun, qızıl, mis, molibden və sink ehtiyatları vardır. Elektrik enerjisinin böyük hissəsi, təxminən 40%-i Metsamor Atom Elektrik Stansiyasında istehsal olunur.

Ermənistanın əsas ixrac potensiallı məhsulları qiymətli metallar, təbii mineral sular və meyvə-tərəvəz təşkil edir. Ermənistanın idxal məhsulları neft, təbii qaz, meşə məmulatları, taxıl məhsulları, texniki avadanlıqlardır. Ermənistan 12,1 milyard kilovatsaat elektrik enerjisi istehlakının 86%-i, əsasən idxal olunan neft və təbii qazdan hasil olunur. Digər istehsal etdiyi elektrik enerjisinin 15%-i su elektrik stansiyalarının payına düşür.

Ermənistan ərazisinin 47%-ni kənd təsərrüfatı torpaqları təşkil edir. Lakin Ermənistanda 0,8 milyon hektara yaxın olan otlaq sahələrinin nəzarətsiz otarılması və düzgün idarə edilməməsi səbəbindən kənd təsərrüfatında eroziyaləşmə əsas problem olaraq qalır.²⁵⁰ Baxmayaraq ki, 1993-cü ildə kənd təsərrüfatı sektoru ÜDM-in təqribən 31%-ni təşkil edirdi, 2021-ci ildə isə eroziyaləşmə prosesi kənd təsərrüfatı torpaqlarının demək olar ki, 60% hissəsində müşahidə edildi.²⁵¹ Ermənistanda ətraf mühitə təsir və eroziyadan qorunma nəzərə alındıqda meşə sektoru ÜDM-in 1%-dən azını təşkil edir.

²⁴⁹ Israel-Armenia: [Electronic resource] / OEC, -2022, 10 january. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm?dateAvailableSelectorCountry1=exportDateCountry1Available47>.

²⁵⁰Yenə orada

²⁵¹ Diamonds Turn Israel Into Key Trading Partner of Armenia: [Electronic resource] / Azatutyun, -2003, 25 december. URL: www.azatutyun.am/a/1572831.html.

5.3. İqtisadi əməkdaşlığın səviyyəsi və başlıca problemləri

Ermənistanın müstəqilliyini əldə etməsindən sonrakı illərdə İsrail ilə ticarət-iqtisadi və digər sahələrdə aşağıdakı sənədlər imzalanmışdır:

- Ermənistan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş (19 yanvar 2000-ci il)
- Ermənistan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş (16 may 2012-ci il)
- Ermənistan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında gömrük məsələlərində qarşılıqlı yardım haqqında Saziş (26 noyabr 2014-cü il)
- Ermənistan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında gəlir və kapital vergilərinə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında Konvensiya (25 iyul 2017-ci il).

Ermənistan ilə İsrail arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı məqsədilə dövlət rəsmilərinin ikitərəfli görüşləri həyata keçirilmişdir. 2017-ci il iyulun 25-də Ermənistanın xarici işlər naziri Edvard Nalbandyan və İsrailin regional əməkdaşlıq naziri T.Anegbi Yerevanda danışıqlardan sonra ikitərəfli sazişlər imzaladılar. İsrail hökumətinin nümayəndələrinin İrəvana rəsmi səfəri zamanı ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yollarına diqqət yetirən nazir İsrailin Ermənistanla mövcud iqtisadi münasibətlərinə diqqət çəkdi. Regional əməkdaşlıq naziri Tzaçi Anegbi baş nazir Karen Karapetyanla görüşdən az əvvəl Azadlıq Radiosunun erməni xidmətinə müsahibəsində dedi:

"Səfərimin məqsədi əlaqələrimizi gücləndirməkdir. İki xalq arasında dostluq uzun illərdir vardır. 25 ildir ki, diplomatik əlaqə-

lär mövcuddur. Amma indi biz birlikdə işləmək və bu dostluğu bir çox sahələrdə qarşılıqlı faydalı etmək üçün daha praktiki qarşılıqlı sahələr üzərində düşünürük. On ildən artıqdır ki, heç bir İsrail nazirinin Ermənistana heç bir səfəri olmamışdır. Beləliklə, bu, yeni bir irəliləyişdir və mən bunun bir hissəsi olmaqdan şadam".²⁵²

Görüşlə bağlı Ermənistan XİN-in bəyanatında deyilirdi ki, T.Anegbi səfərinə xarici işlər naziri Edvard Nalbandyanla danışıqlarla başlamışdır. Nazir görüşdə qeyd etdi ki, İsrail Ermənistanla dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək istəyir və bu, onun səfərinin əsas mesajıdır. Görüş zamanı tərəflər iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, Ermənistan və İsrail diplomatik pasportlarının sahibləri üçün viza tələblərinin qarşılıqlı ləğvi haqqında saziş imzaladılar.²⁵³

Karen Karapetyan hökuməti Ermənistan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarına və xüsusən də informasiya texnologiyalarına (İT) İsrail sərmayələrini cəlb etməkdə maraqlı olduğunu da bildirdi. Nəqliyyat və rabitə naziri Vahan Martirosyan T.Anegbi ilə keçirdiyi danışıqlar zamanı Ermənistanda fəaliyyət göstərən texnoloji mərkəzlərin İsrailin İT şirkətlərini qəbul etməkdən məmnun qalacağını söylədi.²⁵⁴

2019-cu ildə İrəvanda Ümumdünya İnformasiya Texnologiyaları Konqresində (WCIT 2019) iştirak edən Ermənistan və xarici İT şirkətləri arasında əməkdaşlıq perspektivləri bu görüşlərin nəticəsi olaraq İsrail-Ermənistan arasında reallaşacaq gələcək layihələrə yol açdı. Belə ki, dünyanın 50-dən çox ölkəsində

²⁵² Israel-Armenia: [Electronic resource] / OEC, -2022, 10 january. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm?DateAvailable Selector Country1=exportDateCountry1Available47>.

²⁵³ Yenə orada.

²⁵⁴ New cooperation bridge to open between Armenian and Israeli IT companies: [Electronic resource] / Armenpress, -2019, 18 november. URL: <https://armenpress.am/eng/news/995584/>

ofisləri olan Tayvan Xarici Ticarətin İnkişafı Şurası (TAITRA) Ermənistanda Ermənistan və İsrail İT şirkətlərini birləşdirən nümayəndəlik açdı. Qabaqcıl Texnologiya Müəssisələri İttifaqının (UATE) prezidenti Aleksandr Yesayan ARMENPRESS-ə müsahibəsində dedi ki, TAITRA-nın sədri Ceyms Huanqin Ermənistana səfəri zamanı tərəflər Ermənistanda TAITRA ofisinin açılması imkanlarını müzakirə etdilər. Məqsəd Asiya şirkətlərinin beynəlxalq bazarlara və əks istiqamətə çıxışını təşviq etməkdir. Bu həm də biznes üçün əməkdaşlıq platformasıdır. Aleksandr Yesayan əlavə etmişdi ki, İsrail həm də startaplar ölkəsi hesab olunur, o, startaplarının həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə dünyada lider yeri tutur, Ermənistanda ofisin olması əməkdaşlıq etməyə, İsrail şirkətləri ilə tanış olmağa və birgə məhsul yaratmağa imkan yaradır, həmçinin Ermənistan üçün Asiya bazarına birbaşa pəncərə açır. Layihə 2020-ci ildə həyata keçirilməyə başlandı. Bununla əlaqədar İrəvanda qeyri-kommersiya təşkilatı olan TAITRA-nın regional filialı fəaliyyət göstərirdi.²⁵⁵

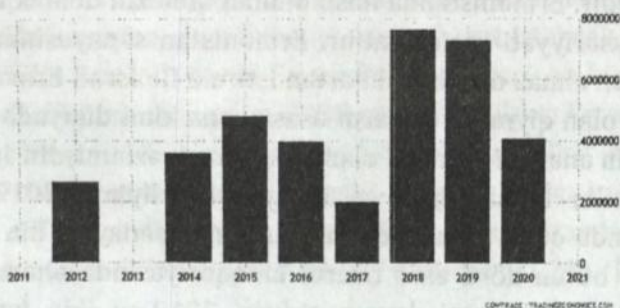
İsrailli sahibkarlar texnologiya sahəsində Ermənistanla işbirliyi qururlar. 2018-ci ildə Dilicanda iki günlük biznes innovasiya forumu keçirildi. Forumun təşkilatçısı İnformasiya Texnologiyaları Müəssisələri İttifaqı idi. Əsas məruzəçilərdən biri tanınmış israilli sahibkar Elena Donetsd idi. İsrailin Star Tau Universitetinin Sahibkarlıq Portalının İcraçı Direktoru da olan bu şəxs şirkətlərə innovasiya mərkəzlərinin yaradılması və ilkin proqramların həyata keçirilməsinə dair korporativ məsləhətlərini verdi. Elena Donetsd forum iştirakçılarına bildirdi ki, Ermənistanda startaplara və sahibkarlara məqsədlərinə çatmaqda köməklik göstərmək üçün Microsoft mərkəzi fəaliyyət göstərir.

²⁵⁵ New cooperation bridge to open between Armenian and Israeli IT companies: [Electronic resource] / Armenpress, -2019, November 18. URL: <https://armenpress.am/eng/news/995584/>

İntel ekosistemi böyümə və qabaqcıl innovasiyalar üçün yaxşı uyğunlaşdırın inkişaf mərkəzinə də malikdir. Startaplar istehsal edən bir neçə innovasiya mərkəzi vardır. Onun fikrincə, bu sahədə inkişaf üçün böyük zəmin yaranmışdı. Elena Donetsd əlavə etdi ki, regionun bir çox ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan) İsrail innovasiyalarına maraq göstərir, lakin Ermənistandan bu sahədə hər hansı təşəbbüs gəlməmişdir. İsraili sahibkar İsrailin bu sahədə çoxlu təcrübəsi olduğunu, əsasən kənd təsərrüfatı, kiber sahədə hökumətinin bu təcrübələrini xaricə köçürməyi və bacardığı qədər köməklik göstərmək niyyətində olduğunu diqqətə çatdırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, texnoloji kommunikasiyalar sahəsində israilililər İntel və Microsoft kimi böyük adlara sahib lider, iş ortağı və hətta investor olaraq uğur qazanmışlar.²⁵⁶

Müxtəlif illərdə İsrail və Ermənistan arasında iqtisadi statistikanın təhlili ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi barədə aydın təsəvvür yaradır.

Ermənistandan İsrailə ixracat

Diaqramdan göründüyü kimi, Ermənistandan İsrailə ixracat 2012-ci ildən 2015-ci ilədək 4 milyon dollara çatmışdır.

²⁵⁶ Business Innovation Forum-Armenia: [Electronic resource] / Armacad, - 2015, November 10. URL: <https://armacad.info/business-innovation-forum-armenia-among-20-most-innovative-countries-in-the-world-by-2018-armenia>

Daha sonra ticarət dövriyyəsi azalaraq 2017-ci ildə 2 milyon dollar təşkil etmişdir. 2018 və 2019-cu illərdə yenidən artaraq 7 milyon dollar təşkil etmişdir. 2020-ci il hesabatına əsasən Ermənistanın İsrailə ixrac əməliyyatlarının həcmi 4,08 milyon dollar dəyərində olmuşdur.²⁵⁷

Ümumiyyətlə, 2017-2020-ci illərdə iki ölkə arasında ixrac əməliyyatlarında İsraildən Ermənistana ixrac artımı 11,1 milyon dollar təşkil etmişdir.

İsrailin iqtisadi sistemində ağır sənaye, xüsusilə dağ-mədən sənayesi ölkə iqtisadiyyatının böyük hissəsini təşkil edir. Dünyada cəmlənən almazın 40%-i İsrailin payına düşür. 2012-ci ildən etibarən xeyli genişlənən almaz emalı sənayesində almaz dilerlərinin artan iştirakı ilə İsrail Ermənistanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri kimi yüksəlir. Ermənistanın xarici ticarət dövriyyəsində 2019-cu ildə demək olar ki, nəzərə çarpmayan İsrail Ermənistanın idxalında yeganə ən böyük paya sahib idi və 2021-ci ilin ilk doqquz ayında ixracatının ikinci istiqamətinə çevrilmişdir. Ermənistanda hasil olunan almazın demək olar ki, böyük əksəriyyəti xaricə satılır. Ermənistan sənayesində xeyli genişlənən almaz dilerlərinin artan iştirakı ilə İsrail Ermənistan istehsalı olan qiymətli daşların əsas alıcısı kimi dünyada almaz biznesinin ənənəvi mərkəzi olan Belçikanı əvəzləmişdir.

İsrailin İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin 2019-cu il hesabatında qeyd olunur ki, İsrailin almaz sənayesi ilin ilk iki rübündə bütün dörd əsas ticarət kateqoriyasında əhəmiyyətli artımlarla böyüməsini davam etdirir. 2019-cu ildə İsraildən Ermənistana ixrac olunan almaz 41,9%, ümumi ticarət həcmi 4,43 milyon dollar, ümumi ticarət mübadiləsinin 41%-ni təşkil

²⁵⁷ Armenia Exports By Country: [Electronic resource] / Tradingeconomics, - 2022, 10 January. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports-by-country>.

etdi.²⁵⁸ İsrailə xam almazların xalis idxalı 2020-ci ildən 165 % artaraq təxminən 1,39 milyard dollara, ixracı isə 177 % artaraq 1,16 milyard dollara çatdı. Xalis cilalanmış almaz idxalı 136% artaraq 1,88 milyard dollara, ixracı isə 71% artaraq 2,37 milyard dollara çatmışdır.

Ermənistandan İsrailə ixrac olunan almaz məhsulları digər illərlə müqayisədə 2004-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında daha böyük hasilat həcmi ilə müşahidə olundu. Həmin ildə Ermənistanın almaz hasilatı 226 milyon dollar təşkil etmişdi ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 37% çox idi.²⁵⁹

Bir neçə İsraildən olan iş adamı Ermənistanda almaz biznesi sahəsində çalışır. Xüsusən milyarder Lev Leviev 2019-cu ildən bəri ölkədə dükən açmışdır, kobud almaz gətirir, onları ölkədə təmizləyib cilalayır, sonra isə beynəlxalq bazarlarda satışı çıxarır. İrəvandan 15 kilometr şimalda yerləşən və hazırda min nəfərə yaxın işçisi olan L.Levievin Şoqakn zavodu Ermənistanın ən böyük almaz firmalarından biridir.²⁶⁰

İki ölkə arasında ağır sənaye sahəsində ixrac-idخال əməliyyatlarında həcminə görə ikinci yerdə brilyant istehsalı dayanır. 2004-cü ilin sonunda İsrail Ermənistanın üçüncü ən böyük brilyant tədarükçüsü olmuşdur. 2005-ci ildə İsraildən Ermənistana brilyant ixracı 98%, ticarət həcmi 101 milyon dollar olmuşdur. 2005-ci ildə Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı həcmi 112 milyon dollar təşkil etmişdir. 2008-ci ildə Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı 3,77 milyon dollar olmaqla 71,2%, İsraildən

²⁵⁸ Yenə orada.

²⁵⁹ Israel's diamond industry continues to grow in 2021: [Electronic resource] / The Jerusalem Post. -2021, September 21. URL: www.jpost.com/israel-news/israels-diamond-industry-continues-to-grow-in-2021-679267.

²⁶⁰ Yenə orada.

Ermənistana brilyant ixracı 15,6 milyon dollar olmaqla 51,1% təşkil etmişdir.²⁶¹

2012-ci ildə İsrail brilyant ixracında daha böyük artım əldə etdi. Bu rəqəm 225 min dollar idi. Həmin ildə Ermənistan-dan İsrailə 2 milyon dollarlıq brilyant ixrac edilmişdi. 2018-2021-ci illərdə İsrail brilyant ixracında 3,61 milyard, idxalda isə 4,66 milyard dollar gəlir əldə etmişdir. 2018-ci ildə brilyant ticarəti İsrailin ixracında 5,63 milyon dollar, Ermənistan ixracında 5,87 milyon dollar təşkil etmişdir. İki ölkə arasında brilyant hasilatı 2015-ci ildə 837 min dollardan 2017-ci ildə 1,72 milyon dollara, 2021-ci ildə 3,91 milyon dollara çatmışdır. 2021-ci ildə iki ölkə arasında brilyant ixracı daha böyük paya sahib oldu. Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı 310 min dollar, qiymətli daşlar 76 min dollar təşkil etmişdir.²⁶²

2020-ci il hesabatına əsasən Ermənistanın İsrailə 4,08 milyon dollarlıq ixrac əməliyyatlarının 310 min dolları İsraildən Ermənistana ixrac edilən brilyant, 76 min dolları qiymətli daşlar təşkil etmişdir.²⁶³

İki ölkə arasında dağ mədən, maşınqayırma, kimya sənaye sahələri üzrə ixrac-idxal əməliyyatları həyata keçirilmişdir.

2017-ci ildə İsraildən Ermənistana kondisioner ixracı 72% olmaqla 297 min dollar, elektrik qızdırıcıları 5% olmaqla 21 min dollar həcmində, kənd təsərrüfatı maşınları 2,5% olmaqla 9,29 min dollar həcmində, məişət avadanlıqları ixracı 2,67% olmaqla 11 min dollar təşkil etmişdir.

²⁶¹ Yenə orada.

²⁶² Fatf report. Money laundering and terrorist financing through trade in diamonds: [Electronic resource] / FATF, - 2013, 10 october. URL: www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/ML-TF-through-trade-in-diamonds.pdf.

²⁶³ Armenia Exports to Israel: [Electronic resource] /Tradingeconomics, -2022, February 28. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports/Israel>.

2020-ci ildə maşınqayırma sahəsində İsraildən Ermənistanı ixrac edilən xam plastik örtüklər 84 min dollar (12%), qızdırıcı maşınlar 8 min (1,6%) təşkil etmişdir. Elektrik qızdırıcıları 2015-ci ildə 1,5 min dollardan 75% artaraq 2017-ci il 222 min dollara, 2018-ci ildə 298 min dollara, 2021-ci ildə 222 min dollara çatmışdır.²⁶⁴ Televiziya yayım avadanlıqları 2015-ci ildə 3 min dollardan 870% artaraq, 2017-ci ildə 38 min dollara çatmışdır. Dəmiryol avadanlıqlarında 97 min dollar artımı qeydə alınıb. Kompüter 8,3 mindən 14 min dollaradək 753% artmışdır. 2018-ci ildə Ermənistandan İsrailə mis-dəmir məmulatlarının ixracı 568 dollar 45,7% təşkil etmişdir. Mebel məhsulları 705% artmış 477 min, 2018-ci ildə 205 min dollara çatmışdır.²⁶⁵

Kimyəvi məhsulların ixrac-idخال əməliyyatlarına gəlinə 2005-ci ildə İsraildən Ermənistanı ixrac əməliyyatlarında mineral və kimyəvi məhsullar 33,4 min dollar olmaqla 10%, kimyəvi təmizləmələr 1% olmaqla 5,9 min dollar ticarət həcmindədir. Ermənistandan İsrailə ixrac olunan ortopedik alətlər 2015-ci ildə 579 min, 2017-ci ildə 543 min dollar, 2018-ci ildə 406 min dollar, 2021-ci ildə 137 min və ya 25% azalma olub. 2017-ci ildə pestisidlərdə 56 min dollar artım müşahidə edilib. Plastik borular 8,47 min dollardan 182% artaraq 15 min dollara yüksəlmişdir. 2015-2018-ci illərdə İsraildən Ermənistanı 98,1 min dollar qarışıq minerallar və kimyəvi gübrələr (0,89%), plastik və polietilen xammal materialları 158 min dollar (1,43%) təşkil etmişdir.²⁶⁶

2005-ci ildə İsraildən Ermənistanı 67 min dollar həcmində 21,5% olmaqla tibbi avadanlıqlar, vaksinlər ixrac olunmuş-

²⁶⁴ İsrail and Armenia bilateral trade by products: [Electronic resource] / OEC, -2022, February 28. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm>.

²⁶⁵ Yenə orada

²⁶⁶ Yenə orada.

dur. 2008-ci ildə İsraildən Ermənistana 181 min dollarlıq vaksin və antiseptik məhsullar (0,59%),²⁶⁷ 2020-ci ildə İsraildən Ermənistana 17 min dollarlıq tibbi avadanlıqlar (2,47%) ixrac edilmişdir. Daha sonra 2017-ci ildə tibbi avadanlıqlar və vaksinlər 67 min dollar həcmində ixrac olunmuşdur.²⁶⁸ 2017-ci ildə İsraildən Ermənistana ixrac olunan mineral və kimyəvi məhsullar 33,4 min dollar olmaqla 10% təşkil etmişdir.

İsrail-Ermənistan ticarət-iqtisadi əlaqələrində yüngül sənaye üzrə İsrail ixracatı daha böyük paya sahibdir. İki ölkə arasında yüngül sənaye sahələri üzrə bir sıra ixrac-idxal əməliyyatları həyata keçirilmişdir. 2005-ci ildə İsraildən Ermənistana meyvə şirəsi ixracı 92% olmaqla 134 min dollar, geyim məhsulları 45,8 % olmaqla 4 min dollar təşkil etmişdi. 2008-ci ildə İsraildən Ermənistana spirtli içkilər ixracı 1,29 milyon dollar (4,22%), meyvə şirəsi ixracı 864 min dollar (2,84%), 2017-ci ildə İsraildən Ermənistana meyvə şirəsi ixracı 92% olmaqla 134 min dollar həcmində, geyim məhsulları 45,8% olmaqla 4 min dollar təşkil etmişdir. İsraildən Ermənistana ixrac olunan meyvə şirəsi 2015-ci ildə 1,07 milyon dollardan, 2017-ci il 248 min dollara, 2018-ci il 594 min dollara, 2021-ci ildə 101% artaraq 298 min dollara çatmışdır. 2018-ci ildə meyvə şirəsi ixracatı İsrail ticarətində 295 min dollar, Ermənistan ticarətində 46,9 min dollar təşkil etmişdir. 2019-cu ildə iki ölkə arasında meyvə şirəsinin ümumi ticarət həcmi 725 min dollar oldu. Cəm məhsullarında isə 161 min dollar azalma müşahidə edilmişdir. 2017-2020-ci illərdə İsraildən Ermənistana ixrac edilən bütün məhsullarının ixrac həcmi isə 10 min dollar həcmində olmuşdur.

²⁶⁷ Yenə orada.

²⁶⁸ Yenə orada.

2017-2020-ci illərdə Ermənistandan İsrailə mineral suların ixrac həcmi 1,2 min dollar təşkil etmişdir.²⁶⁹ 2020-ci ildə İsraildən Ermənistana yeyinti məhsulları 20 min dollar (2,9%), 2021-ci ildə yeyinti məhsulları 20 min dollar təşkil etmişdir.²⁷⁰ Bir çox hallarda Ermənistanın İsrailə düşmən münasibətdə olan İrandan idxal etdiyi quru meyvələri yenidən qablaşdırmaqla İsrailə öz istehsal məhsulu kimi ixracına dair məlumatlar vardır. Bu isə sözügedən məhsulların qida təhlükəsizliyi prinsiplərinə uyğun gəlib-gəlməməsinə dair bir çox suallar doğurur.

2021-ci ildə Ermənistandan İsrailə 51,4 min dollar (15%) dəyərində alkoqollu içkilər, 32,6 min dollar (9%) dəyərində şokolad məhsulları, 9,88 min dollar (2,8%) dəyərində balıq məhsulları ixrac edilmişdir.

Ümumiyyətlə, 2012-ci il yanvarında İsrail və Ermənistan arasında ticarət dövriyyəsi 500 min dollar olmuşdur. İsraildən Ermənistana ixrac 54,3 milyon dollar, Ermənistandan İsrailə ixrac 2,77 milyon dollar təşkil etmişdir.²⁷¹

2017-2020-ci illərdə İsraildən Ermənistana ixrac edilən məhsullarda həm artan, həm də azalan əmtəə qeydə alınmışdır. Benzin satışında 32,8 milyon dollar artım, meyvə satışında 828 min dollar azalma, brilyant satışında 1,64 milyon dollar azalma qeydə alınmışdır. Həmçinin sitrus meyvələrində 37,1 min dollar olmaqla 37% azalma olmuşdur. 2017-ci ildə brilyant ixracatı İsrail 1,72 milyon, Ermənistan 728 min dollar olmuşdur. 2012-ci ildə İsrailin ən çox ixrac etdiyi almaz (11,2 milyard dollar), qablaşdırılmış dərmanlar (2,36 milyard dollar), tibbi alətlər (2,01 milyard

²⁶⁹ Yenə orada.

²⁷⁰ Yenə orada.

²⁷¹ İsrail and Armenia bilateral trade by products: [Electronic resource] / OEC, -2022, February 18. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm>.

dollar), elektronik cihazlar (2 milyard dollar) və təmizlənmiş və filtrasiyadan keçirilmiş neft (1,72 milyard dollar) olmuşdur.

2017-2020-ci illərdə Ermənistandan İsrailə bütün məhsullarının satışında 9,64 min dollar artım, su məhsullarının satışında 6,46 min dollar azalma, kompüter və texnoloji məhsulların satışında 2,77 min dollar azalma qeydə alınmışdır.²⁷²

Təhlillər göstərir ki, son 24 il ərzində İsrailin Ermənistanı ixracı illik 32,2% artaraq 1995-ci ildəki 13 min dollardan 2019-cu ildə 10,6 milyon dollara yüksəlib.²⁷³

Son 24 il ərzində Ermənistanın İsrailə ixracı illik 26,3% artaraq 1995-ci ildəki 28,9 min dollardan 2019-cu ildə 7,86 milyon dollaradək artmışdır.²⁷⁴

Ermənistandan İsrailə ixrac edilən əsas məhsullar brilyant (5,26 milyon dollar), optik liflər (358 min dollar) və alqaqollu içkilər (314 min dollar) olmuşdur.

2019-cu ildə Ermənistandan İsrailə daxil olan ən yüksək idxal tariflərini ödəmiş məhsullar şirinləşdirilməmiş və ya dad-sız mineral və qazlı sular (1,02 milyon%) və alkoqolsuz içkilərdir (70,3 min%).²⁷⁵

2019-cu ildə İsrail İqtisadi Mürəkkəbli İndeksində (ECI 1.23) 20-ci, ümumi ixracatda (56 milyard dollar) 50-ci yerdə qərarlaşmışdır. Həmin il Ermənistan İqtisadi Mürəkkəbli İndeksində (ECI-0,31) 85-ci, ümumi ixracatda (3,34 milyard dollar) 129-cu yeri tutmuşdu.²⁷⁶

²⁷² Yenə orada.

²⁷³ Yenə orada.

²⁷⁴ Yenə orada.

²⁷⁵ Israeli minister seeks closer ties with Armenia: [Electronic resource] / Azatutyun, -2017, July 26. URL: www.azatutyun.am/a/28641349.html.

²⁷⁶ İsrail and Armenia bilateral trade by products: [Electronic resource] / OEC, -2022, February 18. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm>.

2019-cu ildə Ermənistan iqtisadiyyatının artım surəti təxminən 7,6% olmuşdur. Onun böyük hissəsi (5,2%) xidmət sektorunun (əsasən avtomobil idxalı) payına və yalnız 1,9% isə sənayenin payına düşmüşdür. 2019-cu ildə emal sənayesi (5%) xammal sənayesindən (4,1%) daha sürətlə artmışdır. 2019-cu ildə Ermənistandan ixracat isə 10,3% artmışdır.²⁷⁷

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2016-2019-cu illər ərzində İsraildən Ermənistana ixracın ümumi artımı 10,6 milyon dollar təşkil etmişdir. İxrac olunan məhsullardan brilyant ixracı 4,43 milyon dollar, 2018-ci ildə 5,63 milyon dollar, 2016-cı ildə 1,47 milyon dollar, 2021-ci ildə ixrac azalmış və -21% azalma ilə 1,2 milyon dəyərində olmuşdur.²⁷⁸

2021-ci ildə İsraildən Ermənistana olan ümumi ixrac əməliyyatları 689 min dollar, Ermənistandan İsrailə 343 min dollar dəyərində həyata keçirilmişdir.²⁷⁹

Ermənistanın rəsmi statistikasına görə, 2016-cı ildə Ermənistan və İsrail arasında ticarət dövriyyəsi 8,5 milyon dollar, 2019-cu ildə isə 7,86 milyon dollar təşkil etmişdir.²⁸⁰ Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə Ermənistanın İsrailin regionda başlıca rəqibi olan İranla ticarət dövriyyəsinin həcmi 297 mln. 800 min dollar olmuşdur. 2020-ci ildə Ermənistanın Rusiya ilə ticarət dövriyyəsi 700 milyon dollar,²⁸¹ Ermənistanın

²⁷⁷ Yenə orada

²⁷⁸ Yenə orada

²⁷⁹ Yenə orada.

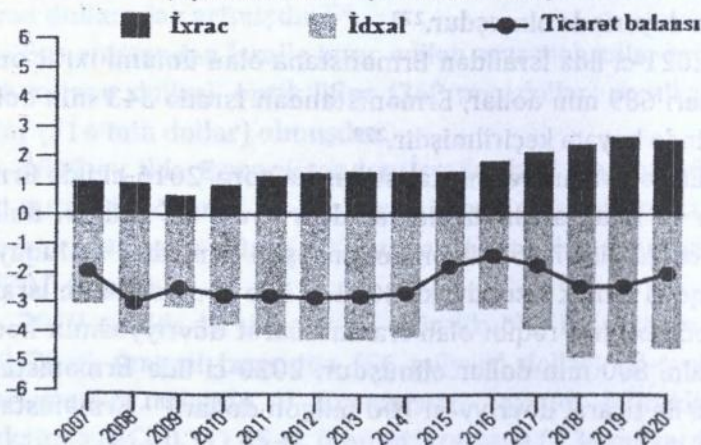
²⁸⁰ New cooperation bridge to open between Armenian and Israeli IT companies: [Electronic resource] / Armenpress, -2019, November 18. URL: <https://armenpress.am/eng/news/995584/>.

²⁸¹ Armenia Exports to Russia: [Electronic resource] / Tradingeconomics, -2022, 28 February. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports/russia>.

Gürcüstanla ticarət dövriyyəsi 50 milyon dollar, Suriya ilə ticarət dövriyyəsi 40 milyon dollar təşkil etmişdir.²⁸²

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Comtrade" beynəlxalq ticarət məlumat bazasına görə, Ermənistanın İsrailə ixracı 2020-ci ildə 4,08 milyon ABŞ dolları təşkil edib.²⁸³ Ümumilikdə 2020-ci ildə Ermənistanın əmtəə ixracının dəyəri 3,8% azalaraq 2,5 milyard ABŞ dolları, idxal 10,5% əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq 4,5 milyard ABŞ dolları olub.

Qrafik 1. Ümumi mal ticarəti
(dəyəri hər il üzrə milyard ABŞ dolları ilə)

²⁸² Armenia exports by country: [Electronic resource] / Tradingeconomics, -- 2022, January 15. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports-by-country>.

²⁸³ Armenia Exports By Country: [Electronic resource] / Trading economics, - 2022, February 28. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports-by-country>.

2015-2020-ci illərdə Ermənistanın İsrailə ixrac etdiyi məhsulların həcmi²⁸⁴:

Ermənistanın İsrailə ixrac etdiyi məhsullar	Həcmi dollar ilə	İl
İncilər, qiymətli daşlar, metallar, sikkələr	2.20 milyon	2020
Optik, foto, texniki, tibbi aparatlar	631.28 min	2020
İçkilər, spirtli içkilər və sirkə	521.38 min	2020
Tərəvəz, meyvə, qoz-fındıq	311 min	2020
Elektrik, elektron avadanlıq	147.93 min	2020
Ət, balıq və dəniz məhsulları	121.96 min	2020
Kakao və kakao preparatları	59.29 min	2020
Daş, gips, sement, asbest, mika və ya oxşar materiallar	51.52 min	2020
Maşınlar, nüvə reaktorları, qazanlar	13.2 min	2020
Tütün və tütün əvəzediciləri	12.01 min	2020
Taxıl, un, nişasta, süd məhsulları	9,84 min	2020
Müxtəlif ərzaq preparatları	4,70 min	2020
Əczaçılıq məhsulları	1.02 min	2020
Saatlar	138,26 min	2019
Müxtəlif kimyəvi məhsullar	29.32 min	2019
Süd məhsulları, yumurta, bal	16,47 min	2019
Mebel, işıqlandırma lövhələri	6,17 min	2019
Duz, kükürd, torpaq, daş, gips, əhəng və sement	29,52 min	2018
Kağız və karton, sellüloz, kağız və kartondan məmulatlar	1,14 min	2018
Geyim, trikotaj və ya toxunma məmulatları	8,74 min	2017
Ağac və ağacdən məmulatlar, odun kömürü	4,54 min	2017
Metal alətlər, bıçaqlar	4.31 min	2016
Alüminium	315.37 min	2015
Nişasta, buğda məhsulları	8,47 min	2015

²⁸⁴ Armenia export to Israel. [Electronic resource] / Trading economics, - 2022, February 28. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports/israel>.

Fəsildə araşdırılan məsələlərdən aydın olur ki, İsrail Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsindən maksimum istifadə etməklə yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkədir. Eləcə də istehsal qüvvələrinin sosial-iqtisadi strukturuna və istehsalın xarakterinə görə İsrail öncül mövqedədir. Ölkənin qısa müddət ərzində sürətli inkişaf etməsinin əsas səbəbləri güclü maliyyə, iqtisadi, texniki və siyasi yardımların edilməsi, gələnlərin – immiqrantlar arasında çox savadlı mütəxəssislər olmasıdır.

İsraildən fərqli olaraq Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra dərin iqtisadi böhran içərisindədir. Ölkə mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşma prosesində ciddi mənfi təsirlərə məruz qalıb. 1992 və 1993-cü illərdə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) enerji çatışmazlığı səbəbindən aşağı düşmüş və yürütdüyü işğalçılıq siyasəti səbəbindən Ermənistan sənayesinin demək olar ki, bütün sektorları iflic vəziyyətinə gəlib çatmışdı. 1991-2001-ci illərdə Ermənistandan xarici ölkələrə 5-5,5 milyard ABŞ dolları kapital axını olmuşdu. Bu vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, Ermənistan iqtisadiyyatı hələ də lazımi şəkildə milliləşməmiş və iqtisadi sistem tam qurulmamışdır. Ermənistan iqtisadiyyatının geriləmə səbəblərindən biri istehsal ilə daxili xammal bazası arasında əlaqənin zəif olmasıdır. Belə ki, Ermənistanda ÜDM-in 70%-i xarici bazardan asılı vəziyyətdədir, ölkənin ixracatı isə 2,6% təşkil edir.

İsrail Ermənistan iqtisadi əlaqələri bütün sahələrdə deyil, əsasən kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye sahəsində qurulmuşdur. Ermənistanın dünya dövlətləri ilə idxal əməliyyatlarında İsrail 9 milyon dollar (0,20% ticarət dövriyyəsi) olmaqla 40-cı yerdədir. Ticarət kəsiri Ermənistanın İsrail ilə iqtisadi münasibətlərində böyük maneə olmuşdur.

NƏTİCƏ

İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın tutduğu yerin araşdırılmasından bir sıra ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmaq olar. XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində soyuq müharibənin başa çatması və SSRİ-nin dağılması nəticəsində yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması ilə digər ölkələrlə yanaşı İsrail Dövlətinin də Cənubi Qafqaz siyasətində ilk addımlarını atmasına əlverişli şərait yarandı. İsrail Dövləti Ermənistan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı.

Yaxın Şərqdə əlverişli geosiyasi mövqeyə malik ölkələrdən biri olan İsrail Dövləti ilə Cənubi Qafqazın geosiyasi, geoiqtisadi, intellektual və birgəyaşayış baxımından ən uğursuz, perspektivsiz dövləti olan Ermənistan Respublikası arasında siyasi münasibətlərin qurulmasına bir sıra amillər təsir göstərdi. Şərtlər, geosiyasi konfiqurasiya, iki ölkənin maraqlarının bəzi hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi və Ermənistanın asılı ölkə olması qarşılıqlı münasibətlərə təsir edir. Qarşılıqlı münasibətlərin zəif olması Ermənistanın yürütdüyü siyasətlə bağlıdır. İsrailin Cənubi Qafqaz siyasətində Ermənistanın tutduğu yer eyni zamanda İran İslam Respublikasına münasibətdə yürüdülmən siyasətlə bu və ya digər dərəcədə müəyyənləşir. Uğursuz siyasəti nəticəsində dalan ölkəyə çevrilmiş Ermənistanın iqtisadi nəfəsliyi sayılan İrandan imtina etməsi real görünür. Ermənistanın İsrailə düşmən olan İranla əlaqələr qurması, Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin güclənməsinə müxtəlif formalarla çalışması İsrail Dövlətinin müttəfiqi olan ABŞ-ın da maraqlarına cavab vermir. Əslində dövlətlər arasında münasibətlərdə yürütdüyü ləngər vuran siyasəti və davranışları ilə Ermənistan etibarsız, nəinki sözünə, hətta imzasına hörmət etməyən dövlət imici qazanıb.

Bununla belə, ötən illər ərzində siyasi-diplomatik münasibətlər notalar mübadiləsi, müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı səfərlər, sənədlərin imzalanması və b. formalarda saxlanılıb.

İsrail-Ermənistan münasibətlərinin inkişafından ötrü təbii əsaslar cüzidir. Bu iki ölkəni bir-birindən uzaqlaşdıran səbəblər, onları yaxınlaşdıran səbəblərdən daha çox olduğundan Ermənistan rəhbərlərinin münasibətləri inkişaf etdirmək səyləri müsbət nəticə vermir. İsrail Dövləti belə qurama dövlətlə geniş əməkdaşlıq etməkdə maraqlı deyildir.

Hər iki dövlət üçün digər ölkənin ərazisindəki icma müəyyən təsir vasitəsi hesab edilir. İsraildə ermənilərin, Ermənistan-da yəhudilərin vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ermənistanda antisemitizmin səviyyəsi ildən-ilə yüksəlib. Ermənistan cəmiyyətində siyasi, iqtisadi, qatı millətçi antisemitizmin təzahürləri açıq formada özünü göstərir. Antisemitizm ermənilər arasında böyükdən kiçiyə ənənəvi şəkildə keçir. İrqi antisemitizm Ermənistanda dövlətin icazəsi ilə fəaliyyət göstərən Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının çağırışlarında aydın şəkildə təzahür edir. Erməniləri digər xalqlardan üstün görən bu partiya daim yəhudiləri aşağılayır. Ermənistanda yəhudilərin sosial cəhətdən aşağı görülməsini müxtəlif beynəlxalq hesabatlar da əks etdirir.

R.Koçaryan və S.Sarkisyanın hakimiyyəti illərində Ermənistanda antisemitizm daha da artıb. Təkcə ictimai deyil, dövlət səviyyəsində də sıxışdırılmaları nəticəsində yəhudilərin müharirəti çoxalıb.

2018-ci ildə "məxməri çevriliş" nəticəsində Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra da Ermənistanda yəhudilərə olan nifrətin səviyyəsi aşağı düşmədi, əksinə daha da artdı. Əslində rəsmi dövlət orqanları antisemitizmin gizli təşkilatçısı və idarəedicisidir. Elə buna görə də bu prosesin qarşısını almaq-

dan ötrü hakimiyyətin hansısa proqramı yoxdur. Bir çox hallarda cinayət və vandalizm səviyyəsinə yüksələn antisemit hərəkatlərə Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları və digər dövlət strukturları göz yumurlar. Antisemitizmin səviyyəsinə görə Ermənistan dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Yəhudilərin sıxışdırılması ilə yanaşı Ermənistan hakimiyyəti İkinci Dünya müharibəsi illərində 6 milyon nəfərdən çox yəhudinin ölümünü – Holokostu qəddarcasına həyata keçirən nasistlərlə əməkdaşlıq etmiş bir sıra erməniləri cəmiyyətə qəhrəman kimi təqdim edir, onları ideallaşdırır, heykəllərini ucaldır, adlarına küçə və xiyabanlar verir, orden və medallar təsis edir və dərsliklərdə şagirdlərə öyrədir. Belələrindən biri Qaregin Njdedir. Nasistlərlə əməkdaşlıq etmiş ermənilərin əli günahsız yəhudilərin qanına batıb.

İsraildə də ermənilərin sayı XX əsrin ortalarından etibarən azalıb. Lakin bu proses İsrail Dövlətinin erməni siyasəti ilə əlaqədar deyildir. Ermənilərin köçüb getmələri daha çox həyat şərtləri və tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni surətdə yaradılmış Ermənistan Respublikasını aborigen əhali olan azərbaycanlılardan təmizləyərək türksüzləşdirmək və erməniləşdirmək planları ilə bağlı olub. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər İsraildə hələ də yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Onların təşkilatlarının, tədqiqat mərkəzlərinin, kilsələrinin fəaliyyəti daha çox İsrailin Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini soyuqlaşdırmağa, pozmağa yönəlib.

Ermənistan, erməni kilsəsi və xarici ölkələrdəki erməni təşkilatları İsrailin Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini pozmaq üçün daim iyrənc üsullardan istifadə ediblər. Lakin bu cür təxribatlar xarici siyasətlərində ənənələri və ciddi dövlətlər olan Azərbaycan, İsrail və Türkiyəyə münasibətdə uğursuzluqla nəticələnib. Ermənistan bu ölkələr arasında münasibətləri poz-

maq gücündə olmayan, təkcə ərazi deyil, təfəkkür baxımından da cılız bir ölkədir.

Rəsmi İrəvan Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərini normallaşdırmasa, İsrail Dövlətinin Ermənistanla siyasi münasibətlərini inkişaf etdirməsi cəhdlərinin uğurlu olacağı mümkünsüz görünür. Xarici siyasət fəaliyyətində hədəflərini və maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirən İsrail Dövlətinin Azərbaycan və Türkiyədə olan böyük maraqları və mənfəətləri yanında Ermənistan çox kiçikdir. Heç əbəs deyildir ki, Ümumdünya Davos İqtisadi Forumunda Türkiyə-İsrail münasibətlərində yaranan gərginliklərdən sonra erməni tərəfinin bütün səylərinə baxmayaraq, İsrail Dövləti erməni və Ermənistan amilindən geniş formada istifadə etmədi. Bu barədə bəzi mülahizələr səslənsə də, həmin fikirlər həm nəzəri, həm praktiki siyasətdə gerçəkliyə çevrilmədi. İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin və tərəfdaşlığının yüksək səviyyəsi bu amildən istifadəyə imkan vermədi.

Ermənistan təkcə antisemitizmin hökm sürdüyü ölkə deyildir. Eyni zamanda rəsmi İrəvanın Yaxın, Orta Şərqdə İsrail əleyhinə mübarizə aparan terror təşkilatları ilə əlaqələri vardır. Yarandığı vaxtdan bəri terroru dövlət siyasətinə çevirən Ermənistan Livan, Suriya, İordaniya və İraqdakı bir sıra terror qruplaşmalarına öz ərazisində və 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində sığınacaq verib, onların təlim keçməsinə şərait yaradıb.

44 günlük müharibə zamanı Ermənistanın apardığı təbliğatın əsas istiqamətlərindən birinin İsrail istehsalı olan silahlardan istifadə ilə bağlı olması da təsadüfi deyildi. Bununla Ermənistan rəhbərliyi radikal dinçi təşkilatlara, terror qruplarına Azərbaycana qarşı müharibənin həm də İsrail əleyhinə savaşmaq olduğu mesajını verməyə çalışırdı. Lakin bu erməni avantürası da uğursuzluqla başa çatdı.

İsrail və Ermənistan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr də müəyyən yer tutub. Bu əlaqələr əsasən zərgərlik məmulatları, yüngül sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində qurulub.

Məlum olduğu kimi, yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik İsraildə istehsal edilən müasir texnologiyalar bütün dünyanın marağına səbəb olur. İsraildən fərqli olaraq Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra dərin iqtisadi böhran içərisindədir. Ölkə mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində çoxlu mənfi təsirlərə məruz qalıb. Ümumi Daxili Məhsul enerji çatışmazlığı səbəbindən aşağı düşüb və Azərbaycan qarşı yürütdüyü işğalçılıq siyasəti ucbatından blokada vəziyyətində olan Ermənistan sənayesinin bütün sektorları iflic haldadır. Korrupsiya və kriminal elementlərin hökm sürdüyü Ermənistandan 1991-2001-ci illərdə xarici ölkələrə 5-5,5 milyard ABŞ dolları çıxarılıb. Ermənistan iqtisadiyyatının bərbad halda olmasının səbəblərindən biri istehsal ilə daxili xammal bazası arasında əlaqənin zəif olmasıdır. Ermənistanda ÜDM-in 70%-i xarici bazardan asılıdır. Ölkənin ixracatı 2,6% təşkil edir. Demək olar ki, bütün müəssisələr Rusiya tərəfindən alınıb. İqtisadi baxımdan Ermənistan İsrailə cəlbedici heç bir şey təqdim edə bilmir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Ermənistan iqtisadi baxımdan İsrail üçün cəlbedici ölkə deyildir və əməkdaşlığın perspektivləri də yoxdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

➤ *Kitab, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlar*

- Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu, -Bakı: Poliart MMC, -2017, -904 s.
- Azərbaycan tarixi: [Yeddi cildə] / -Bakı: Elm, c. 7. -2008. -608 s.
- Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. -2021. Statistik məcmuə. -Bakı: AzStat, -2021. -560 s.
- Dadaşova, R. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT / R.Dadaşova. -Bakı:Təknur, -2012. -183 s.
- Əliyev, H.Ə. Müstəqillyimiz əbədidir: [46 cild] / -Bakı: Azərnəşr, c. 6, -1998. -512 s.
- Əliyev, İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: [Çoxcildli] / -Bakı: Azərnəşr, c. 3, -2009. -416 s.
- Əliyev, İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: [Çoxcildli] /-Bakı: Azərnəşr, c.77, -2019, -400 s.
- Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmayılova, T., Əzimzadə, A., İmaməli, Ş. Ermənistan: daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait /Q.Ə.Hacıyev, E.H.Kəlbizadə, A.Eyvazov, T.İsmayılova, A.Əzimzadə, Ş.İmaməli. -Bakı: MTM Innovation MMC. -2019. – 344 s.
- Kəlbizadə, E.H., Baxşıyeva, Y.Ü., Əzimov, Ə.D. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində /E.H.Kəlbizadə, Y.Ü.Baxşıyeva, Ə.D.Əzimov. – Bakı: MTM Innovation MMC, -2019. – 360 s.

- Qasımlı, M.C. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920) / M.C.Qasımlı. -Bakı: Mütərcim, -2014. - 468 s.
- Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cild]. -Bakı, Mütərcim, c. 1, -2015. -648 s.
- Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cild]. -Bakı, Mütərcim, c. 2, -2015. -664 s.
- Qasımlı, M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix - olduğu kimi (1920-1994-cü illər) /M.C.Qasımlı -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, -2016. -520 s.
- Qasımov, X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti / X.Qasımov. -Bakı: Aspoliqraf, -2008. -448 s.
- Məmmədova, S. İ. Azərbaycan-İsrail münasibətləri (1991-2008-ci illər) / tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-nın avtoreferatı. -Bakı: BDU, -2016. - 25 s.
- Ömərov, V.A., Kəlbizadə, E.H., Mirzəyeva, N.E. Gürcüstan: daxili ictimai-siyasi şərait / V.A.Ömərov, E.H.Kəlbizadə, N.E.Mirzəyeva. -Bakı: Mütərcim, -2018, -169 s.
- Şıxəliyev, E.A. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi /E.A.Şıxəliyev. -Naxçıvan: Əcəmi, -2018. -384 s.
- Veliçko, V.L. Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər / V.L.Veliçko. -Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, -1995. -192 s.

➤ *Məqalələr*

- İran-Ermənistan münasibətləri: andıçmə mərasimi və yeni geosiyasi reallıqlar fonunda // Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üfüqləri: [seçilmiş məqalələr] / N. İ. Məmmədov və b.; baş red. N. İ. Məmmədov; red. heyəti: Ə. İ. Həbibbəyli [və b.]. - Bakı: Şərq-Qərb, -2018. -280 s.
- Kəlbizadə, E.H. Qafqazda geosiyasi təlatümlər dövründə Ermənistan-İran münasibətləri (2008-2018-ci illər) // VI Beynəlxalq Türk dünyası araşdırmaları simpoziumu. 13-15.06.2019, cild 2, -s. 93-99.
- Kəlbizadə, E.H. Ermənistan və İran İslam Respublikası arasında hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əlaqələr // Bakı, Sosilogiya, sosial psixologiya, siyasət jurnalı, -2021. № 1, -s. 31-39.
- Kəlbizadə, E.H. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri // Bakı, Sosial elmlər. -2021. №2, -s. 120-131.

➤ *İnternet resursları*

- 14 ildən sonra ilk dəfə İsrail prezidenti Türkiyəyə səfərə gəlib: [Elektron resurs] / Bizimyol, -2022. URL: www.bizimyol.info/az/news/391217.html
- Azərbaycanda Yəhudi İcmaları haqqında məlumat: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi internet saytının arxivi, -2019. URL: <https://web.archive.org/web/20180623192547/http://scwr.a.gov.az/branch/26/>
- Erməni lobbisi İsrail-Azərbaycan münasibətlərini pozmağa çalışır: [Elektron resurs] / Azvision, -2020, 15 oktyabr. URL: <https://m.azvision.az/news/233967/ermeni-lobbisi-israil-azerbaycan-munasibetlerini-pozмага-calisir.html>

- Ermənistan [Elektron resurs] /Vikipedia, -2022, 28 fevral.
URL: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermenistan>.
- Hofman, M. İsrail Ermənistanla əlaqələri dərinləşdirməməlidir: [Elektron resurs] / Lent.az, -2018, 11 iyul. URL: https://lent.az/xeber/siyaset/xeber_color_red_the_jerusalem_post_color_israil_ermenistanla_elaqeleri_derinlesdirmemelidir_-305523
- Hüseynov, R. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İsrail: [Elektron resurs] / Topchubashov center, -2020, 01 avqust.
URL: <https://top-center.org/az/analytics/3036/armenia-azerbaijan-conflict-where-does-israel-stand>
- İlham Əliyev Aşqabadda MDB Dövlət Başçıları Şurasının məhdud tərkibdə iclasında iştirak edib: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. -2019, 11 oktyabr.
URL: <https://president.az/az/articles/view/34410>
- İsrail Ermənistana silah satmağa hazırdır: [Elektron resurs] / Yeni Avaz, -2017, 26 iyun.
URL: www.yeniavaz.com/az/news/45481/israil-ermenistana-silah-satmaga-hazirdir
- İrəvanda 1223 ton təhlükəli maddə - ŞOK AÇIQLAMA: [Elektron resurs] / Milliinfo, -2020. 24 avqust,
URL: <http://milliinfo.az/dunya/2198-rvanda-1223-ton-thikli-madd-ok-aiqlama.html>
- İrəvan İsrail-Azərbaycan münasibətlərini pozmaq istəyir: [Elektron resurs] / Dia.az, -2019.
URL: www.dia.az/8/205875-revan-srail-azerbaycan-munasibetlerini-pozmaq-isteyir.html

- İsrail iqtisadiyyatı: [Elektron resurs] / Wikipedia, -2021, 28 avqust, URL: www.wiki.az-az.nina.az/%C4%B0srail_iqtisadiyyat%C4%B1.html
- Keynsçilik və onun metodoloji prinsipləri: [Elektron resurs] / Genderi, -2018, 20 sentyabr. URL: <https://genderi.org/keynscilik-ve-onun-metodoloji-prinsipleri.html>
- Metsamor AES: [Elektron resurs] / Azvikipedia, -2022, 28 fevral. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Metsamor_AES.
- Musa Qasımlı: İndiki Ermənistan adlanan dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılması danılmaz faktdır: [Elektron resurs]/ Azərtac, -2020, 04 İyun. URL: https://azertag.az/xeber/Musa_Qasimli_Indiki_Ermenistan_adlanan_dovletin_Azerbaycan_torpaqlarinda_yaradilmasi_danilmaz_faktdir-1504527
- Müasir Monetarizm: [Elektron resurs] / 1PPA, -2022, 20 yanvar. URL: <https://1ppa.ru/az/reporting/sovremennyyi-monetarizm-monetarizm-teoriya-monetarizma/>
- Prezident İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib: [Elektron resurs] / Azərtac, -2018, 06 iyun. URL: https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_muqəddəs_Ramazan_ay_i_munasibetile_iftar_merasiminde_istirak_edib_yenilanib_2_video-1170206.
- Rəsmi İrəvanın siyasi iflası: ermənilər Azərbaycanı xilaskar görürlər: [Elektron resurs] / Nyutayms, -2018, 12 iyun. URL: <http://newtimes.az/az/processes/trends/5678/>.

Türk dilində

➤ Kitab, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlar

- Golden, P.B. və d. Hazarlar və Musevilik / P.B.Golden, C.Zuckerman, A.Zajachkowski. –Çorum: Özkanmatbaacılık, -2005. -135 s.
- Rus dış politikasında Orta Asya və Kafkasya / Ed. M.Memmedli. –Ankara: Nobel yayınları, -2021. -284 s.

➤ Məqalələr

- Alıcı, M. Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine // Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, -2015. № 7, -ss.9-29.
- Azimzade, A. -Ermenistan'da anti-semitizm ve yahudilerin yaşam koşulları // Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, -İzmir, -2019, 8-10 Kasım, -2019, -ss. 343-354.
- Kelbizadeh, E.H. 2018 Devrimi Sonrası Ermenistan-İran ilişkilerinin Analizi // Ankara, TÜDEV dergisi, -2019. №7. -ss. 171-190.
- Kelbizadeh, E.H. Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkileri // Ankara, Ermeni araştırmaları dergisi, -2019. Sayı 62, -ss. 73-94.
- Kelbizadeh, E.H. Siyasal inkatörlerin Ermenistan-İran ilişkileri örneğinde uygulanması // İstanbul, Avrasya incelemeleri dergisi, -2020. Cilt 9, № 2, -ss. 247-257.
- Kelbizadeh, E.H. Tarihten günümüze Rusya-İran ilişkilerinde Güney Kafkasya //Rus dış politikasında Orta Asya ve Kafkasya / Ed. M.Memmedli. –Ankara: Nobel yayınları, -2021. -ss. 197-221.
- Ömer, L. Olaylar və yorumlar // Ankara, Ermeni araştırmaları. Mart-Nisan-Mayıs 2001, Sayı 1. -ss. 22-23.

➤ *İnternet resursları*

- İsrail Parlamentosu'ndaki 'Ermeni soykırımı' oylaması gündemden çıkarıldı: [Elektronik kaynak] / BBC, -2018, 29 Mayıs. URL: www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44287365
- Knesset'e soykırım önergesi: [Elektronik kaynak] / Agos, -2017, 13 Aralık.
URL: www.agos.com.tr/tr/yazi/19875/knessete-soykirim-onergesi

İngilis dilində

➤ *Kitab, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlar*

- Ahituv, S. The Jewish People/S. Ahituv -New-York: Continuum International Publishing Group, -2006. -502 p.
- Bergman, R. The Secret War with Iran: The 30-Year Clandestine Struggle Against the World/R. Bergman. New-York: Fine press. -2011. -432 s.
- Encyclopedia Judaica. Vol. 3 (Anh-Az). Jerusalem: Keter Publishing House Ltd., -1974, -1019 s.
- Flannery, E. H. The Anguish of the Jews: Twenty-three Centuries of Antisemitism. -Paulist Press, -1985. -351 p.
- Harap, L. Creative Awakening: The Jewish Presence in 20th Century American Literature, 1900-1940. -Greenwood Publishing Group. -1987.-214 p.
- Hyland, F. P. Armenian terrorism : the past, the present, the prospects / F.P.Hyland. -Westview Press, -1991. -248 p.
- Kaye, D.D. Israel and Iran: A Dangerous Rivalry / D.D.Kaye, A.Nader, P.Roshan. -Rand Cooperation, -2011. -100 p.
- Laçiner, S., Kaya, İ. The Armenian issue and the jews / S.Laçiner, İ.Kaya. -London&Ankara, -2003. -66 p.

- Levin, A. Envoy to Moscow: Memories of an Israeli Ambassador, 1988-92 / A. Levin. -Routledge, -1996, -418 p.
- Parker, J.W. Persian Dreams: Moscow and Tehran Since the Fall of the Shah / J. Parker. -Washington DC: Potomac Books, -2009. -423 p.
- Phythian, M. Arming Iraq : How the U.S. and Britain Secretly Built Saddam's War Machine / M. Phythian. -Boston: Northeastern University Press, -1997. -325 p.
- Programme of the Government of the Republic of Armenia - Yerevan, October 2016, -41 p.
- The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean / Edited by Peter Fibiger Bang, Walter Scheidel. -New-York: Oxford University, -2013. -540 p.

➤ *Maqalələr*

- Bedros, D.M. The Armenians of Palestine 1918-48 // Journal of Palestine Studies, -2011, № 41 (1), -p. 24-44.
- Bishku, M. B. Israel and Armenia: So Near Experientially, But So Far Away Geopolitically? // Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, -2021. Vol. 44, №. 2, -p. 19-42.
- Bishku, M. The South Caucasus Republics and Israel // Middle Eastern Studies, -2009. №45, -p. 295-314.
- Bourtman, İ. Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace // Middle East Quarterly, -2006, Summer. -p. 47-57.
- Dallas Feenley, C. Violent Non-State Actors in the Middle East: Origins and Goals // Regional Security in the Middle East Sectors, Variables and Issues. E-international relations publishing, -p. 185-203.

- Kelbizadeh, E.H. The Dynamics of the development of Armenian-Iranian relations in the post-soviet period // - Дагестан: История, археология и этнография Кавказа, - 2019. Т. 15, № 4, -p. 639-651.
 - Lindenstrauss, G. Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship // Strategic Assessment, -2005, January. №4. -p. 69-79.
 - Mattosian, B.D. The Armenians of Palestine 1918-48 // Journal of Palestine Studies Vol. XLI, № 1, -2011, Autumn. -p. 24-44.
 - Topchyan, A. Jews in ancient Armenia// Le Museon, -2007, № 120 (3-4),-p. 435-476.
 - Tsimhoni, D. Demographic Trends of the Christian Population in Jerusalem and the West Bank 1948-1978 // Middle East Journal, -1983, № 37 (1), -p. 54-64.
- *Internet resurslari*
- About ICSiD: [Electronic resource] / The official site of ICSiD, -2022. URL: <https://icsid.worldbank.org/about/member-states>
 - After Biden acknowledges Armenian genocide, Israel stops short of doing the same: [Electronic resource] / The Times of Israel. -2021, 25 April. URL: www.timesofisrael.com/israel-recognizes-terrible-suffering-of-armenians-doesnt-use-term-genocide/
 - Aharon, E.B. Disunited by Genocide: How Armenia's Relations With Israel Have Come to a Dead End: [Electronic resource] / Haaretz. -2021. URL: www.haaretz.com/world-news/premium-disunited-by-genocide-how-armenia-s-relations-with-israel-have-come-to-a-dead-end-1.9270625

- Ahren, R. Israel says Armenia planing to open embassy: [Electronic Resource] / The Times of Israel. – 2019, September 19. URL: www.timesofisrael.com/israel-says-armenia-planing-to-open-embassy/
- Alex and Marie Manoogian to be Interred in Holy Etchmiadzin: [Electronic resource] / AGBU, -2021. URL: www.agbu.am/en/project-programs-2/154-archive-2007-1/news/481-alek-mari-manukyaner-hayastan-2
- Ammouri, S. Armenians in Jerusalem's History: Armenian Palestinians Is How They Define Themselves: [Electronic resource] / Raassef22, -2020, 16 November. URL: <https://raseef22.net/article/1080443-armenians-in-jeruselems-history-armeniany-armenian-palestians-is-how-they-define>
- Antisemitic Book Presented in Armenia; Jewish Leader Heckled: [Electronic resource]/ Oldhost, -2002, February 20. URL: <http://oldhost.ucsj.org/stories/022002Armen.shtml>
- Araratyan, A. Israeli Ambassador: "Unfortunately, mass murders of Armenians became a political issue": [Electronic resource] / Mediamax, -2011, July 7. URL: <https://mediamax.am/en/news/interviews/1660>
- Arman Akopian appointed Armenia's Ambassador to Israel: [Electronic resource] / Armenpress, -2021, December 28. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1071922.html>
- Armenia AM: Trade Balance: Advanced Economies: Israel [Electronic resource] / CEIC DATA, -2020, February 28. URL: www.ceicdata.com/en/armenia/trade-balance-by-country-annual/am-trade-balance-advanced-economies-israel
- Armenia Exports By Country: [Electronic resource] / Tradingeconomics, -2022, January 10.

URL: <https://tradegeconomics.com/armenia/exports-by-country>.

- Armenia Exports to Israel: [Electronic resource] / Tradegeconomics, -2022, February 28.

URL: <https://tradegeconomics.com/armenia/exports/Israel>.

- Armenia Exports to Russia: [Electronic resource] / Tradegeconomics, -2022, February 28.

URL: <https://tradegeconomics.com/armenia/exports/russia>.

- Armenia Exports to Syria: [Electronic resource] / Trading economics, -2020.

URL: <https://tradegeconomics.com/armenia/exports/syria>

- Armenia recalls its ambassador to Israel due to the supply of arms by Tel Aviv to Azerbaijan: [Electronic resource] / EG24, -2020, October 1. URL: www.eg24.news/2020/10/armenia-recalls-its-ambassador-to-israel-due-to-the-supply-of-arms-by-tel-aviv-to-azerbaijan.html

- Armenia Virtual Jewish History Tour: [Electronic resource] / Jewish Virtual Library, -2021.

URL: www.jewishvirtuallibrary.org/armenia-virtual-jewish-history-tour

- Armenia, Israel Review Tenuous Relationship: [Electronic resource] / Azatutyun, -2011.

URL: www.azatutyun.am/a/24305921.html

- Armenia: [Electronic resource] / The official site of World Jewish Congress, -2022. URL:

www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/AM

- Armenia-Israel friendship monument desecrated in Yerevan: [Electronic resource] / Aznews, -2021, February. URL: www.azernews.az/region/176238.html

- Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -2011, July 06. URL: <https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>
- Armenian envoy expects Israel will halt arms sales to Azerbaijan amid conflict: [Electronic resource] / The Times of Israel, -2020, October 5.
URL: www.timesofisrael.com/armenian-envoy-expects-israel-will-halt-arms-sales-to-azerbaijan-amid-conflict/
- Armenian lessons in Jaffa: [Electronic resource] / Armunion, -2021. URL: <http://armunion.org.il/eng/news/לימודי-ארמנית/>
- Armenian neo-Nazi leader charged with inciting ethnic hatred: [Electronic resource] / World Jewish Congress. -2005, 25 January.
URL: www.worldjewishcongress.org/en/news/armenian-neo-nazi-leader-charged-with-inciting-ethnic-hatred-
- Arms exports (SIPRI trend indicator values) - Country Ranking: [Electronic resource] / Index Mundi, -2018. URL: www.indexmundi.com/facts/indicators/MS.MIL.XPRT.KD/r
- Avraham R. Does Armenia have an antisemitism problem?: [Electronic resource] / Israel Hayom, -2021, December 20. URL: www.israelhayom.com/2021/12/20/does-armenia-have-an-antisemitism-problem/
- Azerbaijan Exports of crude oil to Israel: [Electronic resource] / Trading economics, -2022. URL: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/exports/israel/crude-oil-petroleum-bituminous-minerals>
- Banking on Hezbollah: [Electronic resource] / Narco Karabakh, -2019.
URL: <https://narcokarabakh.net/en/stories/ch18>

- Bilateral relations: [Electronic resource] / MFA.AM. -2017, August 06.
URL: <https://web.archive.org/web/20170806141056/http://mfa.am/en/country-by-country/il/>
- Bilateral relations:[Electronic resource] / MFA.am, -2021.
URL: www.mfa.am/en/bilateral-relations/il
- Board of Directors: [Electronic resource] / Armunion, -2021.
URL: <http://armunion.org.il/eng/about/>
- Business Innovation Forum-Armenia: [Electronic resource] /2015, November 10. URL: <https://armacad.info/business-innovation-forum-armenia-among-20-most-innovative-countries-in-the-world-by-2018-armenia>
- Cashman, G.F. New Egyptian envoy: We're committed to peace: [Electronic resource] / The Jerusalem Post, -2012, October 17. URL: www.jpost.com/Diplomacy-and-Politics/New-Egyptian-envoy-Were-committed-to-peace
- Chernamorian, A. Armenia Already Has An Ambassador In Israel: [Electronic resource] / The friends of Armenia, -2012, November 05.
URL: <https://web.archive.org/web/20141030120236/http://www.friends-of-armenia.org/armenia-already-has-an-ambassador-in-israel>
- Danelyan, E. Armenia's Jews Alarmed By Nascent Anti-Semitism : [Electronic resource] / Azatutyun. -2005, January 25. URL: www.azatutyun.am/a/1575475.html
- Danielyan, E. Armenian Military Personnel Deployed To Syria: [Electronic resource] / Azatutyun, -2009. URL: www.azatutyun.am/a/29759157.html
- Department of Economic and Social Affairs Statistics Division 2020 International Trade Statistics Yearbook Volume I Trade

- by Country United Nations New York, 2021: [Electronic resource] / 2022, 28 february. URL: <file:///C:/Users/HUAWEI/Desktop/Armenia%20economy.pdf> Diamonds Turn Israel Into Key Trading Partner of Armenia: [Electronic resource] / 25 december, 2003. URL: www.azatutyun.am/a/1572831.html.
- Donate: [Electronic resource] / Armunion, -2021. URL: <http://armunion.org.il/eng/donate/>
 - Expose anti-semitism in Armenia: [Electronic resource] / Votervoice -2021. URL: www.votervoice.net/mobile/AZERI/Campaigns/81135/Respond
 - Elboim-Dror, R. How Herzl Sold Out the Armenians: [Electronic resource] / Haaertz, -2015, May 1. URL: www.haaretz.com/opinion/herzls-sell-out-of-armenians-1.5357026
 - Foreign fighters from Lebanon, Syria, Latin America fight for Armenia in conflict, reports say: [Electronic resource] / Daily Sabah, -2020, October 04. URL: <https://www.dailysabah.com/politics/foreign-fighters-from-lebanon-syria-latin-america-fight-for-armenia-in-conflict-reports-say/news>
 - Fatf report. Money laundering and terrorist financing through trade in diamonds: [Electronic resource] / FATF, 2013, October 10. URL: www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/ML-TF-through-trade-in
 - From The Turmoil Of Aleppo To Conflict In Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] / Radio Liberty, -2016, September 05. URL: www.rferl.org/a/nagorno-karabakh-syrian-armenians/27967773.htm

- Former Ambassadors: [Electronic resource] / The official site of MFA of Israel. -2021. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutTheMinistry/Israeli%20ambassadors/Pages/International-Organizations.aspx#NY>
- Georgia: [Electronic resource] / World Jewish Congress, -2022.
URL: www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/ge
- Hagopian, A. Armenians Renovate Unknown Jewish Cemetery: [Electronic resource] // The Armenian Weekly, -2009, May 8.
URL: <https://armenianweekly.com/2009/05/08/armenians-renovate-unknown-jewish-cemetery/>
- His Holiness Karekin II and Chief Rabbi Metzger Visit Armenian Genocide Memorial: [Electronic resource] / The Armenian Church, -2005, November.
URL: www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=3&nid=421&y=2005&m=10&d=22&lng=en
- Hovannsiyan, N., Ayyub, R. and oth. Armenia Recalls Ambassador to Israel Over Arms Sales to Azerbaijan: [Electronic resource] / US News, Reuters, -2020, Oktober 1.
URL: www.usnews.com/news/world/articles/2020-10-01/armenia-says-it-recalls-ambassador-from-israel-over-arms-sales-to-azerbaijan
- İbrahim, M. On 30th anniversary of Armenia's independence... Armenian-Syrian relations based on mutual respect: [Electronic resource] / Syrian Arab News Agency. -2021, 21 September. URL: <http://sana.sy/en/?p=249029>
- İdan, A., Shaffer, B. Israel's role in the Second Armenia-Azerbaijan War: [Electronic resource] / FDD, -2021, December 3.

URL: www.fdd.org/analysis/2021/12/07/israels-role-armenia-azerbaijan-war/

- Iranian envoy: Opening Armenian embassy in Tel Aviv not to benefit regional security: [Electronic resource] / Azernews, -2020, April 10. URL: www.azernews.az/region/163968.html
- Israel Declaration of Independence (1948): [Electronic resource] / Center for Israel Education. -2022. URL: <https://israeled.org/israel-declaration-independence/>
- Israel Exports to Armenia: [Electronic resource] / Trading economics, -2022.
URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/armenia>
- Israel Exports to Azerbaijan: [Electronic resource] / Trading economics, -2022.
URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/azerbaijan>
- Israel Exports to Georgia: [Electronic resource] / Trading economics, -2022.
URL: <https://tradingeconomics.com/israel/exports/georgia>
- Israel's Chief Rabbi Remembers Armenian Genocide Victims: [Electronic resource] / Azatutyun, -2005. URL: <https://www.azatutyun.am/a/1579351.html>
- Israel-Armenia: [Electronic resource] / The Observation Economic Cooperation, -2022, January 10.
URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm?dateAvailableSelectorCountry1=exportDateCountry1Available47>
- Israeli Foreign Policy: [Electronic resource] / Center for Israel Education. -2022. URL: <https://israeled.org/bibliographies/israeli-foreign-policy-bibliography/>

- Israeli minister seeks closer ties with Armenia: [Electronic resource] / Azatutyun, -2017, July 26.
URL: www.azatutyun.am/a/28641349.html.
- Israel's diamond industry continues to grow in 2021: [Electronic resource] / The Jerusalem Post. -2021, September 21. URL: www.jpost.com/israel-news/israels-diamond-industry-continues-to-grow-in-2021-679267.
- Israel's Diplomatic Missions Abroad: Status of relations: [Electronic resource] / The official site of Israel Ministry of Foreign affairs. -2022.
URL: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutTheMinistry/Pages/Israel-s%20Diplomatic%20Missions%20Abroad.aspx>
- Israel and Armenia bilateral trade by products: [Electronic resource] / The Observer Economic Cooperation, -2022, February 28, february,2022.
URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm>.
- Jerusalem-Capital of Israel: [Electronic resource] // The Ministry of Foreign Affairs of Israel. -2021. URL: <https://mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/pages/jerusalem%20-%20capital%20of%20israel.aspx>
- Jewish Population by Country 2021: [Electronic resource] / Worldpopulation, -2021.
URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/jewish-population-by-country>
- Kaleji, V. Expanding Armenia - Israel Relations: Implications for Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: [Electronic resource] / The Central Asia and Caucasus Analyst. -2020, 10 September.

- URL: <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13639-expanding-armenia-israel-relations-implications-for-iran>
- Knesset vote on recognizing Armenian genocide withdrawn: [Electronic Resource] / The Times of Israel. – 2018, June. URL: www.timesofisrael.com/knesset-vote-on-recognizing-armenian-genocide-withdrawn/
 - Kocharyan, S. Armenian Embassy officially inaugurated in Tel Aviv: [Electronic resource] / Armenpress, -2020, September 18. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1028117/>
 - Laçiner, S. Armenia's Jewish Skepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations: [Electronic resource] / The Institute for Armenian Research, -2022, March 19. URL: www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=YayinIcerik&IcerikNo=63
 - Lyudmila Ter-Petrossian – Biography: [Electronic resource] / Jewage, -2022. URL: www.jewage.org/wiki/en/Article:Lyudmila_Ter-Petrossian_-_Biography
 - Mission and vision of SOAR: [Electronic resource] / SOAR, -2021. URL: www.soar-us.org/mission/
 - New cooperation bridge to open between Armenian and Israeli IT companies: [Electronic resource] / Armenpress, -2019, November 18. URL: <https://armenpress.am/eng/news/995584/>
 - Novikova, G. Armenia and the Middle East // Middle East Review of International Affairs, -2000, December. Vol. 4, № 4. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_nog01.html
 - Oskanian Visits Israel: [Electronic resource] / Asbarez. -1998. October 29. URL: <https://asbarez.com/oskanian-visits-israel/>

- Palestinian Territories: [Electronic resource] // US Department of State, -2017. URL: <https://2009-2017.state.gov/p/nea/ci/pt/index.htm>.
- Perelman, M. Israel's Military on Display in Georgia: [Electronic resource] / Forward, -2008, September. URL: <https://forward.com/news/14193/israel-s-military-on-display-in-georgia-02514/>
- Political Institutions: [Electronic resource] / Center for Israel Education. -2022. URL: <https://israeled.org/themes/political-institutions/>
- President of Armenia-Visit to Israel: [Electronic resource] / The official site of Israel Ministry of Foreign Affairs. -2000, January 20. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2000/Pages/President%20of%20Armenia%20-%20Visit%20to%20Israel.aspx>
- Reich, A. 2021 was the most antisemitic year in the last decade - antisemitism report: [Electronic resource] / The Jerusalem Post, -2022, January 22. URL: <https://www.jpost.com/diaspora/antisemitism/article-694197>
- Resolution 181 (II). Future government of Palestine: [Electronic resource] / UN General Assembly, 1947, 29 November. URL: <https://unispal.un.org/dpa/dpr/unispal.nsf/0/7f0af2bd897689b785256c330061d253>
- Shachtman, N. How Israel Trained and Equipped Georgia's Army: [Electronic resource] / -2008. URL: www.wired.com/2008/08/did-israel-trai/

- Sidman, F. Armenian anti-Semitism rears its ugly head: [Electronic resource] / Israel National News. URL: www.israelnationalnews.com/Articles/Article.aspx/22114
- Situation in Armenia on implementation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: [Electronic resource] / United Nations Human Rights Treaty Bodies. -2007, URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/arm/int_cerd_ngo_arm_27086_E.docx/. -37 p.
- SOAR - Jerusalem Chapter: [Electronic resource] / SOAR, -2021. URL: www.soar-us.org/jerusalem/
- Solar power in Armenia: [Electronic resource] /En-Vikipedia, -2022, 28 february. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Solar_power_in_Armenia.
- Stormy debate in Davos over Gaza: [Electronic resource] / Aljazeera. -2009, January 30. URL: <http://english.aljazeera.net/news/europe/2009/01/20091291976879610.html>
- Ter-Gazarian, K. Geneva Timber and Forest Study Papers Forest and forest products country profile: Republic of Armenia: V. Karapetian, M. Barseghian United Nations New York and Geneva, 1995: [Electronic resource] / UNECE, -2022, January 12. URL: <https://unece.org/DAM/timber/docs/sp/SP8-ARMENIA.pdf>
- The Armenian quarter in Jerusalem: [Electronic resource] / Jewish Virtual Library. -2020. URL: www.jewishvirtuallibrary.org/jerusalem-s-the-armenian-quarter

- There is no AntiSemitism in Armenia: Rima Varzhapetyan-Feller: [Electronic resource] / Armenpress, -2015, 30 January. URL: <https://armenpress.am/eng/news/791587/there-is-no-antisemitism-in-armenia-rima-varzhapetyan-feller.html>
- Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949–2006: [Electronic resource] / Washington Institute. -2009. URL: <http://www.washingtoninstitute.org/documents/44edf1a5d337f.pdf>. - 10 p.
- Weinberg, David Andrew. Does it Actually Say about Muslim Attitudes toward Jews?: [Electronic resource] / ADL, -2020, September 9. URL: www.adl.org/blog/adls-global-100-survey-what-does-it-actually-say-about-muslim-attitudes-toward-jews
- World trade statistical review: [Electronic resource] / The official site of World Trade Organization, -2022. URL: www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf
- Worth, Robert. In Lebanon's Patchwork, a Focus on Armenians' Political Might: [Electronic resource] / The New York Times, -2009, May 25. URL: www.nytimes.com/2009/05/26/world/middleeast/26armenians.html
- Zionism: [Electronic resource] / Encyclopedia Britannica, -2019, January 30. URL: www.britannica.com/topic/Zionism.

Rus dilində

- *Kitab, monoqrafiya, dissertasiya və avtoreferatlar*
- Армения: в предверии внутривосточной нестабильности, Доклад МГПК No 158 Европа, Ереван/Брюссель 18.09.2004, -10 с.

- Гасымлы, М.Дж. СССР-Турция: от нормализации отношений до новой холодной войны (1960-1979 гг.)/ М.Дж. Гасымлы. – Москва: АНО ИИИ Инсан. -2008. -576 с.
- Гасымлы, М.Дж. Турция-СССР: от переворота до распада. 1980-1991 / М.Дж. Гасымлы. –Москва: Инсан, -2010. -418 с.
- Гасымлы, М.Дж. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины / М.Дж. Гасымлы. - Москва, Инсан, -2014. -550 с.
- Месамед, В.И. Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)/ В.И. Месамед. –Москва, -2015. -254 с.
- Пигулевская, Н., Якубовский, А., Петрушевский, И., Строева, Л., Беленицкий, Л. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. -Ленинград, -1958, -387 с.

➤ *Məqalələr*

- Пузанов, Ю.Е. Вопросы экономического развития Армении // В кн.: Армения: проблемы независимого развития. -М., -1998., -с. 253-264.

➤ *İnternet resursları*

- "Аллея дружбы" Армения-Израиль открылась в Ереване: [Электронный ресурс] / Newsarmenia, -2009. URL: <https://newsarmenia.am/news/politics/arm1-20090320-42044770/>
- Биография президента Армении: [Электронный ресурс] / Официальный сайт Президента Армении -2006. URL: www.president.am/president/rus/?task=12.

- Вице-спикер Кнессета: Если бы мир не простил Геноцид армян, возможно, не было бы и еврейского Холокоста: [Электронный ресурс] / Arminfo, -2017. URL: https://arminfo.info/full_news.php?id=27267
- Кубатьян, Г. Сто тысяч горожан. Как и когда появились евреи в Армении: [Электронный ресурс] / Лехаим, 2018, 17 мая. URL: <https://lechaim.ru/events/sto-tysyach-gorozhan/>
- Министр ИД Армении Эдвард Налбандян встретился с вице-спикером Кнессета Израиля Тали Плоскова: [Электронный ресурс] / Armenpress, -2017. URL: <https://armenpress.am/rus/news/911564/nalbandyann-israyelum-handipel-e-kneseti-pokhnakhagahi.html>
- Мурадян, Г. Родина и мир: «Бог – армянин» [Электронный ресурс] / Эксперт. -2016. URL: <https://expert.ru/2016/04/1/rodina-i-mir-bog-armyanin/>
- НС Армении и Кнессет Израиля: первые официальные межпарламентские встречи: [Электронный ресурс] / Республика Армения, -2015, 18 декабр. URL: www.ra.am/archives/7312/
- От «официанта» до президента?: [Электронный ресурс] / Газ. Зеркало, -2007, 06 Апрель. URL: www.zerkalo.az/rubric.php?id=15853.

İvrit dilində

➤ İnternet resursları

- לימודי ארמנית ביפו (Yaffada ermənişünaslıq): [Electronic resource] / Armunion, -2021. URL: <http://armunion.org.il/news/לימודי-ארמנית/>;

Erməni dilində

➤ *İnternet resursları*

- Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեվ մշակույթի, գիտության եվ կրթության բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ (Դեր: Ermənistan Respublikası Hökuməti ilə İsrail Dövləti Hökuməti arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş): [Էլեկտրոնային ռեսուրս] / Armenian Legal Information System. -2022. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=80539
- Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեվ առողջապահության եվ բժշկության բնագավառներում համագործակցության մասին (Դեր: Ermənistan Respublikası Hökuməti ilə İsrail Dövləti Hökuməti arasında səhiyyə və tibb sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş): [Էլեկտրոնային ռեսուրս] / Armenian Legal Information System. -2022. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21164
- Համաձայնագիր հի կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեվ կապիտալ ներդրումների խրախուսման եվ փոխադարձ պաշտպանության մասին (Դեր: Ermənistan Respublikası Hökuməti və İsrail Dövləti Hökuməti arasında kapital qoyuluşlarının təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında saziş): [Էլեկտրոնային ռեսուրս] / Armenian Legal Information System. -2022.

URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21192

- «Իսրայելը ՀՀ-ին էլ է զենք առաջարկել, մենք հրաժարվել ենք». դեսպան Արմեն Սմբատյան (Tərc: "İsrail də Ermənistana silah təklif etdi, biz bundan imtina etdik". Səfir Armen Smbatyan): [Էլեկտրոնային ռեսուրս] / Aravot, - 2021, Հունվար 27.

URL: www.aravot.am/2021/01/27/1167498/

*Musa Qasımlı
Elnur Kəlbizadə
Yegənə Baxşıyeva*

**ERMƏNİSTAN İSRAİL DÖVLƏTİNİN
CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ
(1991-2021-ci illər)**

Bakı – 2022

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun sifarişi ilə nəşr edilir.

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 10.08.2022.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Cambria.

Həcmi: 12, 5 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 133.

Qiyməti müqavilə ilə.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44;

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az